

THALASSA

Pszichoanalízis–társadalom–kultúra

2005/2–3

JÓZSEF ATTILA - HATÁSOK ÉS PÁRHUZAMOK

<i>Bókay Antal</i>	Szelf és vers
<i>Varga Zoltán</i>	József Attila önelemző prózája
<i>Hárs György Péter– Komálovics Zoltán</i>	Az irodalom margóján
<i>Papp Orsolya</i>	A „Füst” című vers értelmezése
<i>Zsák Judit</i>	„Az árvaság balekjai”
<i>Paneth Gábor</i>	„A Kozmosz éneke” és a hőtájékozódási elmélet
<i>Borgos Anna</i>	Gyömrői Edit életútja

THALASSA görögül tengert jelent. Más nyelveken ez a címe Ferenczi Sándor egyik nevezetes írásának, a **Katasztrófák a nemi működés fejlődésében** című könyvének. Folyóiratunk címével Ferenczi klasszikus művére, egyben az őstenger, a forrás, az anyaméh, a kezdet szimbolikájára kívánunk utalni.

Az 1989-ben alapított és 1990 óta megjelenő **Thalassa** a huszadik század elejének ahhoz a hagyományához nyúl vissza, amelyben a pszichoanalízis a korabeli kultúrával, irodalommal, társadalomtudománnyal szoros összhangban hatott és fejlődött. A **Thalassa** ezt a hagyományt igyekszik feleleveníteni, ugyanakkor arra törekszik, hogy lépést tartson a modern társadalomtudományok és a pszichoanalízis legújabb fejleményeivel is.

A **Thalassa** nem pszichoanalitikus szakfolyóirat. „Műhely” rovatunkban azonban szívesen közlünk klinikai-terápiai vagy technikai-módszertani cikkeket, esetismertetések is, különösképpen olyanokat, amelyek általánosabb, történeti vagy elméleti szempontból is figyelemreméltóak. A **Thalassa** független folyóirat, nem kötelezi el magát egyetlen lélekelemzési irányzat mellett sem, de hangsúlyozott figyelemben kívánja részesíteni a pszichoanalízis filozófiai és társadalomtudományi alapjait és alkalmazási lehetőségeit bemutató és elemző írásokat. Feladatának tekinti, hogy hírt adjon az ilyen irányú hazai és külföldi törekvésekről. Mint interdiszciplináris folyóirat, hasábjai nyitva állnak a humán tudományok minden olyan művelője számára, akinek kérdésvetése a pszichoanalízissel érintkeznek, és ezzel kapcsolatban érdemi mondanivalója van.

2004-ben megjelent számainkban a városok, határok, kapcsolatok témakörével (2004/1. és 2004/2. szám), valamint a vizuális művészetek és a pszichoanalízis kapcsolatával (2004/3. szám) foglalkoztunk.

2005/1. számunk központi témája a szexualitás és szubjektum viszonyának problémája volt. Jelen számunk – az előző számban jelzett terveinktől eltérően – összevont számként jelenik meg, ezért az „Emlékezetes páciensek, emlékezetes terápiák” című, tervezett tematikus számunk 2006-ban fog megjelenni.

A Thalassa Alapítvány ezúton is tisztelettel mond köszönetet mindazoknak, akik az elmúlt időszakban közvetlen adományaikkal, valamint személyi jövedelemadójuk 1%-ával támogatták az alapítvány kiadói tevékenységét. Kérjük, hogy amennyiben módja és lehetősége van rá, a jövőben is támogassa kiadványaink megjelenését, amelyet előre is köszönünk. **A Thalassa Alapítvány bankszámlaszáma: 10200902–32711015, adószáma: 18013784-1-41.**

THALASSA

A Ferenczi Sándor Egyesület lapja

ALAPÍTVÁ 1989-BEN

Thalassa Alapítvány, Budapest

16. évfolyam, 2–3. szám, 2005

A szerkesztőbizottság tagjai

BAKÓ TIHAMÉR, BÓKAY ANTAL, BORGOS ANNA,
ERŐS FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), HÁRS GYÖRGY PÉTER,
HIDAS GYÖRGY, LÉNÁRD KATA, MÉSZÁROS JUDIT,
VAJDA JÚLIA, VALACHI ANNA

Olvasószerkesztő

PALKÓ MAGDA

Szerkesztőségi titkár

KOVÁCS ANNA

E számunk megjelenését

a **Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma**
a **József Attila Emlékév 2005** pályázat keretében
és a **Nemzeti Kulturális Alapprogram**
támogatta

A kéziratokat a következő címre kérjük elküldeni:

Thalassa szerkesztősége, c/o MTA Pszichológiai Kutatóintézet,

1394 Budapest, Pf.: 398. Tel., fax: (36-1) 239-6043

E-mail: thalassa@mtapi.hu

Honlap: <http://www.mtapi.hu/thalassa>

A Thalassa a Pécsi Tudományegyetem Pszichológiai Doktori Iskolája
elméleti pszichoanalízis programjának és az MTA Pszichológiai
Kutató Intézetének közreműködésével készül.

Terjeszti a Filagóra Pszichológiai Könyvesbolt,

1085 Budapest, Üllői út 2–4. (Tel: 411-0495)

E-mail: filagora@hdsnet.hu

ISSN 0865-9362

Thalassa Alapítvány, 2005

Felelős kiadó: VAJDA JÚLIA

Nyomdai előkészítés: KISS GYULA

Borítóterv: SURÁNYI ANDRÁS

BEVEZETÉS

2005-ben ünnepeljük József Attila születésének századik évfordulóját. Ebből az alkalomból jelenik meg – a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma által meghirdetett centenáriumi pályázat egyik nyerteseként és a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával – a Thalassa jelen, 2005/2–3. száma. József Attilát különleges kapcsolat fűzi a magyarországi pszichoanalízis történetéhez. Egyike volt azoknak a – huszadik század első évtizedeiben fellépő – íróknak, akik fontos szerepet játszottak a pszichoanalízis irodalmi recepciójában Magyarországon. A Nyugat köréhez tartozó írók voltak az elsők, akik költői vagy prózai műveikben, esszéikben és tanulmányaikban felhasználták a pszichoanalízis fogalmait, illetve a lélek-elemzés szemléletmódját alkalmazták a belső valóság ábrázolásában. József Attila e recepciótörténetnek már második nemzedékéhez tartozik. Nem csak írói eszközként és gondolati paradigmaként alkalmazta, hanem át is élte a pszichoanalízist – elsősorban mint páciens, aki több analitikussal volt rövidebb-hosszabb terápiás kapcsolatban. Ez az életrajzi tény azután műveiben is visszhangra talált. Mint Lengyel András írja, „[...]bár kétségkívül páciensként ismerkedett meg a pszichoanalízissel, ismereteit hamar önmaga és a világ mélyebb és összetettebb értelmezésére használta föl. Önanalízisei és ezek gondolkodástörténeti következményei egy olyan, sok szövegben jelen lévő pszichoanalitikus »narratívá«-vá állnak össze, amely egyéni sorsát, költészetét is mélyen meghatározta, s amelynek részletekbe hatoló, finom elemzése megkerülhetetlen.”¹

József Attila és a pszichoanalízis kapcsolatának kutatása hosszabb múltra tekintet vissza; a költő „freudista kötődéseinek” (újra)felfedezése és szisztematikusabb elemzése a hetvenes évek végétől, a nyolcvanas évek elejétől kezdve jelentősen hozzájárult a magyarországi pszichoanalízis újralegitimálásához és történeti múltjának feltárásához. A kutatómunka során olyan – alapvető kiindulópontul szolgáló – művek jelentek meg, mint Bókay Antal, Jádi Ferenc és Stark András „Köztetek lettem én bolond...” című könyve 1982-ben, vagy a Horváth Iván és Tverdota György által szerkesztett „miért fáj ma is”. Az ismeretlen József Attila című kötet. Eme könyvek – és más, időközben megjelent cikkek, tanulmányok – nyomán ma már elég pontosan ismerjük József Attila pszichoanalízissel való találkozásainak kronológiáját és fő dokumentumait. Éppen ezért jelen számunkban nem foglalkozunk a József Attilát ért különféle terápiás hatások vizsgálatával vagy minősítésével, sem pedig betegségdiagnózisának sokat vitatott (és nehezen, talán sohasem eldönthető) kérdésével.

---

¹ Megújulás vagy deformáció és bomlás. A József Attila-irodalom áttekintése. *Holmi* XVII. 4. 2005. április 474–493. 487. old.

Ehelyett inkább a Lengyel András által jelzett „pszichoanalitikus narratívának” a finomabb elemzéséhez, a kontextusok, gondolati hatások és párhuzamok feltárásához szeretnénk hozzájárulni.

E hatások és párhuzamok számbavételét célozza jelen számunk több tanulmánya. Így Valachi Anna dolgozata Ferenczi Sándor műveinek József Attilára gyakorolt hatását rekonstruálja, párhuzamot keresve a két „enfant terrible” világlátása között. Szőke György a Babitshoz írt versről, a „Magad emésztő...”-ról mutatja ki, hogy az keletkezését tekintve a költő önanalízisének része. Paneth Gábor írása Hermann Imre „hőtájékoztató elméletének” szemszögéből vizsgálja a fiatal József Attila szonettkorszorúját, Hárs György Péter és Komálovics Zoltán cikke pedig Juhász Gyula 1917-ben papírra vetett „Patologika” című feljegyzéseit veti össze József Attila pszichoanalitikus feljegyzéseivel, a „Szabad-ötletek jegyzéké”-vel. Két dolgozat foglalkozik – igen eltérő szempontból – a későbbi hatásokkal. Zsák Judit a József Attila-kultuszt és annak „dekonstrukcióját” elemzi Orbán Ottó műveiben, Papp Orsolya pedig József Attila „Füst” című versének különféle értelmezéseit mutatja be „laikus” befogadók egy csoportjában.

Az elsősorban József Attila analitikusaként ismert Gyömrői Edit változatos, fordulatokban bővelkedő, az irodalomra, az etnológiára, a képzőművészetre és – József Attila szempontjából nem elhanyagolható módon – a politikára és a freudomarxista törekvésekre kiterjedő életútját Borgos Anna mutatja be. Ehhez kapcsolódik Gyömrői Edit visszaemlékezése Berlinben töltött éveire.

A pszichoanalízis alkotja e számunk valamennyi tanulmányának háttérét és fogalmi keretét, de az írások egy része a pszichoanalízist magát is problematizálja, illetve különféle elméleti irányokból közelít hozzá. Bókay Antalnak a „Nincsen apám se anyám” című verset középpontba állító dolgozata a pszichoanalízis segítségével a szelf-konstrukció és a szubjektivitás szövegeinek természetét ragadja meg, felhasználva azt a dekonstruktív-retorikai elemző technikát, amelyet a pszichoanalízis a nyelvi természetű elfojtott formák feltárása során kifejlesztett. Hasonló szemléletmód jegyében született Varga Zoltán tanulmánya a „Szabad-ötletek jegyzéké”-ről, Barták Balázs dolgozata pedig az Ödipusz-komplexus különféle értelmezési lehetőségeit tematizálja József Attila versei kapcsán.

Jelen számunk azt a felfogást képviseli, amely szerint mind a pszichoanalízist, mind pedig József Attila alkotásait nyitott műnek kell felfognunk. A művek pszichoanalitikus értelmezése és a pszichoanalízis-értelmezések tehát nem zárulhatnak le az életrajz és az analitikus kapcsolatok mégoly teljes feltérképezésével sem. Ám ahogyan József Attila személye és a körülötte zajló viták, feldolgozatlan indulatok és szenvedélyek elhalványodnak, kikerülnek a kortársak és a közvetlen utókor kommunikatív emlékezetéből, úgy válik egyre inkább alapvető, a pszichoanalízis és az irodalomtudomány viszonyát érintő elméleti kérdéssé József Attila és a lélekelemzés közös terének vizsgálata, Peter Brooks kifejezésével a „találkozás és a szembesítés” a pszichoanalízis fogalmi rendszere és a művek között.²

Jelen számunk ezt a találkozást és szembesítést kívánja előmozdítani.

Erős Ferenc

---

² Peter Brooks: A pszichoanalitikus kritika eszméje. In Bókay Antal–Erős Ferenc (szerk.): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*. Filum, Bp. 1997. 43. old.

TANULMÁNY

**SZELF-ANALÍZIS ÉS VERSÉPÍTÉS
JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉBEN**

Bókay Antal

1. Háttér – Költészet, szelf, pszichoanalízis

Néhány bevezető tézisből szeretnék kiindulni:

A költészet olyan pseudo-diszkurzív forma, amelynek elsődleges funkciója a személyesség, az én, a szelf artikulálása

A modern költészet története a személyesség újabb és újabb poétikai rendezése (más és más jellegű intencionált tárgya) megteremtéseként is felfogható.

József Attila költészeti jelentősége nem kis mértékben abban áll, hogy a magyar költői beszédben radikálisan új módon tudta a személyességet érzékelni, a nyelviségben megjeleníteni.

Ebből a szempontból József Attila munkássága párhuzamos a kor legjelentősebb költői újításaival és a személyességgel foglalkozó filozófiáival, elméleteivel.

A modern, késő modern időszak legfontosabb új személyességelmélete a pszichoanalízis, melynek nem egyszerűen egyik témája, hanem lényegi elementaritása, centrális praxisa a személyesség.

Téziseim akár vázlatos kibontása is messze meghaladná a rendelkezésemre álló kereteket, ezért egy rövid bevezető után egyetlen József Attila verset értelmezek. Célom az, hogy megmutassam, hogyan formálódik meg ez az új típusú szelf-probléma költészetének meglehetősen korai szakaszában. A jelentős költő mindig szembesül a rendelkezésre álló, elterjedt személyességeképzetek, felfogások korlátaival, elfedő, félrevezető erejével, rákényszerül és képes arra, hogy ezt a „rendelkezésre álló”, a korábbi költészetben megfogalmazott, és az ő korára felszínessé

koptatott, vagy éppen saját kora populáris kultúrájában megfogalmazott szelf-koncepciókat áttörje, és e romboláson keresztül a személyesség más, addig kevésbé vagy egyáltalán nem érzékelt formáit, alakjait, témáit megragadhatóvá tegeye. Minden ilyen aktivitás egy olyan váltással jár, ahol az addig homogén mag mögött megjelennek, nyelvileg artikulálhatóvá válnak olyan heterogén héjösszetezők, amelyek disszeminatív működésükkel egy új személyességformát tesznek érzékelhetővé.

A költészet személyességhez kötődő természetét poétikai és filozófiai értelemben már a romantika, legélesebben talán Novalis, August Wilhelm és főként Friedrich Schlegel és persze a XVIII. század legvégén az *Athenaeum* korabeli esszéi és tanulmányai is jelezték. Lacou Labarthe a korszakot elemző kitűnő könyvének címe lett „az irodalmi abszolút”, amelyen egy olyan szubjektív entitás (a személyesség új formája) tárgyasulását és a tárgy filozófiai-költészeti felismerését érti, amelynek újkori megjelenése alapvetően átalakította a lét emberi percepcióját. Idézhetnénk Northrop Frye-t, aki *A kritika anatómiájában* hivatkozik John Stuart Mill „aforizmájára”, mely szerint „a líra olyan megnyilvánulás, amelyet véletlenül hallgatunk ki.¹ Mill 1833-as gondolata, hogy „A szónoklat meghallgatott, a költészet kihallgatott. A szónoklat közönséget feltételez [...], a költészet viszont önmagát vallja meg önmagának a magány pillanataiban”² a korai modern líraeszemény alapjává vált. A líra nem egy személyes eseményhez kapcsolódó érzelmi pozíció leírása, hanem drámai monológ, egy a költő számára is meglepő, tudattalan forrásokból származó önismereti eszmélet, a személyesség egy lehetséges sémája, az interioritás megalkotása. A meghallgatás tárgyszerűsége és a kihallgatás elkötelezettsége, érdekeltsége (mondhatnánk: indulatáttételes karaktere) az igazán jelentős különbség. Ha lefordítjuk Stuart Mill definícióját, akkor a líra és a pszichoanalízis valahol ugyanarra törekszik: a pszichoanalízis is egy „kihallgatott” monológ, amit a páciens maga előtti tanúságnak a másik vélt személye árnyékában mond, ahol csak önmegértése érdekében „alkalmazza”, „használja”,³ sőt „szerződteti” a terapeutát.

---

¹ Frye, Northrop: *A kritika anatómiája*, ford. Szili József, Helikon, Bp. 1998, 210.

² Idézi Tucker, H.F.: „The Dramatic Mologue and Overhearing of the Lyric” In: *Lyric Poetry – Beyond New Criticism*, szerk.: C. Hosek és P. Parker, Ithaca, Cornell University Press, 1989, 226.

³ A „használat” ilyen értelmét vezet be Christopher Bollas a *Forces of Destiny – Psychoanalysis and the Human Idiom* című könyvében London, Free Associations Books, 1989, 2.)

A költészet egy benső beszéd kihallgatásként való definíciója még egy olyan szelf-pozícióra érvényes, amely ugyan később is megmarad a költői eszköztárban, de igazából a XIX. századi modernség találmánya és jellemzője. A késő modern költészetben a költői személyt centrális pozícióban tartó lírai monológ egykori nagyszerű romantikus és posztromantikus eszménye jelentősen átalakul. T. S. Eliot *Waste Land* című hosszú versében például pluralizálódik a lírai szöveg énje, az egységes monológ több, térben és időben elválasztott, egymástól jelentősen eltérő pozícióból elhangzó monológgá bomlik. A monológok forrása így a korai modernséghez képest személytelené válik, és már nem személymodellek, virtuális egyének (tehát konstruált interioritások) jelennek meg, hanem a személyes értelem homológ struktúráját rejtő tárgykonstrukciók beszélnek (olyan emberi pozíciók, amelyek az adott létállapotban valószínűsíthetők). Eliot már a korábbi, a szimbolizmushoz még sok szállal kapcsolódó verseiben is határozottan felszámolja a szimbolizmus monológteremtő, képviséget birtokló költői énjét. Prufrock következetesen úgy jelenik meg, hogy elkerüli a költői énnel való azonosulást, és a szerző a versben képes egy olyan másik szintet kialakítani, amelynek keretében a szereplőt „mint tünetszerű viselkedések történetileg formált halmazát”⁴ jeleníti meg. A monológok pluralizálódása és ezzel külsővé válása gyakran vezet a szétagolódott énváltozatok egymásra vonatkozásához, dialógusához, a metapoétikai pozíciójú látópontok megszerkesztődéséhez, az aposztrophéhoz. József Attila 1932 körül a *Téli éjszaka*, *A hetedik* és az *Eszmélet* időszakában alakítja ki ezt az szelf-felfogást, de alapjait, lényegét már a most értelmezésre kerülő versben megformálja. A költők átalakuló attitűdjét követte a kritika, a késő modern és posztmodern költészetelméletek, melyek már a kihallgatott monólógtól eltérő beszédpozíciót tartanak meghatározónak és más, addig nem érzékelt szelf-mozzanatok, új retorikai és performatív struktúrák egyre fontosabb szerepére hívják fel a figyelmet. Ilyen a költészet aposztrofikus, dialógusra, magában a versben, nyelvileg artikulált megszólításra alapuló felfogása (mely már a monológ kihallgatásának a kihallgatását jelenti), illetve még ettől is eltérő Derrida⁵ költészetfelfogása, mely a lírát a tu-

---

⁴ Altieri, Charles: „Preludes’ as Prelude: In Defence of Eliot as Symbolist” In: Bagchee, S. (szerk.), *T.S. Eliot: A Voice Descanting*, London, Macmillan, 1990, 4.

⁵ Derrida, Jacques: „Mi a költészet?” In: Bókay A.–Vilcsék B.–Szamosi G.–Sári L. (szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*, Osiris, Bp. 2002, 276–280.

dattalanhoz közeli materiális energiaviszonyokhoz köthető véletlenszerű, de ismétlődő asszociációk sorozataként értelmezi.

Abban az esetben azonban, ha a költészet szelf-konstruációs retorikáját szeretnénk vázolni, valamilyen értelemben definiálni kellene a szelf fogalmát. Charles Taylor összefoglaló könyvében⁶ a „self” terminus és jelenség kapcsolódó történetét követi Homérosztól máig. A „bensőség”, az interioritás artikulációjában ő is meghatározónak tartja a romantikát és a pszichoanalízist. A klasszikus pszichoanalízis azonban még nem használta jelentős kategóriaként a szelf fogalmát, sokkal inkább a szelf felbontását, illetve összeállítását, azaz a „szelfesedési folyamatot” és ennek a folyamatnak az összetevőire figyelt. A pszichoanalízis ugyanis elsősorban „analízis”, azaz terápia (nem elmélet, nem filozófia), és szintetikus fogalmai csak hosszú terápiás tapasztalat után formálódnak meg. Ennek ellenére a pszichoanalitikus gondolkodás különböző fázisaiban, a mai napig tartóan, több, elméletileg egyaránt működőképes szelf-fogalmat rekonstruálhatunk. Kétségtelen, hogy a hatvanas, hetvenes évekre megerősödött és autentikussá lett szelf fogalma (elsősorban Heinz Kohut újításai és Jacques Lacan sokféle irányba induló követői nyomán), ez egyszerre jelzi a fogalom metaelméleti fontosságát, és a szelf-tapasztalat autonóm élménykonstrukcióvá és ezzel együtt alapvető, megoldhatatlannak tűnő problémává válását posztmodern korban.⁷ Némiképp leegyszerűsítve: a pszichoanalitikus gondolkodás korábbi fázisában, elvi, metapszichológiai szinten kialakított egy olyan szelf-konstruációt, amely azokat a viszonyokat, fogalmakat integrálta, amelyeket a személy első társas kapcsolataiban és a nyelvbe illeszkedés folyamatában fedezett fel. Ez a szelf-fogalom az ödipális konstrukció mentén formálódik meg és az én – felettes-én – ösztön-én hármásának integrációjáról szól. Nagyon gyakran ezt a formációt „karakternek” nevezik. A pszichoanalitikus kutatás és terápia azonban, már Freud 1910-es évek közepétől megjelent munkáiban bemutatta, hogy az ödipális viszonyok mögött más olyan konstrukciók is rejlenek, amelyek hozzá képest „elsődlegesek” és ezek a nyelv előtti, vagy más szójárással, nyelven túli („képes”) viszonyok önálló identitásokként tudnak működni. A kutatás egyik iránya a preödipális fázisok karakterképző szerepé-

---

⁶ Taylor, Ch.: *Sources of the Self*. Cambridge, Cambridge University Press, 1989.

⁷ Vö.: White, D. R.–Hellerich, G. (szerk.) *Labyrinths of the Mind (The Self in the Postmodern Age)*, Albany, SUNY Press, 1998. és Elliott, A.: *Subject to Ourselves – Social Theory, Psychoanalysis and Postmodernity*, Cambridge, Polity Press, 1996.

ről szolt, kiemelkedő képviselője Melanie Klein. Egy részben kapcsolódó, mégis másféle trend a nárcizmus szelf-konstruktív szerepének a felismerése és ennek kapcsán egy ún. „primer identitás” feltételezése volt. Jelenkori szerzők gyakran idézik Freud valóban jelentős problémafelvetését az 1914-es „A nárcizmus bevezetése” című írásából: „szükséges feltételeznünk, hogy az énhez hasonló egység nincs kezdettől fogva jelen az egyénben; az ének ki kell fejlődnie. Az autoerotikus ösztönök azonban őseredetiek; valaminek, valamilyen új pszichés cselekedetnek tehát hozzá kell járulnia az autoerotizmushoz, hogy kialakulhasson a nárcizmus”.⁸ Ez a reláció, – Lacan és Kristeva szerint az anya másra irányuló vágyának, egy „imaginárius apának” érzékelése – hozza létre a primer nárcizmus⁹ konstrukcióját. Ez a belső tükrön alapuló, nyelv előtti energiaviszonyokra épülő primer nárcizmus (a későbbi ödipális konstrukcióhoz hasonlóan) identitásteremtő szerepű, és létrehoz egy bizonyos sajátos szelf-konstrukciót.

Ugyanez a kettős szelf-konstrukció, a szelf folyamatszerűsége, és a megélt homogén szelfben a korábbi heterogén fázisok dekonstruktív működésű felgyülemelése, összetorlódása más pszichoanalitikus elképzelésekben is megtalálható gondolat. Winnicott vezet be a „központi, vagy igazi szelf” (*central or true self*) fogalmát (mely igazából nem szelf, hanem szelf-érzet, egyfajta eldöntöttségi érzet, nem pedig toposz vagy belső mennyiség). Winnicott a „true self”-en egy „öröklött potenciált” ért, „amely a lét kontinuitását tapasztalja és a saját módján, saját sebességével egy személyes pszichikus valóságot, illetve személyes test-sémát alakít ki”.¹⁰ Winnicott számára a szelfet bonyolító heterogeneitás a külvilágból származik, amely a centrális szelf fokozatos elrejtéséhez vezet, a „legjobb védekezés egy hamis szelf kialakítása”.¹¹ Winnicott elképzelését fejlesztette tovább Christopher Bollas, aki szerint az „igazi

---

⁸ Freud, S.: *Ösztönök és ösztönsorsok – Metapszichológiai írások*, (szerk.: Erős Ferenc) Filum Kiadó, Bp. 1997, 20.

⁹ E folyamatról, ennek elméleti, fenomenológiai aspektusait is feltárva Heinz Lichtenstein írt a hatvanas években (*Dilemma a Human Identity*, New York, Jason Aronson, 1977). A szinte beláthatatlan közelmúlt szakirodalmából elsősorban az irodalmár-pszichoanalitikus Norman N. Holland *The I* (New Haven, Yale University Press) című könyvét emelném ki.

¹⁰ Winnicott, D. *The Maturational Process and Facilitating Environment*, New York, International Universities Press, 1965, 46.

¹¹ im. 47.

szelf” csak „egy potenciál, amely kifejlődésében az anyai gondoskodáson alapul”,¹² valamilyen alapvető értelemben a tényleges világ tükrében formálódik ki. Bollas az igazi szelfet egy inkább csak határfogalomként használt freudi terminussal, a primer elfojtással és a tudattalan egyfajta magjával.¹³ Bollas kicseréli az ösztöntartalmat egy primer konstrukcióra, az „igazi szelf”-re és ezzel azt feltételezi, hogy „a tudattalan működésének magva egy dinamikus forma, amely létezését a tapasztalaton keresztül éri el” és ezzel „az igazi szelf a személyiség idiómája, az én eredete”.¹⁴ A feltételezett „primer elfojtott tudattalan operacionálisan a gyermek és az anya gondozás közben folyó dialógusában formálódik meg”.¹⁵ Nem követhetem tovább Bollas fejtegetéseit, de azok a fogalmak, amikkel e jelenségről beszél, például a „nem-gondolt tudott” („unthought known”¹⁶) eszméje, vagy az az elv, hogy „igazi szelfünkben lényegében egyedül vagyunk”¹⁷ a modern költészetnek és költészetkritikának is meghatározó elvei lettek.

A késő modern költészet szelf-kutatása – szerintem – pontosan ehhez a primer konstrukcióhoz ér el, felfedezi, hogy az ödipális viszonyok önteremtő hatalma mögött egy heterogén, a nyelv egységesítő (és elfedő) erejével még nem megáldott (vagy megfertőzött) személyes pozíció rejlik. Ezt a primer konstrukciót persze a megközelítések jelentős eltérése következtében különböző névvel illetik (Kristevánál primer nárcizmus, Lichtensteinnél primer identitás, Bollasnál igazi szelf, vagy éppen Derridánál a khóra). A jelen és a közelmúlt pszichoanalitikus szelf-elméleteit döntően az a folyamat érdekli, hogy az egészként felfogott tervezett szelf milyen viszonyban van a benne elkerülhetetlenül és megszüntethetetlenül rejlő töredezettséggel, szétesettséggel. Más szóval: a kulcskérdés az, hogy az eredményként megjelenő homogén (grammatikai) szelf-konstrukció hogyan, miért tartalmaz mindig dekonstruktív szerepű (retorikai jellegű) heterogén energiákat. Az ilyen kutatás mindig a személy kialakulásának nagyon korai fázisát célozza meg.

---

¹² Bollas, Ch. *Forces of Destiny*, im. 9.

¹³ Freud, S.: „A tudattalan”, In: Freud, S.: *Öszönök és ösztönsorsok*, im. 98–99.

¹⁴ Bollas, im. 12.

¹⁵ Bollas, im. 13.

¹⁶ Ez a fogalom Bollas egy korábbi könyvének alapfogalma volt: Bollas, Ch.: *The Shadow of the Object: Psychoanalysis of the Unthought Known*, London, Free Association Books, 1987.

¹⁷ Bollas, *Forces*, im. 21.

József Attila költészetének világirodalmi színvonala abban jut érvényre, hogy végigjárta ennek a nem egyszerű kutatásnak az útját, felbontotta az ödipális szinten megformált, érzékelt szelf kereteit és artikulált, megsejtetett egy olyan primer konstrukciót, amely megformálódása után végig megalapozó háttérként volt jelen költészetében, egy olyan elsődleges struktúrát amelyre mint megalapozó, szótlán, kimondatlan kristallizációs háttérre mi is építjük életünket. Az ilyen reprezentációs és prezentációs „ön-én” a történetiségben álló hitelesítési pont performatív aktusaként értelmezendő. Dolgozatomban egyetlen versre szeretném a figyelmet irányítani, és bár értelmezésemben meghatározó a pszichoanalízis, teljesen és tudatosan kikerülöm a költő személyének és sorsának elemzését. A költő lelki konstrukciójából, emberi kapcsolatainak pszichológiai természetéből irodalmi következtetéseket levonó értelmezésről ma már tudjuk, milyen jelentős hátrányokkal és félrevezető következtetési csapdákkal járnak; ezeket a szakma összefoglaló névvel pszichologizmusnak nevezi. Érdemes idézni, hogy József Attila már igen korán milyen határozottan elutasította a pszichologizáló interpretációt.¹⁸ Ironikus persze az a helyzet, hogy alig van olyan magyar költő, akit oly mértékben és oly kitartóan pszichologizálva magyaráznának, mint amennyire ez József Attila esetében történik. Az a mód, ahogy a pszichoanalízis elveit hasznosítani próbálom, arra épül, hogy a bensőség nyelv és nyelv előtti konstrukciókban artikulálódik, és a költőknek egyik legjelentősebb feladata az, hogy retorikai stratégiákkal ilyen konstrukciókat, modelleket tárgyiasítva, nyelvesítve olvashatóvá, érzékelhetővé tegyenek.

A korábbi késő romantikus szelf-modellről való leválás, egyben a költői kiteljesedés vagy éppen fordulat József Attila költészetében a *Nincsen apám se anyám* című kötettel 1929 februárjában történt meg. Ez a kötet az új költői szubjektumot mintegy folyamatában, tárgyalásában,¹⁹

---

¹⁸ Az 1928 körülre datálható *Ihlet és nemzet* című írás egyik részletében olvashatjuk: „A művészet csak annyiban élmény, mint minden más és így lélektani magyarázatokkal meg nem közelíthető. (...) A lélektanosság (psychologismus) itt nem is tárgyról, hanem csak a véle kapcsolatosan felmerülő, ám idegen osztályba tartozó észrevételeiről szólhatna legföljebb s habár kimerülne az észleletek nyüzsgésében, tárgyi érteshez nem juttató fecsegés volna. In: *József Attila – Tanulmányok és cikkek, 1923–1930*, (szerk. Horváth Iván), Osiris Kiadó, Bp. 1995, 51.

¹⁹ Tudatosan használom Julia Kristeva terminusát aki a szubjektumról „*en procès*” mint ítélethozatali folyamatról és mint jogi értelemben vett tárgyalásról, perben állásról beszél *La révolution du langage poétique* című könyvében (Paris, Éditions du Seuil,

kiteljesedésében mutatja be (teremti meg), az 1929 és 1934 közötti kötetek pedig – persze jelentős tematikai transzformációkkal – kitöltik az itt létrejött konstrukciót. Az előző kötet, az 1924 legvégén, 1925 elején megjelenő *Nem én kiáltok* után azonban hosszú idő, négy év telt el,²⁰ ezért az 1929-es gyűjtemény szükségszerűen sokféle verset tartalmaz. A kötetről megjelent kritikák közül az egyik leginkább indulatos és félreértéssel teli írás Németh Lászlóé a *Nyugat*²¹ hasábjain. Érdekessége viszont az, hogy ez volt az első pszichoanalitikus irányú József Attila értelmezési kísérlet. Németh László érdeklődésének középpontjában a szelf és a vers elválasztása és összekapcsolási módja áll. Valamiféle „ön-pszichologizálást”, narcisztikus magamutogatást vél felfedezni, azt, hogy költőnk együttérzést kiváltó személyes sorssal próbálja olvasói szimpátiáját megszerezni („előbb költötte meg József Attilát [...] mint az itt közölt költeményeket” [146]), miközben „Ritkul a költő, aki mint egy készülő világ Istene, a tulajdon verseiből látja földeregenie önmagát” (146). A kritika alapvetően elutasító pozíciója lesz ezért az, hogy József Attila költészetében létezik egy előzetesen megteremtett „bábú”, egy „apátlan-anyátlan Kakuk Marci”, egy „kamasz”, valamiféle éretlen csavargó, egy „Landbursch Attila” (vidéki, falusi fiú), akibe egy „kis Rousseau is keveredett”, egy a közönség számára talán népszerű, de a kritikus által meglehetősen ironiával lenézett póz. A versek ugyanis – a kritikus szerint – ebből a művi szerepből szólalnak meg. Ezért eleve gyengébb költői értékű a belőle következő vers, mint a nyugatos élménylíra logikájával kibomló, a költői folyamat élményélvezetében kidolgozódó személyesség lenne. A kritika következő része áttekinti, hogy ez a könnyen népszerű, csinált szerep poétikai, technikai értelemben milyen költészethez vezet. Három dolgot vet fel: az élcszerűséget, a hézagos képzettársítást és a dalszerűséget. „Ami József Attilában a legjobb s bizonyos fokig bábujáért is jót áll, az képzeletének humoros és mégis költői vágása”, melyben „a hasonlat az élc mechanizmusa szerint jön; mélyről és váratlanul, mint metán a mocsárból s tudatalatti gondolatsorok fejeződnek be

---

(19. folyt.) 1974). Közismert, hogy a tárgyalás az ítélőerőt hívja ki a tanúk hitelessége és a bíró lelkiismeretessége feszültségében. Magyarul lehetetlen visszaadni az eredeti kettős értelmet, Horváth Krisztina „folyamatban levő”-nek fordította a kifejezést: vö.: Kristeva, Julia: „A költői nyelv forradalma (részletek), In: Bókay, et al. (szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. Osiris Kiadó, Bp. 2002, 124–126.

²⁰ A kötetéről lásd Stoll Béla megjegyzéseit. In: *József Attila összes versei*, 1. köt. Akadémiai Kiadó, Bp. 1984, 509–511.

benne, de fölfele szökőben a tudat felsőbb rétegei is hozzáadnak valami metaforaszerűt, az élc éle letompul és költészet tapad hozzá” (147). Németh László interpretációjának forrása egyértelmű: a háttérben rejlő szerző Sigmund Freud, és annak „A vicc viszonya a tudattalanhoz” című írása.²² József Attila ezen első pszichoanalitikus értelmezése minden kritikus, sőt negatív szándék ellenére is azt üzeni, hogy a *Nincsen apám se anyám* valamilyen alapvető értelemben megérinti az én rejtett, materiális-tudattalan mélyét, a „bábnak” tehát valóságos, testi-lelki folyamatai, realitása (tudatalatti forrása) van. A tudattalan ilyen feltörése, a „képzelet élc-impulzusai” miatt válik a „képzettársítás hézagossá”, „a mondatok között rések maradnak, amelyeket kiegészíteni olykor érdekes és mulattató, máskor bántó és elkedvetlenítő” (147.). Németh László számára nyilván az a költői kifejeződés szimpatikus, amely a szelf élményegészére épül, azaz az ödipális fázis konstrukciójaként jön létre. Zavarja a háttérben rejlő „bábu” egy másik, rejtettebb, talán tárgyiasabb szelf-konstrukció. Az igazi újdonság persze pont ez, ez a titokzatos bábu, az élmények háttérében rejlő nehezen megfogalmazható összefüggés. A *Tiszta szívvel* az a vers, amely ezt a radikálisan új személyességet megközelíti, kikutatja, amely lecsupaszítja róla a késő szimbolista hangulatlíra érzéseit. A vers 1925 tavaszi megjelenése után azonnal, aztán majd éveken keresztül is óriási hatása volt. Emlékszünk a Horger Antal történetre, arra, hogy Osvát visszautasítja közlését a *Nyugatban*, de Ignótyus egy tanulmányában „gyönyörűsép”-nek nevezve mégis lehozza a teljes szöveget. Első sora József Attila 1929-es, saját hangját először igazán megmutató kötetének címe lesz. Aztán ír róla Hatvany, tizenkét évre rá felbukkan a történet a *Születésnapomra* című versben, majd a *Curriculum vitae*-ben. Ott van az egész költői életműben. Fontos lenne tehát nagyon aprólékos elemzéssel kideríteni, hogy mi kap formát e versben.

---

²¹ Németh László: Éhségek hetyke poétája – József Attila: Nincsen apám, se anyám. Versek, In: *Nyugat*, 1929. dec. 1. Megjelent: Bokor–Tverdota (szerk.): *Kortársak...* i. m. 146–148. (A szöveget a továbbiakban az oldalszám megjelölésével innen idézem). Jellemző, hogy a kötet egyik legjelentősebb költeményét, a *Medáliákat* Németh a következőképpen értékeli: „József Attilának néhány egészen rossz, éretlen verse (pl. a *Medáliák-sorozat*)” (148)

²² Németh László 1929-ben, még a József Attila kritika előtt jelentetett meg egy hosszú összefoglaló-elemző tanulmányt a pszichoanalízisről, ebben is kitér Freud említett írására. A tanulmány bizonyos félreértések ellenére a pszichoanalízis elmélyült tanulmányozásáról tanúskodik. Vö.: Németh László: „Freud és a pszichoanalízis”, In: N.L.: *Európai utas*, Magvető, Bp. 1973. 567–584.

2. Szelf-konstrukció, verskonstrukció – a vers olvasata

a) A poetizált szelf mint a tagadás tere

A versben megjelenő szelf – paradox módon – a sorozatos tagadásokból épül fel, a tagadás szavai kiemelkedő gyakoriságúak, a verskezdő „Nincsen” után az egymást követő kopogó, ritmikusan ismétlődő „se-se” sorozat elkerülhetetlenül magára vonja figyelmünket. Az ismétlődő tagadás értelmezésére a vers olvasásakor szokásosan működik a már nagyon korán kialakult kultusz alapú recepciós stratégia (Gaál Gábor már 1926-ban így értelmezte a verset), mely a költő kamaszos, szertelen nyomorgó képét vetíti elénk, és a verset ennek a létpozíciónak kivételéseként magyarázza. Ez a külső segítség azonban félre is vezethet minket, már magából a vers hatásából, poétikatörténeti fontosságából ítélve, a háttérben messze több rejlik, mint pusztá fiatalos, mindent elutasító hév, vagy éppen a tényleges élethelyzet elkeserítő nyomora. Érdeemes ezért a szöveget nagyon alaposan értelmezni.

Az első szakasz belső összefüggései igen pontosan szerkesztettek:

Nincsen apám, se anyám,
se istenem, se hazám,
se bölcsöm, se szemfedöm,
se csókom, se szeretöm.

A négy sorban két-két, összesen nyolc élő–élettelen, tényleges–transzcendens életösszetevő, sors-metonímia jelenik meg és utasítódik a határozott tagadással vissza anélkül, hogy antinómiák lennének, miáltal a másság olyanságára utal. Lényeges, hogy az első szakasz határozottan „kép-telen”, mellőzi, kizárja a költői képet, és helyette fogalmakat, egyértelmű fogalmi jelentésű tárgyakat állít viszonyba, egy nagyon egyszerű, bináris szintaktikai-grammatikai, azaz strukturális összefüggésrendszert épít. Az első két sor még egyértelműen leírható a társas viszonyoknak, a származás hatalmainak, vagy – pszichoanalitikus fogalmakkal – az ödipális viszonyoknak, a testi emlékezetességnek a tudatos elutasításaként.²³

---

²³ József Attila ekkor még egyáltalán nem volt tisztában a pszichoanalízissel, a verseiben megjelenő ilyesfajta tendencia olyan párhuzamosságként értékelhető, amely a nagy költő és a kor vezető szellemi áramlata között automatikusan teremtődött meg. Ebből a szempontból alapvetően másként értelmezhető *A Dunánál* ismert két sora, az „Anyám szájából édes volt az étel, / apám szájából szép volt az igaz.” Ez a szöveg már kifejezetten és tudatosan a pszichoanalízis használatára utal.

Eredményeként mintegy *ezek mögé lehet pillantani*, bár igazából már itt az első elutasítás után is világos, hogy mögötte nincs evilágiság, de ez a semmi, mint megpróbálom majd kimutatni, nem egy üresség, hanem egy telített, mérhetetlen bőségű semmi. Az elutasított tárgykapcsolatok, az apai (apa és Isten), illetve az anyai (az anya és a haza), illetve a tényleges versus transzcendens/ideális viszonyok ellentétes természetű kétszer kettős szerkezetébe rendeződnek. A szelf alapításának első lépése, az első két sor még a romantika abszolutizált énje keretében is elhelyezhető, hiszen minden rá mint abszolútumra vonatkozik, ehhez mint centrifugális központhoz tartoznak a belőle kiszóródó, megtagadott énminőségek. A 3–4. sor az első két sort strukturáló szintaktikai elv fenntartása mellett tematikai szempontból új bináris párokat épít ki. Ezekben a költő két-két allegorikus-emblematikus hordozót, metonimikus rész tárgyat jelöl meg, amelyek első szintű megfejtése persze egyáltalán nem nehéz. A bölcső és a szemfedő a születés és a halál, a csók a saját szerelem, a szerető a másik képzetére irányuló szeretet metonímiája. Az árulkodó, mondhatnám a dekonstruktív sor a harmadik: ez ellentéte annak az ismert mesei motívumnak, ahol a főhős a szerelem vagy más nagyszerű, a szelfet, a szelf létfenntartását fontosságban felülmúló cél érdekében „egy életem, egy halálom” elhatározással (a megfelelő bölcső háttérrel és az érdem szerinti szemfedő reményében) indul el vándorútján. Ebben a versben viszont már az elindulás pontjában is kizáródnak ezek a „szelfjavak”, maga az elindulás ennek a hiánynak a létpozíciója mentén történik, és a saját sors lezárása sem bízgat sok jóval (megfelelő szemfedővel). Hova mehet az az ember, akinek a tarsolyából (a hamuban sült pogácsa mellől) mindez hiányzik? A meshősök énjüket, a társadalom (a család) által adott szelfet ajánlották fel, tették kockára, a mi hősrünk talán még többet kockáztat, hisz ő ezen a javak nem létét állítva, mintegy mögéjük hatolva kutatja a személyes létezés színterét. A szakasz, a kép nyilvánvalóan több mint aminek első pillanatban látszik, sokkal több, mint dacos ellenállás a világnak, és semmiképp sem tűnik a világ elvesztéséről, az egyedül maradásról, a semmibe vetettségéről szóló történetnek. A magva sokkal inkább az adott személyes létkeretet illető alapvető elutasítás, lét-kizáró (és, megkívánom mutatni: különböző, másfajta létrealizálások háttérét lehetővé tevő) gesztus, olyan, amellyel szemben elkerülhetetlen valamilyen új lehetőség megmutatása, egy új szelf-konstrukció kijelölése. A versnek ezért volt, van ilyen radikális, kiemelkedő hatása. József Attila egy hiányt, egy űrt nyit meg a költői fikcionalitás különösségi önénje mélyén, mely inkább eredmény, az erő, a bátorság forrása, nem pe-

dig veszteség, megfosztottság vagy éppen elkerülhetetlen elidegenedtség. Az általános következtetések levonása előtt azonban érdemes tovább követni a vers sorait. Olyan az egész, mintha kivetítődnének a „nincs”-ek segítségével megfogalmazott értelmek, jelentések, a tagadott, hiányolt dolgok egyfajta felületet képeznek, ami mögött talán van valami tárgyiasabb, lényegibb, de erről a valamiről a költő semmit sem mond, talán meg se nevezhető. A bináris struktúra akár Lévi-Strauss strukturális antropológiai leírásaihoz hasonló formális képletben soronként ábrázolható.

A negatív szelf-struktúra felépítése:

A. egység (1–2. sor)

1. IMMANENCIÁM	– összerendező (apa)
	– befogadó (anya)
2. TRANZCENDENCIÁM	– összerendező (haza)
	– befogadó (Isten)

B. egység (3. sor)

3. ÉLETFOLYAMATOM	– kezdése
	– zárása

C. egység (4. sor)

4. KAPCSOLATAIM	– adok
	– kapok

Bizonyos szempontból azt mondhatnánk, hogy József Attila 1925–1928-as antropológiájának képlete ez, az az antropológia, amelyről éppen ekkor derült ki, hogy nem követendő, ez az, amely a kor meghatározó élménye ugyan, de egy olyan élmény, amely a személyesség meghaladásra érdemes modelljét tartalmazza. Ezért kerül minden a tagadás, egyfajta dekonstruktív törlés alá.

Szokás ezt a szakaszt (és ezen keresztül az egész verset) összevetni az egyáltalán nem ritka hasonló gesztusokkal. Közhely, hogy a századforduló körüli időszak az elidegenedés, a személyes lét alapjainak a megkérdőjeleződése kora, és már a *flaneur*, a baudelaire-i „kószáló” is ilyen apátlan, anyátlan, hazátlan, vallástalan figura volt. Nem lényegtelen ezért végiggondolni azt, hogy mi ebben a szelf-képben József Attila igazi újítása, miért tudott a rengeteg hasonló vers között éppen a *Tiszta szívvel* fontossá válni. Már 1944-ben, a *Magyar Életben* megjelent ta-

nulmányában²⁴ Vatai László is felveti a szakasz első két sorának bibliai párhuzamát. De ő is látta, hogy itt másról, többről van szó: a bibliai Jézus azért követelte tanítványaitól apjuk és anyjuk megtagadását, hogy azok egy transzcendentális apát, az Isten hitét tudják megtalálni. József Attilánál erről nincs szó, nincsen alternatív hit, hanem a határozottság, az eleve eldöntöttség (*Entschiedenheit*), mint az identitás kifejtésének iránytűje, a vonás erejének vektora működik. Más párhuzamos megfogalmazások a függetlenség, a kizáródás valamilyen, pozitív vagy negatív kényszerének problémáját jelezték, azaz vagy azt, hogy a vers szerzője független akart maradni a világban, vagy azt, hogy nehezen elviselhetően magára hagyták a világban. Az elsőre példa Ady *Szeretném ha szeretnének* című verse, mely első részében kétségtelenül a tradíció megtagadása, a „Sem utódja, sem boldog őse, / Sem rokona, sem ismerőse / Nem vagyok senkinek,” kétségtelenül párhuzamos a József Attila-i kezdéssel. Az „Észak-fok, titok, idegenség” pozíció azonban Ady versében csak elhárítása az ödipális, apai hatalmaknak, és egyfajta saját, befolyásolhatatlan apai hatalom állítása. Ráadásul az ödipális viszonyok másik eleme (a „nincsen apám, se anyám” pár másik fele), az anyai pozíció mint abszolút fontos jelenik meg már magában a címben, és ennek kibontása történik meg a vers második felében. A „De, jaj, nem tudok így maradni” jelzi a saját apai hatalom megszerzésének az elégtelenségét, ezért következik az a vágy, hogy „Szeretném, hogyha szeretnének / S lennék valakié, / Lennék valakié.” Az a személy, akiről Ady ír, még teljességgel belül marad egy olyan személyeségen, amely az ödipális elemekre támaszkodik, a társadalmi tradíció énépítésre szolgáló háttérével kapcsolatos korlátokat, lehetőségeket mondja el.²⁵ A századelő egy másik József Attila versével párhuzamos megfogalmazást tartalmazó szövege Babits *Cigánydal* című verse. Ez is a közösségi kapcsolatokról, a stabil térről és társadalmi támaszról leszakadó személy élményeit fogalmazza meg a gyermekét az országúton cipelő cigányasszony allegóriájában. Itt is egyszerre van jelen a kötöttségektől való szabadság öröme és a magány, erről szól az anya figyelmeztetése a csecsemőnek (és persze önmagának):

---

²⁴ Vatai László: „Szabadság és kultúra”, In: Bokor–Tverdota (szerk.) *Kortársak*, i.m. 1986–2001.

²⁵ Érdekes, hogy Szabolcsi Miklós annyira párhuzamosnak érezte a két verset, hogy mentegette József Attilát, hogy „Nem Ady-parafrazis ez a verskezdet” In: Szabolcsi: *Érik a fény*, im. 342.

Ne felejtse, hogy ágrul lettél
szederfa alatt születél
s mint röpke mag az ágrul
úgy leszakadsz majd anyádrul
se apád
se anyád
se országod, se tanyád.

Az allegorikus pozíció által diktált tematikus keretek miatt azonban ez a vers sem lép túl a kortársak között olyan gyakori,²⁶ majdhogynem közhelynek mondható élményen.

A másik párhuzam lehetőség a vers néhány sorának meglepő népdal párhuzama. N. Horváth Béla idézi a következő szöveget: „Nincsen apám, nincsen anyám / Az Isten is haragszik rám. / Árva vagyok, mint a golya, ...”.²⁷ Kétségtelen a népdalnak is alapvető élménye árva magánya, a közösségről, a szerettekről való leszakadás, az abban a közegben létfontosságú ödipális viszonyok megtartó szerepének megrendülése. Mögötte mindig súlyos reménytelenség, tárgyvesztéses, narcisztikus melankólia van, mely a múlt apoteózisából és mániákus visszasírásából áll. József Attila versében mindezeknek nincs nyoma, nem a társtalanságba vetettség, nem egy egzisztenciális pozíció jelenik itt meg, hanem egy nagyon tiszta, nagyon eredeti tény felfedezése, minden morális, vagy pszichológiai vonatkozás nélkül. Nem azt mondja, hogy elvesztettem, hogy magamra maradtam, hanem azt, hogy *ilyen vagyok*. Az „olyan vagyok” nem a hiány egzisztenciális pozíciójából (valamiféle magányba vetettségéből), nem is a büszke éntömjénezés (azaz valami felfokozott narcisztikus pozíció) egyetlenségéből, azaz nem megtagadásból vagy megtagadottságból, hanem a „nincs”, a „nem” alapvető létezés-meghatározó szerepéről, egyfajta személyes ontológiáról, a létezés bizonyos értelemben elkerülhetetlen és üdvözlendő „nincsről”, létkivetettségre építettségéről van szó.

---

²⁶ Szabolcsi (uo. 348.) is jelzi, hogy „József Attila a kortársak közös hangját szólaltatta meg”. Interpretációmban azt próbálom tisztázni, hogy mindennek ellenére mi volt József Attila versének igazi újdonsága, miért pont ez a vers és nem Lengyel József, Babits vagy éppen Ady verse lett az új generáció (hogy Hatvanyra utaljak) meghatározó szövege.

²⁷ N. Horváth Béla: „Egy ki márványból rak falut...” *József Attila és a folklór*, Babits Kiadó, Szekszárd, 1992, 61. A párhuzamok gyűjteményét adta közre Tverdota György az általa szerkesztett *Medvetánc* jegyzeteiben (Raabe–Klett Kiadó, Bp. 1999, 44.)

A *Tiszta szívvel* nagyon lényeges jellemzője, hogy szinte az egész szöveg valaminek az *elvetéséből*, *megtagadásából* áll. Ez a tény számunkra azért fontos, mert József Attila a *léthiányt* jelöli meg a költői munka létalapjaként (ennek esztétikai fogalma lesz majd az *Ihlet és nemzetben* a „világhiány”). Az igazság nem mondható, csak felmutatható, a helyesség kimutatható. A költészet a helytelen közbeszéd kiforgatásával cselekszik azáltal, hogy a fikcionális Ön-én egy tropikus folyamatban a szavak fatális világlátását állítja munkába. Ez a láttatás olyan meggyőző, hogy a képzelet kimerülése az elképzelhetetlent, a szavakon túlit, képi többértelműséget mobilizálja, s így a valós és igaz kategóriáit kelti életre. A nagyon megszerkesztett háttérbe épülő metonimikus elemek, bár valamilyen értelemben kapcsolódnak a személyéhez, megkonstruálják életének keretét, mégis mind tagadott, azaz mind radikálisan *nem ő maga*. Sőt ő maga, hisz semmi többet sem tudunk személyéről, ebből következetesen végigvitt tagadó akaratból, pontosan a lehetséges kontextuális meghatározók elutasításából áll. Lényeges az, hogy nem tudjuk meg, hogy akkor mi ő. Az előbb idézett szövegekkel ellentétben nem valamilyen kimondott vagy oda értett predikátummal szemben, de egy másik predikátum képviselőjében történik a tagadás (mint Ady esetében), hanem alternatív predikátum nélkül, egyszerűen a tagadás állítódik. Másrészt ez a tagadás nem indít el egy dialektikus folyamatot sem, mely a tagadás tagadásán keresztül egy pozitív értelemhez, entitáshoz juttatna minket. A tagadás mögött nem a megtagadott ellentéte lapul, hanem (némiképp megelőlegezve interpretációm egyik javaslatát) a személyes létezés eddig nem sejtett, állíthatatlan (azaz predikátumként nem szerepeltethető) kimondhatatlan csomója („köldöke”) deríthető fel. A vers interpretációjával azt szeretném kimutatni, hogy ebben a folyamatban nem egy eddig ismeretlen, másfajta én (egy északfok lét, vagy valamiféle modern „cigánylét”, magyar *flaneur*) kerekedik ki, hanem a jelentésség, a személyesség heterogeneitása tárul fel, egy olyan önteremtési lehetőség, amelyet a tradíciók, a kontextus által adott élmények, sőt az impressziókon keresztül konstruált romantikus én sem tudott elérni. Ennek a heterogén, mégis létező, aktív identitás konstrukciónak a szelf-elméletek, szubjektumelméletek – eltérő megközelítéseik következtében – sokféle nevet adtak. Én elsősorban a mai pszichoanalízis és dekonstrukció elképzelését használom magyarázó háttérként. Mint majd kitérek erre, ezt az identitást Kristeva későbbi könyveiben Freudra építve „primer narcisztikus identitásnak” nevezte. Kristeva poétikakönyvében azonban még más van ezen a helyen, ott e

konstrukciót (többé-kevésbé) a „khóra” fogalma jelzi. Hasonlóképpen (és Kristevára való hivatkozás nélkül) khórának nevezi ezt a nehezen megfogható heterogén mélységet, háttérret Jacques Derrida is.

A tagadás karakterisztikus és igen komplex szerepével kapcsolatban némi elméleti segítségre szorulunk. Julia Kristeva²⁸ ezt a folyamatot, gesztust egy igen jelentős, Hegelt, Husserlt, a Lamarck-követő Freudot, a kantiánus Lacant magába foglaló értelmezői tradíció nyomán vizsgálta. A *Forradalom a költői nyelvben* című könyvében a tagadás egy sajátos változataként elutasításnak, kizárásnak, elvetésnek (*rejet*) nevezi²⁹ azt a jelenséget, amely versünk megértése szempontjából sokat segíthet. A negáció szemiotikájának és hermeneutikájának egyik fontos műve Freud *A tagadás* című rövid írása.³⁰ Ebben arról beszél, hogy alapvetően más a külső, illetve a belső tartalmakról szóló beszédünk hermeneutikai pozíciója. A külvilág kapcsán a világ egy darabját felszereljük valamilyen tulajdonsággal, és feltételezzük, hogy az adott tárgyat újra fel tudjuk lelteni vagy ezt a tulajdonságot, ha korábbi téves percepció következménye, hitelesen tagadni tudjuk. A saját személlyel (és a saját belső indulatokon keresztül jelentőségre szert tevő külső tárgyakkal) kapcsolatban ez a mechanizmus nem tud így érvényesülni, mert a saját személy mindig tartalmaz olyan mozzanatot, amelyek létéről tudunk, de kimondani ezeket nem lehet (a tudattalan tartalmak). Az ilyen belső tartalmakról való beszéd kényszere, a kimondhatatlan kimondásra törekvése miatt az egyik gyakori diszkurzív technika az, amikor a homályos tapasztalatról tagadással beszélünk. A tagadás Freudnál retorikai aktus, olyan mint az álommunka többi eljárása (a sűrítés, eltolás képiesítés stb.), szerepe az, hogy egy diszkurzív technikával elhárítson valamit, ami azonban mégis ott van. A tagadás ilyen relatíve egyszerű retorikai pozíciója József Attila versében is érzékelhető, sőt a költő tuda-

---

²⁸ Kristeva, Julia: *Revolution in Poetic Language*, New York, Columbia University Press, 1984. Elsősorban a „II. Negativitás: kizárás” fejezet.

²⁹ A terminus fordítása stíluszerűen problematikus. Freud két terminust is használt, Kristeva elsősorban ennek a terminusnak a nyomán építi ki a maga fogalmát, de nála ez elsősorban a kimondhatatlan tartalmak nem utalásos jelzését szolgálja. Az „elvetés” szó előnye az, hogy jelzi a mag kiszórásának ismétlődő aktusát, mely egyszerre negatív és pozitív. Németül a „rejet”-nek a *Verwerfung* szó felel meg. Ebben a szóban a *Wurf* jelentése munkál, ezt olyanra mondja a német, amit elhajítani lehet. De *Wurf* a kölyök is, amit az állatok hoznak világra. És persze ide köthető a *Geworfenheit*, a világba való kivetettség fogalma Heideggernél.

³⁰ Freud, S: „A tagadás”, In: S. Freud: *Ösztönök és ösztönsorsok*, im. 145–150.

tosan játszik is ezzel. Később kitérek arra, hogy a „nincsen apám, se anyám” hogyan váltódik pozitívba a *Nemzett József Áron* című versben, vagy a Bécsből küldött Osvát levelek (és a Hatvanyhoz való viszony) miként értelmezhetők apakeresésként. A *Tiszta szívvel* azonban feltehetően bonyolultabb, másfajta tagadási mechanizmusokat is mozgósít.

Freud egy másik írásában egy az előbbtől eltérő tagadásmechanizmust is kidolgoz. Az előbb idézett tanulmány tagadás szava németül *Verneinung*. A *farkasember* című könyvében Freud azonban egy olyan radikálisabb retorikai technikát vizsgál, amit *Verwerfung* szóval jelöl meg, ezt a kötet fordítói „elutasításnak” magyarították.³¹ Egy olyan, pszichotikus reakciókat jellemző mechanizmus ez, amelyben a tudatlan tartalom, illetve a hozzá kötődő emlék teljes mértékben kizárul, nem létezőnek minősül. A terminus Lacan pszichoanalitikus elméletében lett fontos, ahol a „*Verwerfung* a pszichózis specifikus mechanizmusa, melyben egy elem úgy utasítatik ki a szimbolikus rendből, mintha sohasem létezett volna”.³² Úgy tűnik, hogy a *Tiszta szívvel* nem tartalmaz ilyen fajta kizárást, elutasítást, mégis több van benne, mint a freudi tagadás fogalom, az elfojtott tartalomra való nemet mondás, elrejtés aktusa. Kristeva Freud és Lacan megközelítését kapcsolja össze egy harmadik mechanizmus magyarázatára. Ő a tagadást nem az elfojtás megkerüléseként értelmezi, hanem azt állítja, hogy a szimbolikus koherencia mögött láthatatlanul, sokszor érzékelhetetlenül, de mindig ott munkál egy sokkal mélyebb, ősből mechanizmus, mely a szóval, fogalommal is kifejezhető (a tetikust) megbontja, szétrombolja, megtagadja, ugyanakkor valamilyen alapvető értelemben mégis szüksége van a szimbolikus hátterére. Ez a *rejet* terminussal jelölt folyamat a szimbolikussal szemben a szemiotikainak a játékba hozása, a szimbolikus tagadásán keresztül valami más személyes konstrukció meglétének jelzése, vagyis utalás a személyes mélységes heterogeneitására. Egy olyan kötöttség, egység, amely „előfeltétele az egységnek egy másik síkon”,³³ azaz a tetikus, a szimbolikus, az ödipális síkján. Azt jelzi, hogy ez utóbbiak diadalmas szerkezetei

---

³¹ S. Freud: *A Farkasember*, Filum, Bp. 1998. 149–155. Nem egyszerű a szó pontos fordítása, ugyanezt a terminust a Laplanche–Pontalis *A pszichoanalízis szótára* (Akadémiai Kiadó, Bp. 1994, 262.) „kitaszítás (visszaautasítás)” kifejezésekkel adja vissza.

³² Evans, Dylan: *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*, London, Routledge, 1996, 65. A kizárás tárgya többnyire az apa neve, és ez egy űrt, egy lukat hagy a szimbolikus rendben, amely nem tud betöltődni.

³³ Kristeva, J.: *Revolution*, im. 147.

(itt az apa-anya-Isten-haza struktúrák) nem homogének, nem állnak össze egyfajta személygrammatikává, hanem egy heterogén háttérkonstrukcióval egyszerre alátámasztottak és ellentétezettek. „Ösztöni, ismétlés-jellegű, jelölésen túli aspektusa a jelentőség dinamikájának”, olyan, amely magába foglal „egy preverbális, prelogikus, alogikus funkciót”.³⁴ A személyes „összeállítása”, az identitás kidolgozása két pólus között oszcillál, „az ösztönök és a tudatosság” között, ahol az ész egysége mindig megrendítődik az ösztönök által hozott ritmussal. Lényeges, hogy „a negativitás az a folyékonyra tevő, feloldó ágens, amely nem lerombol, hanem inkább aktivál új szerveződéseket”.³⁵ A tagadás ebben a pozícióban a szelf belső, elfojtott rétegének megérintése, a nem jelölésen, elutasításon keresztüli jelölése. A *Tiszta szívvel* tagadó modalitásában elmondott metonimikus háló azt jelzi, hogy a tradíció és a környezet adottjain, és az átélt élményeken túl, egy olyan személykonstrukció található, amely tárgyias (egyfajta belső tárgy jelenléte), de prefogalmi, talán energia, erő természetű, ugyanakkor alapvetően megszabja a szelf artikulációjának, újraépítésének a kereteit.

A tagadás ilyen sajátosságainak következménye, hogy a tagadás ak-tusa nincs referenciális kapcsolatban azzal a háttérrel, amelynek alapján a tagadás megtörténik, azaz heterogén hozzá képest, mégis van valami szerepe, egyfajta „vetítívászon az üresség felett”.³⁶ A *Tiszta szívvel* pontosan az ilyen heterogén másikat, a szelf levezethetetlen háttérét próbálja megragadni, megsejtenni; nem utal valamire, hanem a hiányokból egy olyan konstrukció, valamiféle *vetítívászon* formálódik meg, amely utalás nélkül elfed és áttűnve megmutat valamit, ami a nincsenek, a nemek tükrében érzékelhető. A vetítívászonra feltett és megtagadott dolgok, tárgyak mögött kell hogy legyen egy személyes tartás, egy saját kimondatlan és kimondhatatlan belső konstrukció, rend, ahonnan ezt az igencsak veszélyes elutasítást meg lehet tenni. A vetítívászon igen bonyolult retorikai stratégiát rejt, hiszen egy nyelvi adott, megfogalmazott szintagma a nem utaláson keresztül utal. Azaz egyszerre van és egyszerre el is utasítatik benne a referenciális relevancia. Az ilyen háló kialakításának poétikai technikája a metonímia, mely nem utal valami mélyben rejtőző analogikus jelentésre, hanem azokat a párhuzamokat mutatja fel, amelyek a világban, a létezés valamely ismerős,

---

³⁴ Uo.

³⁵ I. m. 109.

³⁶ Kristeva, J.: *Tales of Love*, New York, Columbia University Press, 1987, 23.

megfogható, tárgyias rétegében az illető élménnyel együtt jelennek meg. A metonímia nem paradigmatis, hanem szintagmatikus konstrukció. Felajánlja a személyes lét bizonyos konstrukciókon keresztüli felismerését, de egyben közli azt, hogy ez a felismerés ezen a pályán, a referencián keresztül kizárt, egy olyan jelölőt mozgósít, amelynek nem a jelölthöz, hanem egy másik jelölőhöz van köze. A köznapi metonímia esetében a szokásos használat könnyen feloldja a diszkurzív elhallgatást, a költészet metonímiái azonban ezt lehetetlenné teszik. Felrajzolnak egy tárgyi alakot, de ennek megfejtését, fordítását szinte lehetetlenné teszik, hiszen nem fekete-fehéren jelenítenek meg, nem alakosan (a *Gestalt*tal), hanem a forma és a trópus formáló, deformáló erejével. Ami a kapcsolatot, a jelentést mégis fenntartja, az a jelölők hálójából fakadó felismerés lehet.³⁷ A felismerési folyamat jellemzője az igen erőteljes ismétlődés, az együtt előfordulások érzékelése, az azonosítás és elkülönítés képessége. Mint ezt az itt következő értelmezésben megkísérlem megmutatni, a személy vetítívásznán egy különös, strukturált, materiális, karakteres semmi érzékelhető, e versben az első két szakaszban a semmi metonimizálódik (egyfajta belső tér teremtődik), a második kettőben pedig a halál (a semmi) narrativizálódik (egy belső idő fut le). A metonimikus mechanizmus csak az utolsó két sorban, illetve a „szív” megjelenéseikor íródik felül, és támad az az érzés, hogy ezek mögött valami lényegi rejtőzhet.

Fel kell figyelni arra a sajátos jellemzőre, hogy bár a tagadások vonatkoznak valamire, metonimikus hálót jelölnek ki, de a tagadás pozíciója, támadási pontja nincs megadva. Egy olyan ürességet sejtethetünk mögöttük, amely azonban nem súlytalan, sőt talán nem is titok, aminek megfejtése után tudjuk, hogy ha nincs apa és anya, akkor mi van. „Egy titokról tanúskodunk – írja Derrida – amelynek nincs tartalma, ami elválasztható volna performatív tapasztalatától, performatív nyomvonalától”.³⁸

---

³⁷ A metonímiát (a metaforával párba, ellentétbe állítva) fontos szereppel látta el az orosz formalizmus, Eichenbaum, majd Roman Jakobson. Jakobson a tudat működésének kétféle modelljét látta e retorikai kettősben. Ezt a felvetést írta tovább Jacques Lacan nevezetes 1957-es tanulmányában: „L'instance de la lettre dans l'inconscient ou la raison depuis Freud”, In: J. Lacan: *Écrits*, Paris: Seuil, 1966, 493–528. A metaforikus és metonimikus diszkurzus kettősét – ilyen, itt nem részletezhető Jakobson/Lacan szempontból – József Attila poétikája értelmezésének szempontjából alapvetően fontosnak tartom.

³⁸ Derrida, J. *Esszé a névről*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1993, 33.

Derrida a khórához hasonlítja a titok ilyenfajta működését, azt mondja róla, hogy „hallgat, nem azért, hogy tartalékoljon vagy visszafogjon egy beszédet, hanem mert idegen a beszédetől (...) nincs jobban benne a beszédben, mint amennyire idegen a beszédetől. Nem felel a beszédre, mondván, »Én, a titok«, nem felel meg, nem felel: sem önmagáért sem senkinek, sem bárki vagy bármi előtt. Abszolút nem válasz, amelytől még számadást vagy törlesztést sem követelhetünk”.³⁹

Ez a háttér pozíció (fontos benne a szójáték, 'Én, a titok', az én mint titok, és az én titok vagyok) egy újfajta szelf-konstrukció, olyan, amely heterogén a szociális, szimbolikus személystruktúrákhoz képest. A pszichoanalízis ezt tagadással telített személyest, a Nem-Ént, amelynek etikai, elhárító habitusa egy felelőtlen „Én-Nem, hanem Te”, primer narcisztikus identitásnak nevezi. Mivel később részletesebben vissza kell térni rá, most a tagadás értelmezése kapcsán csak annyiban érdekes számunkra, hogy jellemzi egyfajta „üresség, mely intrinzikus a szimbolikus funkció kezdetekor”.⁴⁰ Úgy tűnik számomra, hogy a tagadás és a narcizmus azért döntő, mert a szelf olyan önvédelmi mechanizmusát, eredeti önmagát jelzi, tartja fenn, amelyet a szimbolikus, vagy ödipális később megpróbál felülírni. Talán itt rejlik az emberi személyesség őseredete, saját személyünk azon magva, amely kimondhatatlan, metaforizálhatatlan. Ha nem lenne ürességtermészete, azonnal bekerülne a szimbolikus, ödipális hatásköre alá, a nyelvuralma alá. Érdekes ennek megértése érdekében kicsit hosszabban idézni Kristevát:

„A narcizmus védi az ürességet, okozza létezését és mint ennek az ürességnek a burka, lehetővé teszi az elemi szeparációt. A narcizmus és üresség közötti szolidaritás nélkül a káosz elsöpörné a megkülönböztetés, a nyom, a szimbolizáció minden lehetőségét, ami aztán összezavarná a test, a szavak, a valós és a szimbolikus határait.” Egy olyan zóna körvonalazódik, „ahol üresség és narcizmus, az egyik a másikat fenntartva, a képzelet zéró szintjét teremti meg”.⁴¹

---

³⁹ Uo.

⁴⁰ Kristeva, *Tales*, im. 24.

⁴¹ Uo.

b) Öröklét és temporalitás

A vers szövegének értelmezésére visszatérve: a következő szakasz tovább építi ezt a negatív személyt, a tagadás itt már (a három nap és a húsz esztendő említésével) a mostban realizálódó *lét-idő* kereteit jelöli ki és a szelf-konstrukciónak egy jelenhez vezető, talán ősbibb, korábbi terepére lép vissza. Nem történetről van még szó, hanem arról, hogy a személyes idő eddig a pillanatig (a harmadik napon, a huszadik évben) elérve, hogyan jeleníti meg az ént. Az idő-probléma középpontba kerülése ugyanakkor jelzi, hogy valami fordulópont, váltás várható. A szerkezet az előbbi két szakaszhoz hasonló, de most kétsoronként kapunk egy-egy tételt és egy elutasítást.

Harmadnapja nem eszek,
se sokat, se keveset.
Húsz esztendőm hatalom,
húsz esztendőm eladom.

Az anyai-apai tendencia és a „felém-tőlem” kettősség itt is megtalálható, az étel az, amit az én vesz önmagába, ez a „felém”, ez az önfenntartás feltétele, az oralitás terepe. A másik elem a saját élet (a húsz esztendőnyi történet) pedig a „tőlem”, az, amit ő ad ki magából. Az első, az étel elvileg anyai természetű, a mamától jön (mint majd annyiszor olvashatjuk ezt költőnkénél), a „hatalom” pedig az ödipális viszonyban apai kvalitás. Itt viszont már nem említődik sem az anya, sem az apa, ezek a belső materiális energiák mintegy az énből magából származnak, mintha az élet személyes forrásairól, egy nyelv előtti dialektikáról, a felém tartó, nekem jutó, illetve a belőlem származó, tőlem kifele törő életenergiáról lenne szó. Az élet temporalitásának karakteres időbeli ellentétezése is kiolvasható a szövegből. Az első sorpár a múlttól tart a jelenig, a „három nappal korábban”-tól a „most”-ig, a második sor pár viszont már felnyitja ezt a belső időt a jövőnek, ígér valamit: a húsz esztendő, a felgyűlt személyes múlt jövőbeli eladását. A bináris konstrukció, a vetítési háló ebben a szakaszban a következőképpen foglalható össze:

	A.	B.	C.
1. egység (1–2. sor)	felém	anyai	eddig
2. egység (3–4. sor)	tőlem	apai	ettől

Az A. egység a szelf és a világ viszonyáról, a személy létben részesüléséről szól, a B. a létben részesülés természetét jelzi, a C. pedig e részesülés időirányát adja meg.

Annak ellenére, hogy a visszaemlékezésekben erre még adat is lenne, úgy gondolom, hogy értelmezésünk kifejezetten félresiklana, ha ezeket versben kidolgozott eseményeket csupán tényszerű mivoltukra építve, a költői élettörténet keretében magyaráznánk. Ezek a sorok is példái annak a költőknél gyakori és jellemző poétikai, dekonstruktív stratégiának, amellyel József Attila olyan mértékben konkretizál, hogy a kijelentés tényleges, referenciális vonatkozásnak tűnik, de pontosan a megszerkesztettség, egy metonimikus-szintaktikai háló segítségével ez a szélsőséges konkretizáció áttöri a referenciális szűkösségét, és egy nagyon materiális, mégis poétikailag igen átfogó relációrendszert világít meg. Ezt a mimetikusság, a referencialitás szempontjából alapvetően ellentmondásos konstrukciót előbb a „vetítívászón” kifejezéssel próbáltam értelmezni.

A szakasz első két sora a mesei vagy éppen újszövetségi három nap után, a szelf feltámadásának a lehetőségét ajánlja fel. Tudjuk hogy, a versben ez a feltámadás nem történik meg (vagy igencsak ellentmondásosan történik meg), sőt, nagy kérdés, hogy annak a késő modern szelfnek, amelynek alapjait József Attila itt fedezi fel, van-e lehetősége a feltámadásra, vagy éppen meghatározó karaktere lesz a feltámadás örök ígérete és folyamatos elmaradása. A feltámadás azonban azt sejteti, hogy a személy földöntúli lény lett, él mint feltámadt az örök jelenben, ahol nem a physisből táplálkozik. Az oralitás, az evés⁴² (többnyire hiánya, a soványság ténye) rendszeresen felbukkanó motívumként ismert József Attila költészetében és itt ugyan még rejtetten, áttételesen, de mindig a korai anya–gyermek kapcsolat középponti enteremtő szerepét fejezi ki. A későbbi példákban az evés elmaradása egy bizonyos fajta belső hiány metaforája, amely valahol az anyai szeretet elmaradása mentén formálódik meg. Ebben a versben azonban még nincs panasz, nincs szemrehányás, a hiány helyzete sokkal inkább valamiféle döntés (sőt hivalkodó döntés) következményének tűnik, olyannak, amely pontosan a szabadsághoz, a szelf kötöttség mentes mélységének artikulációjához vezet. A vers ugyanis azt jelzi, hogy „se sokat, se keve-

---

⁴² Szőke György említi az evést, az oralitást több tanulmányában. Szőke György: *Úr a lelkem – A kései József Attila*. Párbeszéd Kiadó, Bp. 1992.

set” nem evett. Két lehetőség marad nyitva: vagy semmit sem evett, vagy pontosan annyit, amennyit kellett ennie ahhoz, hogy élje az életét. A vers a csábító életrajzi feloldással ellentétben nem a nyomort, az éhezést jelzi, hanem az evésről való tudatos lemondást, egyfajta böjtöt. A nem evés, az orális öröm elutasítása személyes-univerzális böjt, és nem véletlenül veszi fel a három nap bibliai idejét.⁴³ Lényeges viszont, hogy a böjt e versben nem tartalmazza vezeklés gondolatát. A böjt az örömkök, az éfenntartás ösztönei kielégítésének felfüggesztése egy olyan lélekállapotot hoz létre, amelyben a szelf, az én konstrukciója, önmagam lényege (vallásos böjt esetében az isteni hatalomhoz való személyes viszonyom) tisztábban érzékelhetőbben jelenik meg, a szelf önértelműségéből táplálkozik. A böjt az én retorikai pozícióba emelésének gesztusa, egy olyan performatívum, amely a test, a személy másra vonatkozásait, metaforizáltságát állítja. Az evésről való lemondás persze további asszociációkra ad lehetőséget.

Szeretnék újra visszautalni arra a poétikai, elméleti következtetéseket is lehetővé tevő jellemzőre, amelyet a referencialitás kapcsán vetettem fel, arra, hogy József Attila meglehetősen tudatosan, vagy legalábbis következetesen dekonstruktív retorikai kérdésként kezeli a mimetikus-ságot. Most két levélre szeretném a figyelmet felhívni, amelyeket József Attila Bécsből küldött Osvát Ernőnek. Osvát – tudjuk – fontos szereplője volt a *Tiszta szívvel* recepciójának, ő utasította el a vers közlését a *Nyugatban*. Talán egy második Horger képzetként szerepelhetett a költő⁴⁴ és más (a Horger esetről persze nem tudó) kritikuskai, például Gaál Gábor szemében is. Hatvany Lajos egy visszaemlékezésében azt írja, hogy „Osvát szemébe mondta Attilának: Az ön verse, uram, nagyon is nyers”⁴⁵ (és mennyire igaza van: ez az új poétika egyik fontos jellemzője, a tárgyiasság következménye). Az 1925. november 14-én és november 24-én küldött levelek viszont egy igen erős apafiguraként mutatják be, akihez a fiú, József Attila szinte a megalázkodásig meghajolva könyörög – nem megjelentetésért, hanem atyai szeretetért. A második le-

---

⁴³ Tverdota György már a vers eleje, az apa és anya megtagadása kapcsán is figyelmeztet a bibliai párhuzamra, In: József Attila: *Medvetánc, Nagyon fáj*, (Matúra Könyvek), szerk.: Tverdota György, Raabe Klett Kiadó, Bp. 1999, 42.

⁴⁴ Ezt jelzi az az éles támadás, amit József Attila későbbi Kassákról szóló esszéjében intézett Kassák Osvátot dicsérő versével szemben.

⁴⁵ Hatvany Lajos: „József Attila körül”, In: Szabolcsi Miklós (szerk.): *József Attila emlékkönyv*, Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1957, 216.

vélben olvashatjuk: „Igen tisztelt Szerkesztő Úr, ne haragudjék, hogy ujolag alkalmatlankodom, de már válaszáért sem könyörgök. Állom az éhségstrájkot a Társadalom ellen; rendületlenül; ma tizedik napja, hogy nem eszem”.⁴⁶ Az éhezés itt sajátos öngyilkossági módként, az atya lekezelő elutasítását beváltó önmegsemmisítő gesztusként (és az apa által képviselt társadalom elleni *lázadásként*) jelenik meg. E levélben szó sincs arról, hogy a költő nyomorgott volna, holott Bécsben – más levelek bőven szólnak erről – igencsak nyomorúságos volt a helyzete. Előkerül ugyan egy konkrét életrajzi elem, az éhezés, de ebben a szövegben sem a nyomor a döntő, hanem egy a *Tiszta szívve*től alapvetően eltérő logikájú szelf-konstrukció, önállítás érzékelhető mögötte. A személy meghatározásának alapállása itt ugyanis az, hogy „apa nélkül nem tudok létezni”, és inkább elpusztítom magam, ha kiderül, hogy „nincsen apám”. A levél nemcsak ilyen értelemben ellentéte a versnek, hanem ellentétes az a hangulati háttér is, amelyet a két szöveg mögött érzékelhetünk. A levél mélységesen elkeseredett. Később majd szeretnék kitérni arra, hogy ez a személyteremtő hangulati kettősség, ellentmondás jellemző volt József Attila költészetére. A progresszív, energikus, világot megértő/uraló pozíció mellett, ugyanazon létpozíció kapcsán mindig megjelent egy melankolikus attitűd is (ilyen lesz a *Téli éjszaka* személyképe illetve ellentéte a *Reménytelenül* létpozíciója). Hasonlóképpen ellentmond a *Tiszta szívvel* üzenetének az a viszony, amely József Attilát Hatvany Lajoshoz egy jóságos apafigurához fűzte.⁴⁷

A következő két sorban a saját élet is kiemelt értelmet kap a kerek számú, sorsszerű életkorral. A „hús esztendőm” ennek metonimikus definíciója, a saját idő, a szelf-idő meghatározása. Egyszemélyes történelem kijelölése történik ezzel, olyan, amely egyértelműen tárgyias, reális, de ez a realitás kizárólag a szelf konstrukciós, performatív aktusán alapul (és tisztán idő, azaz semmi más mint húsz év, ennek tartalmáról semmit se tudunk). Annak ellenére nincs benne külső, kontextuális

---

⁴⁶ Fehér Erzsébet (szerk.) *József Attila válogatott levelezése*, Akadémiai Kiadó, Bp. 1976, 87.

⁴⁷ Uo. 218. Jádi Ferenc az „azonosulást” úgy definiálja, hogy az egy „olyan szerepszerű közösségvállalás, amikor egy illető egy tekintélyszeméllyel, akivel ő tartós pozitív vagy negatív indulatú viszonyba kerül, élettörténete során indulatilag összeshővődve, elenállhatatlan belső rokon- vagy ellenszenvet érez és ez a pozitív vagy negatív példakép az azonosuló személyét főbb jellemvonásaiban lényegesen formálja” (Jádi Ferenc: *Identitás, átváltozás és halál a pszichoanalízisben*, Kézirat, 2004, 15.)

életrajzi információ (ilyen jellegű vers is születik persze ebben az időben), hogy elvileg tudhatjuk: József Attila éppen húszéves lett akkoriban. A valós tény, a referenciális vonatkozás játékos eltörlésével a szöveg metonimikus figurativitásba, az élet, mint idő jelölésébe fordítódik át. Az első két sor esetében az idő még a múlttól vezetett a jelen pillanatig (a három nap mostanáig tartott), a szakasz második felében viszont váltás történik, itt a mostanáig tartó létezés (a húsz esztendő) már a jövő időre, a majdani eladás eseményére transzformálódik. A szelfnek a születés pillanatától a huszadik születésnapig tartó teremtménye egyfajta energiaközpontot hoz létre, valamiféle szabad erő teremtménye benne, olyan, amelynek semmi kötődése sincs a dolgokhoz, a többiekhez, de ő maga materiális létezésű, kiolthatatlanul törekszik az érvényesülésre. A húsz esztendő „hatalom”, erő, vágy, melynek energiájával „gazdálkodni” kell. Ahogy Freud emlegette az ösztönökönömiát, mint a személy tárgyias viszonyait, úgy akarja most József Attila ezt az energiát eladni, érvényesíteni a világban. És a gazdálkodás mindig retorikai is, átfordítás, áttétel, hisz egy bizonyos természetű énrészt (a vágyat) átteszi egy másfajta valamire, ebben az esetben pénzre. A húsz esztendő eladása metaforizálja (javak autonóm csomagjaként fogja fel), szóra váltja be azt a metonimikusan felhalmozott értelmet, ami az én élettörténetét alkotta. Nyilvánvaló, különleges metafora ez, hiszen a pénz mint hordozó semmiféle lényegi kapcsolatban sincs a húsz esztendő tenorjával. Marx egykoron ezt a retorikai gépezetet az áruviszonyból fakadó fetiszizálódással magyarázta. A fétis pedig nem igazán metafora, hanem annak egy sajátos, elfajzott fajtája: katakrézis, egy elkerülhetetlen, de torz, hibás jelölés. A „hatalom-eladom” ökonomiai viszonyt bejelentő szópár (hisz a következő versszak második sorában az életét az „ördög veszi meg”) allegorizálásként ráadásul fausti pozíciót hoz létre:

Hogyha nem kell senkinek,
hát az ördög veszi meg.

A szelf létpozíciója az Isten tagadásától az ördög tulajdonává válásáig tart. Az ördög azonban olyan transzcendens erő, amely valami lényegi értelemben a szelf új természetét reprezentálja: ő a tagadás szelleme. Volna tehát egy új, tartalom nélküli, „tisztá” transzcendencia, a tagadás transzcenciája, amely ennek következtében semmiféle ödipális, társadalmi relációt sem vezet be, megtartja az én negatív szabadságát.

Érdeemes újabb pillantást vetni a vers retorikai stratégiájára. A modern tipikus szelf-versei metaforikus természetűek, olyan szerepeket, létpozíciókat keresnek, amelyben egy koherens, identikus személyes lényeg megnyilvánulhat, vagy éppen egy ilyen megnyilvánulás lehetetlennek bizonyul. Ezek a versek alapvetően metaforikusak, feltételezik a képi szint analogikus lényegvonatkozását egy képiesen nem kifejezett maggal. Az ilyen szelf „énekes Vazul”, „Góg és Magóg fia” vagy éppen „különös hírmondó”. A *Tiszta szívvel* figurális stratégiája nem metaforikus, az apa, az anya, a bölcső, a szemfedő, az evés és a húsz esztendő nem metaforák, hanem metonímiák. Egy radikálisan más, új poétikai prezentációs stratégiával íródott a vers és a szelf. A metonimikus beszéd szintagmatikus technika, amely a szomszédos, a mellette lévő, és éppen ezért strukturálisan hozzá kötött elemmel képez le, szemben a metaforikus paradigmikus, más jelentéselemre tekintő természetével. A metonimikus elemek sora egyfajta hálót, konstrukciós formát képez ki, nem pedig titkos jelentést teremt. Kétségtelen, hogy ez a metonimikus nem a közvetlenül adott környezetből származik, nem helyzetképszerű, a köznapi, reális kapcsolatokat folyamatosan egy szigorú és komplex szerveződés írja felül. A szelf kiképződése nem a mellette lévő másik ember segítségével történik (mint a „Hiába fűrösztöd önmagadban, csak másban moshatód meg arcodat” létmetonímiája próbálta), hanem magából az énből, az én konstruktív formáiból fakad a metonímia, egyfajta belső szintagma kidolgozódása. Az ön-én nem egy ön-reflexív lényegfelismerés, nem is valamiféle reflektálódás a környezetben, hanem a belső tárgyak reflexív viszonyaiból származó autotelikus forma megteremtődése segítségével alakul ki.

A metonimikusnak azonban van egy olyan következménye, amely itt is érvényesül. A metonímia szintagmatikus, lépegető jellege miatt könnyen narrativizálódik, a narratíva voltaképpen időben konstruált metonímia, a vers második részében pontosan ilyen lesz a megalapozó szerkezet. Az „ördög-eladás” allegorizáció azonban olyan jelentésmechanizmust indít el, amely a vers utolsó két sora szempontjából lesz majd döntő, és azt jelzi, hogy talán ebben a versben sem lehet a szelfet végig a metonimikus beszédben megtartani. Az eddigi metonimikus mechanizmus ugyanis nem engedte meg, hogy akár a negatív terminusok hátterében is, valami pozitív karakter, szelf képze kialakuljon bennünk. Az allegória viszont már elvileg lehetővé tenne (sőt elvárna) egy ilyen pozitív entitást, az ördögnek eladás komoly kultúr-történeti háttérrel rendelkezik, és ebben az aktusban többnyire abszo-

lút világos volt, hogy mit ad el valaki önmagából a pokol urának. Versünkben azonban az allegória lehetősége éppen hogy megvillan, nem dolgozódik ki, ezért ugyanúgy, mint a szegénylegény allegória, ez sem válik domináns, a szelf értelmét kikerekítő, totalizáló, lezáró jelentéssé.

c) A szelf mint a tagadás narratívája – bukás, halál, felmagasztalás

Egy igen lényeges konstrukciós ponton, az aranymetszés helyén, a vers címének ismétlésével indul a második rész. Az első tíz és az utolsó hat sor között, a „tisza szív” újólagos állításával határozott váltás történik. Az első tíz sor állapotyszerűsége, a szelf metonimikus alapítása most narrativizálódik, a létállapotból léttörténet bontakozik ki, az idő egy valamihez elvezető természetű lehetőséget, jövő nyit meg. Ráadásul a szövegben két narratíva bomlik ki: az egyik az én–ők viszonyban a személy eltemetéséig tartó, a másik pedig egy sokkal misztikusabb, voltaképp túlvilági esemény, a „fű terem” története. A narratíva jellemzője a teleologikusság, mely az előbbi állapotszerű személyképnél még nem volt jellemző. A teleologikusság azt jelenti, hogy a folyamatba tett személyesség valahova jut, valamilyen eredmény születik, azaz a cél az utóélet.

Tiszta szívvel betörök,
ha kell, embert is ölök.

Elfognak és felkötnek,
áldott földdel elfödnek
s halált hozó fű terem
gyönyörűsége szívemen

A vers második része éppúgy negatív, mint az első, az „ölök”, „betörök”, „elfognak”, „felkötnek” mind a pusztítás, a rombolás, azaz a tagadás cselekedetei. A történetben megjelenik a „másik”, a cselekvések kontextusát adó többiek léte, míg az első rész teljesen az én akarata, választásai, irányai szerint épült, itt már két szereplő van, a történet az „én” cselekvései és az „ők” reakciói sorozatában bomlik ki. A másik fontos különbség, hogy itt, a történet következményeként jut először a vers valami „eredményre”, a tagadásokkal szemben igenként megjelenő produktumhoz (amely persze maga a negatív, a „halált hozó fű”). A lejátszódó narratíva egy ígéret, egy terv, nem az elmúlt, a megtörtént a

témája, hanem a végzetes jövőre vonatkozik, egy majdani eredményhez vezető lépések sorát mondja el. Pszichológiai értelemben, a szelf-konstrukció szempontjából, fantázia természete van. Nagyon szabályos, formális, tiszta struktúra a történet szerkezete, a hat sor háromszor két soros alegységekre oszlik. Az első kettő a beszélő két cselekedete a „betörök” és az „ölök”, (behatolás egy tiltott területre és pusztítás). A következő két sor az „ők” két ellencselekedete (elfognak, felkötnek), a cselekedet leállítása és a cselekvő elpusztítása (az elpusztítás módja visszatér majd a *Klárásokban*, a „Kenderkötél, / kenderkötél a nyakamon” sorokban). A cselekvő személy mintegy tükröződik az ellencselekvéssel. A cselekvés és az ellenakció általános formája behatolás valamilyen tiltott térbe és a behatoló, a fallikus büntetése, elpusztítása. A következmények azonban nem olyanok, mint amelyek általában az ödipális pozícióban szokásosan⁴⁸ jelentkeznek, hisz az egész tagadás sor egyértelműen győzelem, nem pedig vereség vagy veszteség. Nem tudjuk, a negatív vetítívászon utalásaiból legfeljebb sejtjük, hogy mi lehet ez a nyereség.

A megfogalmazás itt is hihetetlenül tömör, szűkszavú, egyrészt egy tiszta, jelzőtlen cselekvéssort kapunk, másrészt bizonyos, talán szimbolikus-metaforikus jelenségeket (föld, fű, szív), amelyekhez mindig csatlakozik egy modalitást definiáló jelző. A vers ezen része már elhagyja az első nagyobb egység referenciával (a saját élettörténet elemeivel) kapcsolatos dekonstruktív játékát, és az egész szöveg egy – ugyancsak dekonstruktíven, azaz „nem következetesen” kezelt – allegorikus viszonyba vonódik. Alapja ugyanaz a szegénylegény gesztus,⁴⁹ amelyet ekkoriban többször is viszontláthatunk József Attila költészetében (vö. például a *Klárások*). Ez allegorikus jellegű mítosz, a szelf artikulálásának olyan lehetőségével, amely akár történeti-kulturális hitelességgel is rendelkezhetne, a „harmadnapja” krisztusi mitológemája itt népmesei, betyár transzcendenciával keveredik. A kettőbe együtt persze lehetetlen nem belehallani az áldottságba vont lator, a jézusi megfeszítettetés párhuzamát. A történetben jelzett szelf azonban semmiképp sem kap valami kerek, megnyugtató-lezáró identitást, nem allegorizálódik iga-

---

⁴⁸ A kései József Attilánál az én konstrukciójának meglehetősen gyakran része az ödipális bűn, a bűntelen bűn, az apa hatalmának az érvényesülése.

⁴⁹ N. Horváth Béla többször is jelzi könyvében a vers több folklórműfajhoz és szöveghez való kapcsolódásának lehetőségét. Vö.: N. Horváth Béla: „*Egy ki márványból rak falut...*” – József Attila és a folklór, Babits Kiadó, Szekszárd, 1992, 97–98.

zán a balladisztikus előképre, szó sincs valami hetyke szegénylegény státus kidolgozásáról, romantikus ráhangolódásról. Semmiféle beágyazódás, társadalmi vagy személyes ok sem olvasható ki ugyanis a történetből, nem tudjuk, miért tör be, miért öl, a történetet elindító cselekedetek nem rendelkeznek morális vagy éppen bűnügyi relevanciával, egyszerűn vannak, megtörténnek. A költő nem veszi fel ezt a „betyár” karaktert, mint személyességének megoldását, egyfajta új, késő modern szelf stratégiáját (egy ilyen lépés erősen romantikus keretek közé vinné vissza az én modern pozícióját). A gyilkos indulat, a bűn nem is az éhségből fakad (van ilyen témájú verse is József Attilának), tehát nincs jelen a referenciális, életrajzi vonatkozás sem, hanem egyértelműen a tiszta szívből fakad. Tudjuk, a felkötött betyárokat sem szokták az „áldott föld”-be temetni, hanem (mint az öngyilkosokat régen) egyszerűen a temetőárokban hantolják el őket. És nincs semmiféle minősítése, szociális szerepe a többes szám harmadik személyű másoknak, ez egy megfoghatatlan hatalom, csak annyit tudunk, hogy a beszélő/cselekvő személyt „elfogják” és „felkötik”, azaz a kivégzéssel megszüntetik testi valóságát. Mindezekből a megbontó, megnyugtató azonosulást lehetetlenné tevő relációkból valószínűnek tűnik, hogy nem egy múlt századi Rózsa Sándor történetről van szó. Sőt, eléggé egyértelmű, hogy a poétikai stratégia ellentmondásos játéokra épül: egyrészt megalapít, sejtet egy az olvasó által is jól ismert, irodalmi toposzként is gyakori allegorikus konstrukciót, a betyár létben bennfoglalt karaktert, másrészt határozottan meg is bontja, széttöri, kiépitetlenül hagyja az allegóriát. A történet az állapothoz hasonlóan negatív projekciós felület, mond valamit, de nem azt, amit jelölni látszik.

Mit fed akkor ez az enigmatikus egyszerre jelentő és jelentésmegszüntető történet, folyamat? Ha a pszichoanalízis segítségét továbbra is igénybe vesszük, akkor valahogy össze kell illesztenünk az első rész negatív gesztusának irányát azzal az ugyancsak negatív folyamattal, ami itt a második részben lejátszódik. Az első részben a negatív gesztusok mind a személy olyan körére irányulnak, amely az ödipális relációkban kialakuló énhez tartozik. A korai modern költészet még pontosan ezt a költői ént kutatta, lejegyezte „résztvevőit”, komponenseit (az anyai és apai kapcsolatokat), az átalakuló létből származó korlátokat, hiányokat. Ezek szükségesek a személy létehez, de mivel önmagukban nem magyarázzák a személyesség új pozícióját, magát a kérdést, a költői alapattitűdöt kell megváltoztatni, a személyesség mélyebb rétegeit kell elérni, ezért meg kell tagadni, másodlagossá, utólagossá kell transzformálni a

személyes ezen elemeit. Minden bizonytalansággal a második rész is ebbe az irányba tart, sőt, ha eredményre vezet, ha a narrativitásból következően ez a rész már teleologikus (valahonnan indul és tart valahova), akkor azt is meg kell mondania, hogy mi az, aminek érdekében ez a hosszú és, akár szó szerint véve is, gyilkos út bejárandó. A betyártörténet vége, az áldozatszerű erőszakos halál egy újabb, utolsó lépés a tagadásban, a test lecsupaszítása arról a megnevezhetetlen személyes magról. Freud egy sokat interpretált enigmatikus kijelentésben írja azt, hogy „az én első-sorban valami testi jelenség, nemcsak felület, hanem maga vetülete egy felületnek.”⁵⁰ Az „én” (mely itt a szabatos freudi terminológia szerint a felettes-én és az ösztön-én⁵¹ mellett személyünk harmadik eleme, világ fele forduló inkarnátuma) az ödipális viszonyok megformálódásakor jön létre. A szimbolikus rend ekkor vésődik a testbe mint a nemiség törvénye és a másodlagos identitások potencialítása. Talán legfontosabb tárgyiasulása az élvezetek és percepciók összességéeként, érintések és látványok tükrében megélt saját test,⁵² mely egyfajta metaforikus (személyes lényegünket reprezentáló) felszín.⁵³ A *Tiszta szívvel* a tagadás gesztusában ezt az ént, illetve az éenség mentén kiépülő én–felettes-én–ösztön-én konstrukciójú szelfet kutatja és választja le, ez az én az a vetítívászon, aminek mentén, pontosabban aminek tagadása mentén valami megalapozóbb szelf-működés, a szubjektum későbbi modern modellje válik érzékelhetővé. A vers narratívájának utolsó lépése ezért a

---

⁵⁰ Freud, Sigmund: *Az őszvalami és az én*. Hatágu Síp, Bp.1991, 30. (A „vetület” az eredetiben „Projektion”. A test vajon egy projektív, retorikai gesztussal minősíthető saját testnek?)

⁵¹ Az „őszvalami”, mely az egykori magyar fordítás terminusa volt, Kosztolányi Dezső zseniális találmánya. A mai szakirodalomban inkább az „ösztön-én” fogalmat használjuk Freud „Es” terminusa fordításaként.

⁵² Az a probléma, amihez itt az értelmezésemet hozzákapcsolom szinte beláthatatlan mélységű, a jelen értelmezés szempontjából azonban nem feltétlenül tárgyalandó problémát vet fel. A számomra itt közvetlenül fontos, érdekes irány Didier Anzieu: *The Skin Ego* (New Haven, Yale University Press, 1989) könyve, illetve olyan elsősorban a feminizmus felől kidolgozott testelméletek, mint Elizabeth Grosz *Volatile Bodies*, (Bloomington, Indiana University Press, 1994.) és Judith Butler: *Jelentős testek* című könyve (Új Mandátum Kiadó, Bp. 2005). Lásd még: Csabai Márta–Erős Ferenc: *Testhatárok és énhatárok – Az identitás változó keretei*, Józsefvég Könyvek, Bp. 2000.

⁵³ A test egyik kiemelt területe az arc, mely József Attila számára is visszatérő téma. A „Hiába fűrősztyód önmagadban, csak másban moshatod meg arcodat” a test ilyen énéprezentatív szerepének egyik példája. A másik arcának kifejezésében eltűnünk az együttlét során, ha őt embertársnak tekintjük, ez a testiségtől való felemelkedés öröme.

testi lét, az én narratív megtagadása, elvétele, és elérés egyfajta „éntelen” létezési terepre, az önzésen túlra. Az eddigi koherens hang, az egyes szám első személyben adott beszélő a jövőben elérendő létezési formát (ne feledjük, a vers itt mintegy megígér egy majdan bekövetkező helyzetet) már valami megbomlás, szétszéledés mentén képzelet el. Az elföldelés még erre az egységes, ember kinézetű korpuszra vonatkozik, de utána, a halál és eltemetés után valami egész más létforma jelenik meg. Ez a „gyönyörűszép” szív (és a megtestestült lelkiismeret) autonóm létformája, mely egy sajátos kontextusba van telepítve. Egy furcsa transzcendens, varázsolt világ teremődik a szív mellett még két szereplővel, a fűvel és a földdel. Az erőszakos feláldozással eltörlődik, elpusztítódik a testi léttel bíró, a tényleges személy, de valami mintha halhatatlanná, transzcendenssé, örökéletűvé válna.⁵⁴ A vers egésze felfogható úgy, mint az ének, az évideálnak a felbontása és mélyének, hátterének kikutatása. Ebben a folyamatban valóban egy vetületet, egy kivetítési lehetőséget kapunk, valamit, amin átüt az énnél mélyebben rejlő belső összefüggésrendszer, a személyt konstruáló eredetibb, tárgyiasabb, de mégis kimondhatatlan személyes létréteg. A versnek ez a titka, ez a szótlan, de tárgyias konstrukció, amely a tagadások vetítővásznával elkerülhetetlenül és felejthetetlenül érzékelhetővé válik.

Mielőtt ezeket a záró elemeket értelmezni próbálnám, érdemes megjegyezni, hogy a vers e második, narratív része a lelki retorika szempontjából az előző rész domináns oralitásával szemben már más színezetű: a pszichoanalízis ezt a tendenciát analísnak⁵⁵ nevezi, és ez a szelfet az élet fenntartásában érdekelt életösztönnel ellentétben a valamilyen anorganikus létállapothoz való visszatérésre törekvő, ősbibb halálösztönhöz köti. Az ördög figurája, a „betörök” agresszivitása, az „ölök” gyilkos indulata, az föld pszichés jelentése, az eltemetés mind agresszív-analízis karakterű retorikai figurák, metaforizációk. Itt már nem a hiány elviseléséről, hanem a negatív megcselekvéséről, valamiféle lényege szerint negatív („halált hozó”) produktum teremtéséről és egyben egyfajta valahonnan valahová eljutásról (mondhatnánk: egy másfajta létbe történő áttételről) van szó.

---

⁵⁴ Majd a *Téli éjszaka* ismétli más rendszerben ugyanezt: „És mintha a szív örökről örökre / állna s valami más, / talán a táj lüktetne, nem az elmulás”

⁵⁵ Az oralitás és analízis a pszichoanalitikus fejlődéslelektanban vágyretorizálási stratégiák, olyan átfogó modalitások, amelyek a belső, szótlan energiák sajátos kifejeződéséhez vezetnek.

d) Az új személyesség állítása – a szív létpozíciója

A vers második részében kibomló kettős történetnek van valami személyes szentsége, áldozatszerűsége: áldozatot (sacrificium) mutat be a cselekvő, és áldozattá (victim) válik ő maga is, ő a halál (az agresszió) szubjektuma és a halál objektuma is, az anorganikus felé kényszerít, és ő maga is anorganikussá válik. Az áldozatszerűség ellenére egyáltalán nem krisztusi út ez, hisz negatív, romboló tetteken keresztüli eredménye nem egy boldogító vagy éppen büntető túlvilág megnyílása lesz, a megváltó gesztus két dolog, a szív, majd a fű létrejöttéhez vezet. Nagyon keveset tudunk erről a két dologról, de minden bizonnyal mindkettő a személyesség megjelenése, valamiféle minták, amelyek mentén az olvasó is „gyönyörűsép” szívhez és halált hozó fűhöz juthat. Az áldozat azonban jelentős következményekkel jár, ugyanis e performatívum nyomán a szemiotikai szükségszerűen a szimbolikusba íródik át, „a feláldozott soha nem egyszerű dolog, hanem már diszkurzus, legalábbis a diskurzus lehetősége, egy szimbolikus felhasználása”.⁵⁶ Kristeva az áldozat erőszakossága kapcsán hívja fel a figyelmet arra, hogy az „áldozat aktusa felállítja a szimbólumot és a szimbolikus rendet, és ez az „első” szimbólum, egy gyilkosság áldozata csupán a nyelv betörésének, mint a szóma meggyilkolásának strukturális erőszakát jeleníti meg”.⁵⁷ Az áldozat gesztusa mindig feltételezi a transzcendens bizonyosságot, a jelentés, jelölés pozitívását. Az a szent, ami a narcizmus feláldozásából születik a versben mint „szív” jelenik meg. Ez az egész negatív folyamat pozitív eredménye, mely retorikai értelemben metafora vagy szimbólum, azaz valami olyan nyelvi tény, amely rendelkezik szubjektív lényeggel. A „szív” kétségtelenül annak az eredeti, megalapozó szelfnek a metaforája, amelyet az ödipális szelf mögött a vers feltételezett. Ha ez így van, feltétlenül értelmeznünk kell a szív és a hozzá kapcsolódó dolgok jelentését. A vers eddig figyelt retorikai alapstratégiája itt megváltozik, a metonimikus metaforikusra vált, a szív, ahogy bizonyítani szeretném, a narcisztikus identitás metaforája. „Metonimikus a vágy tárgya. Metaforikus a szeretet tárgya. Az előbbi a fantázia narratívát ellenőrzi, az utóbbi a fantázia kristallizációját teszi lehetővé, irányítja a szeretet-diskurzus poétikai természetét”, írja Kristeva.

---

⁵⁶ Derrida, J.: *Eszé a névről*, im. 12.

⁵⁷ Kristeva, *Revolution*, im. 75.

A szelf megalapozó rétegét azonban nemcsak a szív adja, sőt itt a vers végén, amikor már említett második történetben róla van szó, az eddig egységes valami kettéválik, sőt az új, túlvilági, földalatti-fölfeletti narratíva keretében hármass konstrukcióba épül. Egyrészt van az előző narratívához kapcsolódó, eltemetésből, feláldozásból származó föld, amely elválasztja az élő és a halottat, az időben létezőt és az időtlent. Következőként azt tudjuk meg, az új narratíva első lépéseként, hogy „halált hozó fű terem” a föld felszínén, és csak a történet következő lépésében értesülünk a föld alatti rejtett magról, a szívről, amelyről csak valamilyen esztétikai képzetünk van (gyönyörűség). A föld szempontjából a folyamat pontosan ellentétes irányú az előbbi narratívával: a testet eltemették, a föld alá tették, a szív viszont a föld alól felfele hatol és létrehozza a füvet (amely persze halált hoz, azaz a föld alá kényszerít). A fű és a szív közötti kapcsolat nem metaforikus a szokásos értelemben, mégis valamiféle transzformáció, áttétel köti össze őket. A „terem” azt jelzi, hogy egy bizonyos létezőből (a magból, a szívből), létrejön valami más (a növény, a fű). A mag és a termés között kinézetben, jellegben ugyan áthághatatlan különbség van, a mag mégis valamiféle módon a növény jelentését, jelentőségét már hordozza. A jelentésképzés mintegy anagogikusan, a jövőre mutatóan történik meg. Az ilyen viszony egyfajta létet egy másfajta létbe alakít át, méghozzá ismételten, egy öröklétű növényzet formájában. Szokás itt idézni Kádár Kata balladáját. A kétségtelen párhuzam ellenére jelentős a különbség: a virágok ott a két nemi én, a két személy szimbólumai. Az itt növény (nem virág, nem fa) viszont milliányi százból álló rizomatikus szétszóródást jelez, nem egységet, nem centrumot. Mintha valamiféle egy-sok viszony tanúi lennének, az egyetlen szív sok-sok fűszállá⁵⁸ válik. Közöttük ott a föld felszínének a vonala, az egyik föld alatti, a másik föld feletti, a vonal összeköt és elválaszt, elrekesz és kapcsol. Nominális viszonyuk olyan, mint Lacan elképzelése szerint a jelölőt és jelöltet elválasztó vonal, amely egyben retesz, szakadék is, hiszen a jelölők mögül mindig eltűnnek, elcsúsznak a jelöltek, a viszony stabilizálhatatlan, egy megállíthatatlan örvény zavarja meg minden olyan törekvésünket, amely a jelölő mögötti szubjektum biztos megragadására, meghatározására irányul.

---

⁵⁸ Nagyon nehéz eldönteni, hogy Walt Whitman nevezetes kötetcíme és a fűszálak ottani szimbolikus jelentése párhuzamba hozható-e József Attila törekvésével. Whitmannál persze inkább fűszálakról, szálkákra van szó és nem gyógyfűről, varázsfűről.

Nyelvileg mindannyian így teremtődünk, létünk, lényünk egy jelentős része, pontosan személyünk alaprajza el van temetve a felnövésünk során kialakított énfarmációk segítségével. Létünkben ugyan mindig ismételjük ezeket az ősi formákat, jelölőink és ősi jelöltjeik között azonban ott van az elválasztó vonal, egyfajta tiltás, egyfajta kimondási lehetetlenség, és mégis valamiféle helyettesítés, transzformáció, más létszinten való működtetés. Az „én”, a szociálisan (ödipálisan) definiált személyesség valóban halandó, de van talán egy ősbib, kicserélhetetlen és nem játszható struktúra, mely, úgy tűnik, „örökéletű” (mint majd látjuk, születik egy vers ezzel a címmel). Az eltemetett szívben örök az energiaforrás, és örök, a természetben is örökké megújuló az a növény, a fű (ez persze mesei varázsfű), amely belőle terem, mely méreg, törvény elleni gyógyír, mely rendbe hozza a dolgokat. Ez a pharmakon, amit a lázító költő ad a hamisoknak és az (ön)csalóknak. A fű azonban nem igazán szimbólum vagy metafora, van is, meg nincs is analogikus mélysége. Inkább egy korai előképe, népies mítoszba vont változata a későbbi „vaslában sárga fű virít” képnek, a tárgyias adott, éppen ott lévő természete elfelejtethetetlenül megtalálható a háttérben.

A vers értelmezésekor eddig elkerültem a költemény feltételezhető „kulcsszavának”, a „szív”-nek a magyarázatát. Pozíciója különleges, hiszen a vers minden többi elemével szemben – legalábbis úgy tűnik – ez az egy pozitív, a szív az, ami „van”, amire semmiképp sem érvényes a minden másra kivetülő nincsen. A szív konstrukciós elvként mintegy burokként⁵⁹ jelenik meg, a vers elején és végén is ott van, körüveszi a vers szövegét, amely elvileg magként működne. Nyilvánvaló azonban, hogy a szív sokkal inkább mag, nem pedig burok, vagy éppen ellenkezőleg magként működő burok. A szív akár a költészet közhelyszerű toposza is lehetne, ennek következtében akár allegorikus értelemmel is bírhat. Itt azonban nem allegória, hisz a tagadások során felvállalt karakter kizárja a szokásos allegorikus értelmekeket, a „szerelmes szív” vagy éppen a „szent szív” kulturálisan számtalanszor rögzített, használt jelentését. De az interpretátor komoly bajba kerül: lehetetlen megmondani, hogy a szív metaforának mi a jelentése, mert két jelzőn kívül semmit sem tudunk róla. A „szív” figuratív értelemben talán *üres metafo-*

---

⁵⁹ Értelmezésem itt Nicolas Abraham „A burok és a mag” című igen jelentős tanulmányának a szavait és elveit használja. (In: Bókay A.–Erős F. szerk.: *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*. Filum, Bp. 1998, 298–312.)

raként határozható meg, van egy metaforikus gesztusunk, amely mögött lehetetlen analogikus jelentéscsomagot felfedezni.

A „szív” sajátos metaforája konstrukciós, szintaktikai szempontból a vers leginkább kiemelkedő pontjain bukkan fel: az elején és végén, illetve az arany metszés pontján, a 11. sorban. A három megjelenés szigorúan szerkesztett logikai struktúrát ad:

1. (tisza) szívvel létezem (születés)
2. (tisza) szívvel cselekszem (létezés)
3. történik rajta a világ (halálban lét)

A hármas rendszer jól érzékelhetően a létezés, az élet totalitásába emeli a szívet, ő az eredet és a végcél, ő a személyességben konstruálódó abszolút, az ittlét, a *Dasein*. Háttérében a teljes élettörténet rejlik, a vers elejének apa és anya figurájával a szív, a szívre épített születés, a versben történő kiteljesedés, majd a vers végén, az én halála miatt a halál, pontosabban a „halálhoz mért lét”. A szív kétségtelenül valamilyen centrum, mely a szövegben sokkal inkább burok, ez a szó körülveszi, kezdi és zárja a verset, a tagadás következménye, de ugyanakkor belőle fakad a tagadás.

A szív domináns, címmé emelt, vagy legalábbis kiinduló pontként kezelt jellemzője a „tisza” jelző, mely sokféle értelemlehetőséget hordoz. Egyrészt természetesen jelentheti az erkölcsileg pozitívot, de ez éles elentétben áll azzal, hogy közben a költő nem is akármilyen bűnököt akar elkövetni. Hogyan lehet így bárkinek is tiszta a szíve? Sokkal valószínűbb az, hogy a „tisza” valamilyen lényegi értelemben kötődik még a tagadáshoz, mintegy transzformálja a vers tagadáspozícióját az egyetlen pozitív elemre, a szívre. Ebben az értelemben a tiszta letisztítottat jelent, egy olyan lehetőséget, melynek nyomán eljuthatunk az abszolúthoz, a szelf igazi mélyéhez. Az eljutás azonban negatív folyamat.

Semmiképpen sem hatásként értelmezem, csupán megvilágító párhuzamként gondoltam a „tisza” szó oly hatásos filozófiai használatára. Vagy százötven évvel korábban Immanuel Kant annak érdekében, hogy eljuthasson a tudás apriori formájához, a „tisza észhez”, egy olyan episztemológiát épített ki, amelynek célja az ismeret minden véletlenszerűtől, empirikustól való megtisztítása volt. József Attila verse, persze gyökeresen más tartalommal, hasonló törekvést jelez, költőnk a „tisza szív kritikáját” alkotja meg. A „tisza szív” egy pre-fogalmi szelf-struktúra, a teljes absztrakció és teljes üresség, mely egyben a telítettség megalapozása, a történet, az élet elindulásának felmért, megkonstruált és megélt lehetősége. A „tisza” ezért rendelkezik egy mélyebb értelem-

mel, amely valahogy a hiányból teljességgel teremtődőként határozható meg, a tiszta szív az önreflexió azon abszolút szintje, ahol a szelf pontosan a semmire való reakcióként jön létre. Abból, hogy a szelf apa és anya nélküli, a „tisztaság” (abszolút makulátlan, szeplőtelen) olyan értelme is feltehető, amely az eredendő bűn nélküliségre utal: mindenki, aki apától, anyától van, az eredendő bűnben fogant. Ha van arra lehetőség, hogy létszerűen megtagadja az apa és anya létét (azaz ne azt mondja, hogy elutasítom őket, hanem azt, hogy nincsenek), akkor nincs eredendő bűn sem. Az eredendő bűn az ödipális, a szimbolikus létszint jelensége, az eredendő bűn előtti lét pedig újra a narcisztikus identitás jelenlétére utal. A versben a „szív” modalitása finoman, de jól érzékelhetően változik. A vers elején, majd az aranymetszés helyén található fordulóponthoz a tiszta jelzővel összekötve a „szív” ismeretelméleti jellegű, azt jelzi, hogy milyen módon lehet, kell a világhoz viszonyulni. A vers narratív részének eredményeként, pontosan azért, mert a történet elkerülhetetlenül cselekvést és ezzel valaminek a létezését, átalakítását hozza fel, a szív már létezőként jelenik meg, egy tárgy, amin a „halált hozó fű terem”. Jelzője a „gyönyörűség”. A szó kétszeresen, ismételt hangsúlyozza a jelenség esztétikai természetét, hiszen a szív gyönyörű is és szép is. Ennek ellenére egyértelműnek tűnik, hogy szó sincs valami hagyományos esztétikai pozícióról, az esztétikai ideológia nem érvényesül. Nem a szív érzelmei, élményei szépek, esztétikaiak, hanem maga a szív kapja ezt a jelzőt, ezért mint tárgy rendelkezik a szépség minőségével. Ráadásul a jelzőben benne van a „gyönyör” szó is, a mérhetetlen öröm, a *jouissance* jele is. A szív ilyen megjelenése sokkal inkább annak univerzális teljességét, abszolút pozícióját jelzi, mégpedig úgy, hogy absztrakt kvalitásokat köt hozzá, elkerülve így a véletlenszerű minőségekhez rögzítés korlátozó, relativizáló hatását. A szív szép, igaz és jó, ő a végső személyesség, a valós, de üres strukturáló elv, valami, amit minden sorsesemény, beépülés szükségszerűen ki kell így vagy úgy töltsön.

A szív ilyen megfoghatatlan középpont szerepe, az üresség telítettsége, minden struktúra megalapozatlan alapja jellemzői sok ponton hasonlóságot mutatnak Derrida egy olyan fogalmával, amely kétségtelenül kapcsolódik szubjektum, személyesség kérdésköréhez. Platón khóra fogalmának újraírásával Derrida arról beszél, hogy a khóra „egy hely megnyílása, ’amelyben’ minden egyszerre *helyet* foglal és visszatükröződik”,⁶⁰ „nincs

---

⁶⁰ Derrida, *Esszé*, im.128.

jelentése vagy lényege”,⁶¹ egy látszólag üres teret nyitott, amely mindazonáltal és kétségkívül nem az üresség”.⁶² A *Tiszta szívvel* túllép a logoszon és a nominalitáson (a nomoszon), elutasít minden szimbolikus rendet (nomoszt, törvényt és törvénytárt), túllép a mítoszon, felülír egy népi mitológiát, következetes metonimizálás után megnyit egy metaforát, olyat azonban, amelynek nincs mélye, lényegalapja, mégis ott van mint érzet a lelkiismeretben, az önhűségben. Ha jobban akarjuk szerepét érteni használhatjuk azt, amit Derrida a khóráról ír: „gondolása talán éppen azért haladja meg a *mítosz* és a *logosz* kétségkívül analóg polaritását, mert túlsodor vagy innen sodor a metaforikus/tulajdonképpeni jelentés analógiáján”.⁶³ A metaforikus és tulajdonképpeni poétikai szerepéről majd a következő fejezetben lesz szó a név és a szelf egymást újíró szerepe kapcsán.

Fentebb a *Reménytelenül* című versre utalva már említettem a „szív” motívum későbbi más irányú megjelenését. Úgy tűnik, hogy itt a *Tiszta szívvel* képvilágában József Attila megpróbált egy progresszív, építő jellegű megoldást, szelf-értelmet találni, olyat, amely több éven át, egészen az *Eszméletig* tudott működni. De ez a modell közel sem volt kizárólagos, hanem vele párhuzamosan megfogalmazódott a szív örvényszerű, melankolikus pozíciója is, mely a szelf végletes problematikusságát, megragadhatatlanságát jelzi. Paul de Man Benjamin „tiszta nyelv” fogalma kapcsán jelzi az eredet (hiszen őseredetről van itt szó) megragadhatatlanságát: „Még kevésbé létezik *reine Sprache* a tiszta nyelv, amely legfeljebb a minden nyelvet, de különösképp a saját nyelvünket érintő állandó szétdarabolódásban érhető tetten. Épp a sajátunknak hitt nyelv a legeltérőbb, a legelidegenedettebb”.⁶⁴ Ha kicseréljük a „tiszta nyelv” kifejezést a „tiszta szív”-re, pontosan oda jutunk, ahova az *Óh szív! Nyugodj!* vagy később a *Reménytelenül*, az igazsághoz vezető tanúbizony-sághoz. Ezekben a szelfnek kérdésessé válik a bázisa, megragadhatatlan a tárgyias-narcisztikus identitás: „Az eredeti mozgása valamiféle bolyongás, ha akarják tévelygés, örökös száműzetés, de talán még annak sem nevezhető, mert nincsen otthon, nincs honnan száműzni.”⁶⁵

---

⁶¹ I. m. 126.

⁶² I. m. 127.

⁶³ I. m. 116.

⁶⁴ Paul de Man: Walter Benjamin „A műfordító feladatai” című írásáról, In: *Átváltozások*, 1994, 2. szám, 79.

⁶⁵ Uo.

3. A tárgyias szelf negatív megalapítása – elvi kérdések

Az irodalmi szövegek értelmezője szükségszerűen, bár nem feltétlenül jogosultan törekszik arra, hogy a szövegek, művek mögött megértett értelemkonstrukciókat valamilyen koherens, stabilabb fogalmi rendszerhez kösse, befogadói tapasztalatát lefordítsa, bizonyos értelemben allegorizálja. Minden interpretáció torzító, félreértő és öncsaló jellegének a tudatában is fel kell tenni olyan kérdéseket, hogy „miről is van szó ebben a versben?”, hogy „mi az, ami miatt annyira hatásos a *Tiszta szívvel* című költemény?”. Vagy kicsit már a hipotézisemet is felvezetve: merre tart József Attila szelf-poézise? Hogyan alakul az az új költői beszédmód, amely a magyar költészet történetében meghatározó szerephez juttatta költőnket az utána következő száz év költészetében.

A szelf késő modern formációjának kialakulása, ami József Attila költészetében középponti jelentőségű, és ami a magyar poétikai alakulástörténetnek is meghatározó lépése, jelen van persze a kortárs európai–amerikai irodalom legjelentősebb szerzőinél.⁶⁶ Hasonlóképpen kiemelkedő helyet kap e kérdéskör vezető kortárs (és persze későbbi) filozófiai és humán tudományi eszmerendszerekben is. Ezen új „diszkurzusok” közül, a párhuzamok megvilágítására, értelmezésem fogalmi bázisának megteremtésére több eltérő, de egyáltalán nem összefüggés nélküli szellemi mozgalmat, a mai pszichoanalízist (Abraham, Bollas), illetve a pszichoanalízisre nyilvánvalóan építő dekonstrukciót (Derrida és de Man) és posztstrukturalizmust (Kristeva) használtam, és persze a jelenkori interaktív szelf-pszichológia eredményeit is, bár ezek beolvasztása meghaladná a tanulmány kereteit. A pszichoanalízist azonban nem a szerző pszichológiai vagy patografikus leírására használom, hanem segítségével a szubjektivitás szövegeinek természetét próbálom megragadni, miközben alkalmazom azt a dekonstruktív-retorikai elemző technikát, amelyet a pszichoanalízis a dialogikus terápia során a nyelvi természetű, felépítésű elfojtott formák feltárása során kifejleszt-

---

⁶⁶ Dennis Brown könyve (*The Modern Self in Twentieth-Century English Literature – A Study in Self-Fragmentation*, London, Macmillan, 1989.) Eliot, Joyce, Lawrence, Yeats, Virginia Wolf szerepét vizsgálja. Egy másik kitűnő munka (Stanley Corngol: *The Fate of the Self – German Writers and French Theory*, New York, Columbia University Press, 1986) Dilthey, Nietzsche, Thomas Mann, Kafka, Freud és Heidegger nevét említi, de valamilyen szempontból nyilván felsorolható lenne a nagy irodalmak minden húszas években jelentőset alkotó szerzője is.

tett. A pszichoanalízis ugyanis egy olyan személyfilozófia, mely terápia kötődései miatt, metapszichológiai, fogalmi absztrakciói ellenére is közel marad az „esethez”, amihez minden jelentős költő is a létezés új kerete, egy új „lakhely” kijelölésekor szükségszerűen kapcsolódik. A kortárs eszmék és különösen az interszubsztitívitás fenomenológiáját figyelembe vevő szelf-pszichológiák azért fontosak, mert a fogalmi hozadék mellett megmutatják azt a belső küzdelmet is, amelyet a költők, írók magukkal és a nyelviséggel is megvívnak, amely egy új kulturális episztémé, diszkurzus megjelenésének tudatosításához, olvasásához kapcsolódik.

Freud⁶⁷ a szelfet egy olyan pre-fogalmi konstrukciónak fogja fel, amely tudatos és tudattalan komponensek komplex, retorikai összeszerveződéséből áll. A pszichoanalízis megformálódása, története során ezeket a retorikai konstrukciókat egyre inkább funkcionálisan egymásra épülő, bonyolult szerveződési szintek pluralitásában képzelel el, a szelf nyelvi strukturálódását, rétegeit egyre erőteljesebben vezet vissza korábbi, mind nyilvánvalóbban materiális-mediális (pre-fogalmi-retorikai) viszonyokra. A korábbi struktúrák, formációk persze nem tűnnek el, hanem megtagadva, ismételve újra megjelennek a későbbi személyformációban. Ezért beszélnek a pszichoanalitikus elméletben primer, illetve szekundér nárcizmusról, primer és szekundér mazochizmusról. A pszichoanalízis korábbi szakaszában az emberi lélek alapvető struktúrájának azt a személykonstrukciót gondolta, ameddig az akkori terápia eljutott: ez az ödipális viszonyok által létrehozott szelf szintje volt. A húszas évek elejétől kezdve azonban Freud⁶⁸ egyre nagyobb hangsúlyt fektetett az ödipális előtti szakasz konstrukcióira, az ún. pre-ödipális fázisokra. A pszichoanalízis jelentős új lépései a későbbiek során pontosan ebbe az irányba estek (Melanie Klein, Jacques Lacan, Julia Kristeva, Donald Winnicott, Heinz Kohut és mások munkáiban).

---

⁶⁷ Freud szempontunkból fontos gondolatai közel egy időben születnek József Attila itt értelmezett verseivel, *A tagadás* 1925-ös, *Az ósvalami és az én* 1923-as, *A nárcizmus bevezetése* pedig 1914-es. Nincs azonban hatásról szó, inkább egy elképzelés párhuzamos kifejlődéséről. Később persze a freudo-marxizmus eszméje és a terápiai tapasztalatok kapcsán a pszichoanalízis igen termékeny hatással is vált József Attila költészetében.

⁶⁸ Jacques Lacan, aki talán a legtöbb újdonságot hozta az énszerveződési stratégiák kutatásában már az önteremtés régióról beszél, a Szimbolikus, az Imaginárius és a Reális hármában. A költészet kapcsán, versünk értelmezésében elsősorban Julia Kristeva írásaira támaszkodhatunk, aki a freudi tanokat és a lacani eredményeket egyszerre alkalmazta a költészet és a szelfkonstrukció kérdéseinek megvilágítására.

Szempontunkból, József Attila új szelf-képének megértése felől az a pszichoanalitikus elképzelés tud fogalmi segítséget adni, amely megpróbálta a preödipális periódus személykonstrukciós formáit definiálni. A legfontosabb ide tartozó fogalom a primer és szekundér nárcizmus megkülönböztetése, és ennek kapcsán a primer narcisztikus identitás gondolatának bevezetése. A korábbi pszichoanalitikus felfogás a verbalításban is már megragadható tárgyakhoz, vágykoncentrációt hordozó külső személyekhez kapcsolódó ödipális viszonyrendszert tartotta az én legkorábbi konstrukciójának. A szelfet ebben a felfogásban az anyai-apai viszonyok hálójá definiálja. A szelf ilyen értelmezése nemcsak a pszichoanalízis korai fázisának volt jellemzője, hanem az ilyen típusú szelf-problémák álltak a korai modern irodalom középpontjában is. A terápiás tapasztalatok alapján azonban a pszichoanalitikusok egyre gyakrabban ütköztek abba, hogy ennek az ödipális szelfnek nemcsak elemi előzményei vannak, hanem szükségszerűen feltételezni kell korábbi szelf-konstrukciókat is. Egyre egyértelműbbé vált, hogy az anya-gyermek (triangulált, a harmadikat vágycsomóban megsejtető) duáluniójában, legkorábbi, összeolvadt létében, egy autoerotikus, orális és anális, de mindenképpen preverbális időszakban már megszületik egy sajátos identitás,⁶⁹ kell hogy létezzen egy bizonyos hasítottság, kettősség és a kettősséget közvetítő tükör.⁷⁰ A pszichoanalitikus fejlődéstan szerint az első szeparációs lépés az, hogy a gyermek érzékeli az anya vágyának sokféleségét, rajta kívül vezető másra irányulását. Erre adott reakció az, hogy a gyermek a maga vágyenergiáit az anya ilyen más felé mutató

---

⁶⁹ E folyamatról, ennek elméleti, fenomenológiai aspektusait is feltárva Heinz Lichtenstein írt a hatvanas években (*The Dilemma of Human Identity*, New York: Jason Aronson, 1977). A szinte beláthatatlan közelmúltbeli szakirodalomból elsősorban az irodalmár-pszichoanalitikus Norman N. Holland *The I* (New Haven: Yale University Press) című könyvét emelném ki.

⁷⁰ Lichtenstein, Heinz: *Dilemma*, i. m. 212–213. Róheim Géza már 1919-ben megjelentetett egy könyvet a tükörről *Spiegelzauber* címmel (Leipzig: Internationaler Psychoanalytischer Verlag). A tükör azért kulcsjelentőségű, mert minden identitáshoz, önkonstrukcióhoz kell valamilyen pozíció, amihez képest a struktúra láthatóvá, mássá válik. A szelf korábbi konstrukciói kapcsán éppen ez a legjelentősebb probléma, az ödipális viszony nyelvvel támogatott, apai és anyai kontextusra épülő tükröző pozíciója helyett itt meg kell találni egy ősbib, belsőbb, sajátabb tükröt. A terminus mitológiai eredete, Nárcisszosz története is központi jelentőséget tulajdonít a tükörnek (vö.: Hamilton, Victoria: *Narcissos and Oedipus – The Children of Psychoanalysis*, London: Karnac Books, 1982).

vágyfragmentumai tükrében alakítja, és ezzel a még tárgyként nem elkülönített belső tükörrel létrejön egy saját vágystruktúra mint a szelfmátrix énesedő torzulása. De az emlékezetességben ez a mozzanat, amikor az anya kedvéért a csecsemő feláldozza az ön-én bizonyosságát, megmarad. A későbbi életben a személy kreatív folyamatokban próbál a magához téréssel kísérletezni úgy, hogy a médiumokkal játszik. A médiumok öntörvényét és csaló mivoltát kitalálja, és magához térve felel meg a dolgok igazából. Ez a tiszta energiaviszonyokból, tisztán materiális kapcsolatokról álló konstrukció válik személyességünk legősibb alaprajzává. Lényeges, hogy „a primer identitás nem tulajdonságok rendje, nem birtokolható és mondható javunk (ezért normatívan nem is lehet azt előírni) és nem is választható ki, hanem egy eredendő eldöntöttség, határozottság valamilyen belső formája az olyan-lét realizálása keretében”.⁷¹ A kapcsolódó elméleti levezetést, a primer narcisztikus identitás fogalmát egy ugyancsak irodalmár-pszichoanalitikus Julia Kristeva dolgozta ki.⁷² A primer narcisztikus identitás nem mondható ki, nem lehet róla beszélni, mert a nyelv előtt keletkezett, nem lehet szimbolizálni sem. Kizárólag olyan retorikai mechanizmusokkal érhető el, amelyek képesek a nem kimondáson keresztüli utalásra, olyan lépés kikényszerítésére, amelyet a befogadónak már a szimbolikus nyelven (a normál jelölésen és a metaforikus referencián) túl kell megtennie. Egyik ilyen lehetőség a katakrézis típusú figurativitás, az álommunka bizonyos dekonstruktív retorikai műveletei (elsősorban az eltolás metonimikussága) vagy elsődlegesen szintaktikai-materiális mechanizmusok (ismétlődések, rím, ritmus, anagramma, hipogramma stb.) alkalmazása. Kristeva ezt a nyelvi réteget nevezi szemiotikainak, szemben a fogalmi szinten is koherenciát hozó szimbolikussal. A szemiotikai a szimbolikus felől nézve rendezetlen, kaotikus, preverbális, „korrumpálja a szimbolikust azzal, hogy az ösztönök és egy mozgékony khóra visszatérnek vele”.⁷³ A én ezen rétege a tagadással működik, mindig szétszed, megbont és ebben a megbontásban ritmikus ismétlődéseken keresztül egy időlegesen érvényesülő energiakoherenciát terem. Egyfajta összefet hoz létre, amelyre ráépíthetők kapcsolatok a világgal (az *In-der-Welt-Sein*), a másik emberrel (a *Mitsein*), amellyel ki-

---

⁷¹ Jádi Ferenc: *Identitás, átváltozás és halál a pszichoanalízisben*, Kézirat, 2004, 15.

⁷² Ebből a szempontból legjelentősebb az 1983-as *Histoires d'amour* című könyve (Paris: Editions Denoël). A könyvet angol fordításában használtam (*Tales of Love*)

⁷³ Kristeva, Julia: *Poetic*, 149.

építhető (aztán le is rombolható) egy elfogadható szimbolikus konstrukció, egy viszonylagos reagálási mód, egy adott élethelyzet megoldási modellje. „Ott még minden érintetlen maradna – a szeretet is, egy féltékenység nélküli szeretet, amely lenni engedné a másikat, egy *via negativa* megjárása után” – írja Derrida.⁷⁴ A tagadás belső mechanizmusa kettős, ellentmondásos: egyrészt az ősi, prefogalmi teljességhez, a khorához kapcsolódik (ez adja energiáját, progresszivitását), másrészt a halálöszön megjelenése is, amely szétbont, destruál, egy ősből létezési szintre vet vissza, de mindezt ismétlődésen, ritmuson keresztül, mely regresszíven az organikus, sőt az anorganikus felé vezet. Az én halála a pszichózis, a mindennapi életben előfutára ennek a szégyen-reakció (halálra szégyellte magát) és a szemérem-érzettel való hadakozás, valamint az utálat (halálosan utálok) éppúgy mint az unalom. A tagadás hozadéka az, hogy a nyelv, a költői beszéd számára megnyitja a személyes olyan rétegét, amely ugyan boldogítóan vagy éppen kízóan mindig jelen van az életünkben, artikulációja azonban igen nehezen lehetséges. Kristeva a narcisztikus megnyitását olyan „eredeti mimetizmusnak” tartja, amely „pszichikus egészeket (én-tárgyat) teremt, míg nem ez a játék a visszatérések összevisszaságában önmagát, mint a semmi feletti vetítővásznat fedi fel”.⁷⁵

József Attila legfontosabb, versekben és tanulmányokban (elsősorban a Babits és a Kassák tanulmányban) is megjelenő, 1930-ig meghatározó törekvése a közvetlenül érzékelt, hagyományban kapott szelfkeretek és a romantikus szelf-mítosz (Paul de Man kifejezése) szétrombolása. Az elutasítás gesztusa a lacani szimbolikus (a társas, az etikai) áttörésével, az élmény és kontextus koherenciájára épített, az ödipális viszonyok etikai, apai, az Apa Nevéhez (sőt a fallikus anyához) kapcsolódó identifikációs folyamatai körül kialakított szelf kiürítésével egyfajta folyamatba, eljárásba teszi a szubjektumot. A *Tiszta szívvel* azért, hogy mögéje hatolhasson, pontosan ezt a szimbolikust rombolja le, majd egy olyan rejtett konstrukciót jelöl meg, amely tartósan bázisa lehet a késő modern szelf poétikai megragadásának. Ez az oka annak, hogy a vers ennyire meghatározó lett a költő poétikai karrierjében. A *Tiszta szívvel*ben József Attila rálel egy mély (és az apafigurákkal, a szimbolikussal szemben igen következetesen képviselt), megjelölt tar-

---

⁷⁴ Derrida, Jacques: *Esszé*, im. 93.

⁷⁵ Kristeva, Julia: *Tales of Love*, im. 23.

talmi segítségével vetítővászonként működő tagadásesztusra, mögötte, benne egy elfelejthetetlen ritmikára (ezért tiltakozik a versesség feladásának követelménye ellen), és egy olyan lényegi, újfajta konstruált-ságra, amely mindig folyamatban van, mindig újrateremtődik. Ezt a szétomló, fluktuáló és ismételten újraszerveződő, alapvetően nyelvi-tárgyas szelfet kutatja költészetében. Ennek a szelfnek sokkal inkább kerete, formája van és nem tartalma, valami struktúra, de szubjektív struktúra, amit újra és újra fel kell öltöztetni. És József Attila költészetének ez a rendkívüli újdonsága: az öltöztetési lehetőségek keresése, a belső, rendezetlen rend újraírásának eltérő lehetőségei. József Attila költészetében folyamatossá válik ennek a szemiotikainak a kutatása. Az értelmezői, megértői hozzáállástól függően sokféle szemiotikai lehetséges, és a költő poétikai életútjában ezek a szemiotikai konstrukciók változnak, újabb és újabb káoszkezelési módok jönnek elő. Két alapvető eredmény születik: körvonalazódik a szelfben a hiány létstruktúrája, és meghatározódik a hiány telosza (a halál). Mindkettő túllép az én társadalmi, közösségi életben, a *Bildung* kereteiben kapott, játszott szerepén, az etikain, és határozott létkaraktert kap. Mindez egy olyan versnyelv keretében történik, amely a szelf komponenseit nem átéltségükben, hanem tárgyas adottságukban fogja fel. A vers alapvetően nem metaforikus, nem szimbolikus, hanem tárgyyszerű, és a szelf belső tartalmai nem sajátos figuratív referenciával, hanem egy a lét homológiáját feltételező, állító párhuzamossággal adottak.

JÓZSEF ATTILA ÖNELEMZŐ PRÓZÁJA

*Töredékesség, intimitás és szabályszerűség
a Szabad-ötletek jegyzékében*

Varga Zoltán

A Szabad-ötletek jegyzéke mint paradigmaváltó mű?

A *Szabad-ötletek jegyzékéhez* írt jegyzeteiben Stoll Béla a filológus szűkszavúságával és távolságtartásával idézi fel a szöveg megjelentetésének erkölcsi dilemmáit, sorakoztatja fel József Attila e kései írásának közzététele mellett, illetve ellen felhozott érveket. E felsorolásban van egy különösen elgondolkodtató vélemény, Szabolcsi Miklós egy 1984-ben kifejtett jóslata, miszerint a *Szabad-ötletek* kiadása „megrendítené a magyar irodalmi életet”. Ez a mélyen kétértelmű kifejezés ez esetben vélhetően a döbbenet és az együttérzés jelentésmozzanatait helyezi előtérbe, ám nem feledkezhetünk el arról sem, hogy József Attila alakja, életműve, sorsa ekkortájt sokak szemében magának az irodalomnak az allegóriájává nőtt.¹ Elképzelhető, hogy Szabolcsi Miklós, s vele együtt a kor mérték- és hangadó írástudói úgy vélték, erre az alakra, s rajta keresztül magára a magyar irodalomra jelentett fenyegetést a *Szabad-ötletek* közzététele.

Ez utóbbi miatt úgy vélem, nem csupán egy be nem teljesedett jóslatról van itt szó, hanem az irodalmi szövegek, és egyáltalán az irodalom

---

¹ Mely minden bizonnyal a József Attila kultusz egy sajátos időbeli alakulata. Ez a gondolat Tverdota György, a József Attila kultusz kialakulását feltáró kötetének okfejtését hosszabbítja meg. Tverdota György: *A komor föltámadás titka*, Pannonica Kiadó, 1998.

mint rendszer létmódjának és társadalmi státuszának a nyolcvanas évek elején előre nem látható gyökeres átalakulásáról is. A *Szabad-ötletek* utóbbi tizenöt éves pályája ugyanis sokféleképpen jellemezhető, ám valószínűtlen, hogy megrendítette volna irodalmi életünket, vagy akár csak jelentősen megváltoztatta volna egy szélesebb olvasóréteg József Attila képét. József Attila költészetének, alakjának, szerepének megítélése kétségtelenül módosult az utóbbi években, mint ahogy általában vett irodalmi életünk szerkezete, értékei is, ám nyilvánvaló túlzás, hogy ennek egyetlen és legfőbb oka a *Szabad-ötletek* hozzáférhetővé tétele lett volna. Mindez persze nehezen bizonyítható, hiszen az olvasás változásai is csak az írásban lesznek megragadhatóak, s a József Attila költészetével foglalkozó kutatók egy részének írásai arról tanúskodnak, hogy már a nyilvánosságra hozatal előtt ismerték a szöveget. József Attila költészetének legújabb kori recepciójánál maradvá belátható, hogy a *Szabad-ötletek* „életmű átrendező” hatásának elmaradásához minden bizonnyal hozzájárult a szerzőközpontú befogadásmódok reflektáltabbá váló gyakorlata. Márpedig a *Szabad-ötletek jegyzéke* publikálásának veszélye elsősorban abban rejlett, hogy megbontja a szerző egységességének a konstans értékminőségen, valamint a stilisztikai és tematikai egyneműségen alapuló képzetét, negatív irányban módosítja a versek József Attilájának kultikus alakként, az emberi létezés hőseként és áldozataként tisztelt képét.

Ha nagy vonalakban áttekintjük a *Szabad-ötletek jegyzéke* recepciótörténetét, akkor azt látjuk, hogy a közzététel voltaképpen még magának a szöveg megközelítéseinek irányait sem alakította át jelentősen. Ez részben annak tudható be, hogy mint azt már említettem, a *Szabad-ötletek* nem kellett „felfedezni”, hiszen az avatottak nemcsak tudtak létezéséről, de a Németh Andor által közreadott részleteken túl is olvashatták azt. Az értelmezéseknek két végpontja van: az egyik szerint a *Szabad-ötletek* műalkotás, sőt egyenesen remekmű (szürrealista szabad vers: Bori Imre, Sárközy Péter vagy posztmodern szöveg: Bókay Antal), a másik szerint pszichiátriai kórlelet (Szabolcsi Miklós, Beney Zsuzsa). Közöttük helyezkednek el a szöveg műfaji besorolását (Tverdota György), vagy az életmű más darabjaival különféle intertextuális kapcsolatokat kereső olvasatok (pl. Szőke György, Szigeti Lajos Sándor vagy Kulcsár Szabó Zoltán írásai), illetve a József Attila életművet és életrajzot kifejezetten a pszichoanalitikus szemével olvasó kutatók tanulmányai (Valachi Anna, Cserne István, Kassai György, Eva Brabant, Bókay Antal – Jádi Ferenc – Stark András). A kutatások természetesen még az

azonos irányon belül is jelentős szemléletbeli különbséget mutatnak, mint ahogy kidolgozottságuk, valamint következtetések meggyőző ereje is eltérő. A következőkben csupán néhány, saját munkám szempontjából fontos kérdést ragadnék ki a *Szabad-ötletek* fogadtatástörténetéből.

A Szabad-ötletek jegyzéke mint műalkotás

Az első ilyen kérdés arra vonatkozik, hogy mennyiben, milyen műalkotás-fogalomra alapozva számít irodalmi szövegnek a *Szabad-ötletek jegyzéke*. A szöveg szürrealista szabad versként azonosítása első pillantásra megalapozottnak, legalábbis védhetőnek tűnik. József Attila a húszas évek derekán egyaránt kísérletezett a távoli, meghökkentő képzetek összekapcsolásán alapuló szürrealista képalkotás klasszikus lírai formákkal ötvözésével (pl. *Klárások*, *Medáliák* stb.) és az avantgárd más izmusaira is jellemző rímtelen szabadverseléssel. Irodalomtörténeti szempontból sem jogosulatlan és anakronisztikus tehát ezen poétikai törekvésekkel rokonítani írását, amit egyébként József Attila szövege maga is megtesz: „a ló meghal, a madarak kirepülnek stílusa, / Kassák” (SzÖJ, 74: 3–4). Az álláspont hirdetői azonban ezen általános párhuzamokon, valamint a szabad képzettársítás és az *écriture automatique* hasonlóságának kinyilatkoztatásán túl nem vizsgálják részleteiben a *Szabad-ötletek* és szürrealista szövegalkotás poétikai, nyelv- és szubjektumelméleti közösségét és különbségeit.

A szürrealizmus alapszövegeihez visszatérve rögtön a bebizonyítandó állítás válik kérdésessé. A szürrealizmus elmélete és gyakorlata ugyanis ellentmondásos abban a kérdésben, hogy vajon tevékenységük egybeesik-e vajon a művészettel. Ugyanis a művészet csupán az egyik – igaz a szürrealizmus történetében egyre kivételezettebbé váló – módja az emberi szabadság kiteljesítésére irányuló nagyszabású szürrealista vállalkozásnak, a humor, a játék, a szerelem, az álom és az akciók mellett. De ha el is tekintünk a szürrealista mozgalom egyébként ellentmondásos önmeghatározásaitól, akkor is látható, hogy a művészet és műalkotás fogalmának újradefiniálására tettek kísérletet. Ezért megtévesztő ugyanazzal a kifejezéssel leírni a József Attila költészetét és a *Szabad-ötletek jegyzékét*: ha műalkotásnak tartjuk is ezt a szöveget, egészen bizonyos, hogy más értékek miatt minősítjük annak, s az elemzésnek láthatóvá kell tennie ezen elvárások történeti és poétikai sajátosságait és különbségeit, melyre a következőkben kísérletet teszünk.

Bókay Antal írása – mely az általam ismert tanulmányok közül egyedülként nem elhelyezni és leírni, hanem interpretálni igyekszik a szöveget – egészen más helyzetből próbálta a művészi, irodalmi tapasztalat körébe sorolni a *Szabad-ötleteket*.² A poétikai, szerkezetbeli, szövegszerű, tehát műimmanens párhuzamok helyett a szöveg befogadásának, értelmezésének helyzetéből indul ki. A szöveg zavarba ejtő, ám éppen ezért megszólító értelmezhetetlensége, egy zárt értelemegész megkonstruálhatatlanságának lehetetlensége a *posztmodern művek jellegzetes befogadási szituációját* idézi fel számára. Értelmezése a hagyományos (értsd: modern előtti), a modern és a posztmodern poétikai formációk főbb általános nyelv- és szubjektumelméleti különbségei mentén állítja szembe a *Szabad-ötletek jegyzékét* a modern és premodern művek poétikájával és befogadói szituációjával – így József Attila saját költészetével is – és rokonítja a posztmodern műalkotásokkal és „életérzéssel”. A beszédhelyzet, a beszélő, illetve a beszéd modalitásának elemzésén keresztül mind az „életrajzi éntől”, mind a versek alanyaként megjelenő szerzőtől megkülönbözteti a *Szabad-ötletek jegyzékében* megnyilatkozó beszélőt. Ez utóbbi tevékenységét a szövegszervező és allegorikusként azonosított szerkezete miatt az „önteremtő szétszóródás” paradox kifejezésével írja le. A szöveg következtetlenségét és ellenállását pedig a test szövegbe íródásával magyarázza. „A *Szabad-ötletek* üzenete ezért a dialógus, az önteremtő narratíva lehetetlenségét foglalja magába”, melyből arra a következtetésre jut, hogy „egy ilyen narratívában a realitás, az értelem, a bizonyosság nem a szerzői kontextusban, nem az autonóm műalkotásban, hanem a megfelelő befogadási eseményben rejlik.”³ Ez a megfelelő befogadói viszonyulás a versekből is jól ismert szereteten alapuló megértés.

Ez utóbbi szempont viszont elgondolkodtat afelől, hogy vajon abszolút érvényű-e a „posztmodern” *Szabad-ötletek* szembeállítás a „modern” költeményekkel, hogy vajon nem kell-e számolnunk jó néhány vers olvasása során is az eltűnő, önnön azonosságát a versekben és az írásban immár megtalálni és megalkotni képtelen „lírai énnel”, sőt hogy vajon nem terjeszthető-e ki ez a szituáció minden, az én megszö-

---

² Bókay Antal: „A test poétikája: az érzékiség és a szexualitás szövegeképző hatalma József Attila *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* című írásában”, in András Sándor (szerk.): *Az analitikus nyelve a magyar irodalomban*, Hévíz, 1996, 60–78.

³ Uo. 67. és 69.

vegezésének problematikájához kapcsolódó írásra, mint ahogy azt Paul de Man híres tanulmánya, az *Önéletrajz mint arcrongálás* sugallja? Kulcsár-Szabó Zoltán közelmúltban megjelent tanulmánya⁴ a *Ritkás erdő alatt* és a *Szabad-ötletek* kapcsolatát értelmezve hívja fel a figyelmet arra, hogy nem a *Szabad-ötletek* keletkezéstörténeti utalása felől válik olvashatóvá a lírai én a versben, hanem éppen fordítva, az „embe-rinek” a versben megjelenő hiánya érvényteleníti a „valóságos szubjektum szövegeződésének paradigmáját”⁵ képező *Szabad-ötletek* életrajzi énje közvetlen megszövegeződésének képzetét. Mindezzel persze nem a modern/posztmodern megkülönböztetésének érvényét vagy hatékonyságát vitatom, hanem arra szeretnék rámutatni, hogy a *Szabad-ötletek jegyzéke* valószínűleg egyszerre viseli magán mindkét paradigma jegyeit. A *Szabad-ötletek jegyzékének* talán mégsem olyan minimális a grammatikai és retorikai racionalitása, mint gondolnánk, még ha ez a racionalitás valóban széttartó is és csak lokálisan működik a szövegben. Egyik típusú racionalitást sem terjeszthetjük ki a szöveg egészében, tehetjük dominánssá a másik rovására. Érzésem szerint nem is ezen eltérő szövegszervező logikák ellentmondásosságáról vagy összeegyeztethetlenségéről van szó, hanem inkább inkohereus egymásmellettiségéről. A szöveg váltásai ezért nem okoznak különösebb törést az olvasás során: a pszichoanalitikus önelemzés, a nyelvi automatizmusok áradása, az önéletrajzi vallomásos részek, a verbális agresszió és indulatkitörések egyébként sem válnak el élesen a szövegben: nem tagolják a szöveget, hanem visszatéréseikkel, ismétléseikkel ritmust adnak annak. A törés helyett talán pontosabb volna, Barthes nyomán, beszéd-módok peremeiről beszélni, ahol „össze nem illő kódok lépnek kapcsolatba egymással”,⁶ s részben ez a sokkoló szomszédosság, promiszkuitás tehető felelőssé a szöveg „poétikai”⁷ hatásosságáért.

---

⁴ Kulcsár-Szabó Zoltán: „A »lírai én« olvashatóságának kérdései a József Attila-cepicióban”, *Irodalomtörténet*, 2002/4, 477–496.

⁵ Uo. 487.

⁶ Roland Barthes: „A szöveg öröme”. In: *A szöveg öröme*, Osiris, Budapest, 1996, 77.

⁷ Abban az értelemben, ahogy Roman Jakobson használja e kifejezést a *Nyelvészet és poétika* című tanulmányában, ahol a nyelv poétikai funkciója nem esik feltétlenül egybe a költészettel.

Műfaji minták

A recepció másik fő kérdését, a műfaji besorolást áttekintve is tetten érhető ez az egyneműsége törekvés: úgy tűnik, mintha csak egyetlen, kizárólagos műfaji kategóriával volna szabad leírni a *Szabad-ötleteket*. Az egyértelmű műfaji besorolás szándéka egyrészt a közzététel jogosultságát kívánja igazolni: azt a célt szolgálja, hogy a szöveget ne az orvosetika szempontjai alapján ítéljük meg, hogy ne József Attila gyógykezelésének dokumentumát lássuk benne. Másrészt, de ezzel összefüggően, egy megnyugtató poétikai kategória hűvössége valamelyest semlegesíti a szöveg kihívóan feltárulkozó, az illem és a szemérem határait súroló, időnként átlépő hangütését. Harmadrészt pedig a megértés kényszere is arra indít, hogy válaszoljunk a Mi ez? kérdésre, hogy a beszédmód, a képzeletbeli kommunikatív helyzet vizsgálatával, más ismert mintákkal való rokonításával kiindulópontokat kapjunk a szöveg értelmezéséhez.

A *Szabad-ötletek jegyzéke* műfaji mintáinak és kötöttségeinek feltárása, azonosítása hasonló következetlenséget és sokszínűséget mutat, mint a nagy történeti, poétika formációkhoz kötése. A *Szabad-ötletek* nem egynemű, nem egyetlen beszédmóddal jellemezhető alkotás. A műfaji párhuzamok mind részlegesek, egy ponton túl erőltetettnek hatnak. Tverdota György önálló tanulmányban foglalkozik ezzel a kérdéssel.⁸ Cikkében átfogó módon igyekszik áttekinteni a *Szabad-ötletek* lehetséges műfaji mintáit, és azonosítani közülük a domináns mintát. A szöveg külső műfaji kategorizálásával szemben (dokumentum, kórlelet), a szerzői szándék felől próbálja meghatározni az írás műfaját. Megvizsgálja és részben el is ismeri, hogy a *Szabad-ötletek* írástervében felfedezhetők a(z el nem küldött) levél, a szürrealista szabad vers, a pszichoanalitikus önelemző próza sajátosságai. A szabad vers, vagy általában a vers és a *Szabad-ötletek* azonos műfajúsága ellen „a verseim nem én vagyok: az vagyok én amit itt írok” (81: 6–7) szerzői tekintélyét hozza fel, a pszichoanalitikus önelemzés indíttatása ellen pedig Gyömrői Edit ellentétes tartalmú visszaemlékezése szól. Tverdota György végül amellet foglalt állást, hogy mű legkövetkezetesebb meghatározásai a pszichoanalitikus napló, illetve „a művész másoktól elsa-

---

⁸ Tverdota György: „Orvosi dokumentum vagy szürrealista szabad vers?”, Horváth Iván–Tverdota György (szerk.): „miért fáj ma is”. Az ismeretlen József Attila, Balassi Kiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992, 191–228.

járatott félkész költői termékeinek tárháza, sajátos idézetgyűjtemény”.⁹ Ez a kategorizálás irodalomtörténeti szempontból veszi védelmébe a szöveg közlését, mely az életmű teljesebb megértéséhez vezethet. Ez a végkövetkeztetés azonban támadható. A naplóval vont párhuzam főként a szöveg lejegyzésének pontos időmegjelöléseire alapul. Ám kétséges, hogy vajon beszélhetünk-e a naplóvezetés boldog rendszerességének szertartásáról egy olyan írás esetében, amely mindössze két napot ölel fel. Másrészt, ha a *Szabad-ötleteket* valamiféle jegyzetfüzetnek, munkanaplónak tekintjük, akkor ismét csak egy szövegen kívüli racionalitással magyarázzuk az írást. Ekkor valamiféle tetszés szerint felhasználható nyersanyagnak, irodalomtörténeti adaléknak minősítjük, melyet az alkotáslélektan és a keletkezéstörténet a versek értelmezésekor hívhat segítségül, ám önmagában csak korlátozott érdeklődésre tart számot.¹⁰

Önértelmező próza, pszichoanalízis, az én nyelvisége

Bókay Antal, Jádi Ferenc és Stark András 1982-ben megjelent közös könyve viszont József Attila önéletrajzi törekvéseinek egyik válfajaként veszi számba a *Szabad-ötleteket*.¹¹ A hagyományos önéletrajzi megnyilvánulások (*Curriculum vitae*, interjúk) és a versekből kiolvasható életrajz mellett ezt tartják az önmegfogalmazás harmadik terepének: „József Attilának ez az önéletrajza a legőszintébb és legnyíltabb, ugyanakkor leginkább az egyéni sorshoz kötődő”,¹² mely egyfajta mélylélektani önéletrajznak tekinthető. A szöveg beszélőjét a szerzők az őszinte, tiszta gyermekhez hasonlítják, akinek még nincs tudomása a felnőttlet konvencióikhoz kapcsolódó szeméremérzetről és illemről, ezzel magyarázva, hogy beszéde végül áttöri szégyenérzetét és büntudatát.

Sokan és sokféleképpen foglaltak állást József Attila pszichoanaliti-

---

⁹ Uo. 224.

¹⁰ Ebben a szellemben jár el például Szőke György *A szabad asszociációktól a költeményekig* című írása: „A *Szabad-ötletek jegyzéke* és a többi hasonló jellegű írás érdekesítő nyersanyag, melyet József Attila költeményeinek salakmentes tisztasága hitelesít.”, Horváth Iván–Tverdotá György (szerk.): i. m., 17–42.

¹¹ Bókay Antal–Jádi Ferenc–Stark András: „*Köztetek lettem én bolond...*”, Magvetés, Budapest, 1982, különösen 88–115.

¹² Uo. 97.

kus kezeléseinek tanulságairól, betegségének mibenlétéről, lehetséges okairól. Mára talán csökkentek a pszichoanalízissel szembeni irodalomtudományi ellenérzések, és visszaszorulóban van az a vélemény, miszerint a pszichoanalitikus megközelítés a művek megértésének feltételévé akarja tenni József Attila pszichés, szexuális fejlődésének és zavarainak ismeretét. Nyilvánvaló, hogy a pszichoanalitikus megközelítések nem szabják a szövegekkel való esztétikai viszony kialakításának és minőségének feltételül az lélek történetének és bajainak előzetes ismeretét. Az irodalmárok mai idegenkedésnek oka sokkal inkább a vizsgálati célok különbözőségében keresendő. A pszichoanalízis ugyanis a „figurált”, irodalmi szövegeket ugyanúgy szimptomának tartja pszichés mechanizmusok működésének feltárásakor, mint bármely egyéb verbális vagy nem verbális megnyilatkozást.¹³ A szöveg megdolgozottságának módja és foka csak annyiban jelentő, amennyiben figyelembe tudjuk venni a végső jelölt, a lélek történetének és „igazságának” feltárásakor. Ám a pszichoanalízis irodalmi szövegelemzési módszerként való alkalmazása az esetek többségében függetlenedik a gyógyítás, a terápia folyamatától. Ezért sikeressége voltaképpen abban mérhető, hogy képes-e megmutatni a szövegek gazdagságának, sokrétűségének, szervezetségének egy újabb szintjét. Ezért a morális és az orvosi szempontokat félretérve kell az analízis József Attila írói teljesítményére kifejtett hatásait felmérni.

Az analízis kínálta énbeszéd és fogalmi háló igen fontos szerepet játszott József Attila írás- és gondolkodásmódjában. Az anya–gyermek, a gyermek–felnőtt, értelem–ösztön, agresszió–szublimáció fogalom páriai, valamint a pszichoszexuális fejlődés freudi narratívájának eseményei és traumái az én megfogalmazásának, s ezáltal megismerésének és talán megváltoztatásának lehetőségeként olvashatók József Attila szövegeiben. A versekben és az ún. önelemző prózában egyaránt, de különböző módon. Éppen ezért igen nehéz elkerülni, hogy József Attila életművében ne az „én” kimondása, illetve e kimondás következményeinek problematikáját lássuk. Nagy a kísértés például, hogy mind a verseket, mind az „önelemző próza” különböző darabjait beszédcselvéseként fogjuk fel. Ekkor az egyes kijelentések alanyai mögött lévő közös megnyilatkozás alany identitásteremtő tevékenységének tekinthet-

---

¹³ Jó példa erre a „*miért fáj ma is*” kötet, melynek pszichológiai tanulmányai megkülönböztetés nélkül hivatkoznak a kortársak visszaemlékezéseire, a költőről írt életrajzokra, József Attila önelemző prózájára, levelezésére és a versekre a kórkép rekonstruálásakor.

jük az írást. Ez a kvázi önéletrajzi munka azonban nem a változatlan, „életrajzi”, „empirikus”, „valóságos” én önkifejezése. Sokkal inkább az ének egy új nyelvben való újrafogalmazása, egy új nyelvvel való konfrontálódása: az ének egy új nyelvben való konstituálódása.

Ez az elképzelés nem áll távol a pszichoanalízis gyakorlatától sem, hiszen az én újrafogalmazása az analitikus terápia alkalmával – jó esetben – nemcsak megismeréssel, hanem változással is jár: a trauma következtében rögzült rossz beidegződések feloldásával. József Attila írásából kiderül, milyen sokat várt az „én egészségéért” – a kifejezés mindkét értelmében – folytatott küzdelemben az analízis nyújtotta önismerttől. Az önelemző prózai írások tanúskodnak arról az állandó izzásban lévő énről, akinek identitása újra és újra felolvad az analízis tisztítótüzeiben, majd új – nyelvi – öntőformába árad. József Attila az értelmes lét nyelviségének a költeményekben hirdetett eszményét soha nem látott mértékben tette kockára ezekben a szövegekben. E bizonytalan státusú írások (a *Sárgahajúak szövetsége...*, az *Atmentem a Párisiba...*, a *Rapaport-levél*, a *Pszichoanalízis-komédia* és a *Szabad-ötletek jegyzéke*) nem egyszerűen a trágár kifejezések, a verbális agresszió megnyilvánulásai miatt oly kihívóak, nemcsak az identitásválság és a világvesztés (utólag) olvashatóvá váló nyomai teszi őket nehéz, olykor kínzó olvasmánnyá. Némileg leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy míg a versekben a nyelvi megformáltság, a felvállalt szerepek egyértelműen tartást, identitást kölcsönöznek a lírai ének, addig az önelemző szövegekben megszólaló én feladja társadalmi, közösségi létéből származó identitásait, szerepeit. A korábbi szerepek és azonosulási minták elvetése az önelemző beszédmódban azonban csak pillanatnyi megnyugvást ad („a verseim nem én vagyok: az vagyok én amit itt írok”), hiszen ebben az állapotban egyrészt a nyelv névtelen és arctalan, senkihez sem kötődő lerakódásai, hulladékai törnek fel; másrészt a nyelvet tanuló, babusgató, a felnőttet utánzó, korlátozott identitású, szavaiért és cselekedeteiért felelősséget nem vagy csak részben vállaló, azok értelmét és következményeit nem vagy csak részben felfogó gyermek szólal meg; harmadrészt pedig egy önreflexív, idegenként jellemzett hang, amely valamiféle állagikával próbálja hol tompítani, hol kiélezni a felismert traumák jelentőségét.¹⁴ A *Szabad-ötletek* és az egyéb önelemző írások sem

---

¹⁴ „[...] érdekesnek találom őket és olyannak, mintha egy idegen beszélne rólam” (SzÖJ, 4: 749–750.) – zárja a *Rapaport-levelet* a szöveget részlegesen újraolvasó József Attila.

az igazi, őszinte, valódi ént szólaltatják meg, hanem a nyelv semmijét. Nem csoda, ha a megkettőződő, önreflektív hang nem képes azonosulni ezzel a beszéddel, meglátni benne saját arcát: „borzasztó idegen, ke-netteljes hangon írom mindezt / nagyon hazug ember vagyok” (SzÖJ, 105:2,3); „nem volna szabad »engem« jellemeznie azzal, amit szabad ötletekként mondok” (SzÖJ, 113: 3–4).

A Másik hiánya, a dialógus hiánya, az identitás hiánya

Nem szabad azonban elfeledkezni arról, hogy a (nyelvi) identitás megbomlásának kiprovokálása József Attila e szövegeiben elhatározás eredménye, még ha szorosán véve nem is az analitikus kezelés keretén belül született meg ez az elhatározás. „Most folytatom, mert talán mégiscsak lehet belőlem valami – mégiscsak megérthetek valamit” (SzÖJ, 48: 5–6) hangzik el a *Szabad-ötletek*ben. A „pokoljárás”, a traumák megkeresése a tudattalanban, majd kiemelése és kibeszélése azonban mégsem hozta meg a tőle várt eredményt ezekben a szövegekben. Az önismeret és a tudás nem mindig képes beforrasztani a múlt sebeit, a traumákat olykor tovább mélyíti tudatosulásuk, kimondásuk, s feltehetően épp ez következett be József Attila analitikus kezelése során. Ebben a kudarcban az is közrejátszhat, hogy ezen traumák analitikus megfogalmazása nem tudott az én számára olyan nyelvi szerepet felkínálni, melyben úgy tudta volna megőrizni emberi méltóságát, hogy egyben mégsem kellett volna elfojtania az új tudást. Az én számára sem a régi – az elfojtáson alapuló öncsaló –, sem az új – az identitás üresen maradó helyén kitörő – nyelvi automatizmusok nem kínálták az identitás, a saját vágy elsajátításának perspektíváját.

Ezzel szemben mind a *Rapaport-levél* végén, mind a *Szabad-ötletek jegyzékében* megjelenik a „hazugság dicsérete”, vagyis a hazugság mint a gyógyuláshoz vezető viselkedés, vagy identitásképző stratégia. Ez részint az indulatáttétel miatt az analitikus kapcsolatot spontán emberi kapcsolatnak képzelő, s az analitikushoz fűződő viszonyát kiszolgáltattottságként megélt páciens védekezése. Másrészt viszont annak az önreflexív hangnak a felerősödése a *Szabad-ötletek*ben, mely valamiféle állogikával próbálja rendbe szedni, sokszor gordiuszi módra átvágni az összekuszálódott szálakat. Ez a fiktív, imaginárius hang (nem véletlenül ajánlja a hazugságot) a kései önmegszólító versekből ismert megkettőződést idézi fel: a bajokat bagatellizáló, kissé cinikus hang intézi

tanácsait a hangtalan, naiv, tiszta és szenvedő gyermek „Attilához”. A második személyű megszólítás funkciója első megközelítésben a mindennapi nyelvhasználatból is ismert fennhangon való biztatás, a másodikban viszont a szövegből hiányzó Másik megalkotására tett kísérlet.

A Másik keresése végigvonul a *Szabad-ötletek jegyzékén*. A Másik tekintetében, figyelmében, hallgatásában összeállhatna, tartást, időbeli és nyelvi állandóságot kaphatna az én. A *Szabad-ötletek* viszont éppen ennek a Másiknak a hiányában íródik, nem véletlen az sem, hogy a keletkezéstörténeti vizsgálatok a lehetséges valós címzett azonosítására összpontosítanak. A szöveg többször is utal lehetséges olvasókra, első sorban Gyömrői Editre, de másokra is. Jellemzésük legtöbbször negatív, s a szöveg borulatóan ítéli meg a megértés lehetőségét. József Attilának ebben a szövegében is egy fantazmagóriában jelenik meg az eszményi olvasó, befogadó, Másik: a barát, a szerető – és végső soron az önmagát csak a gyermekének szentelő anya, akivel megvalósulhat a „teljes egyesülés” (SzÖJ, 155: 4–5). Ezt a vágyat azonban a visszautasítástól való félelem lehetetlennek nyilvánítja: „ha mindezt odaadnám egy hozzám hasonló koru fiatalembernek, nemhogy baráttra tennék szert, hanem inkább abban lenné az az [!] örömet, hogy köznevetség tárgyává tenne” (SzÖJ, 128:9 – 129: 3). Az önelemző prózai szövegekben nyíltan megjelenik az anya teljes és feltétlen birtoklásának (kényszer)képzete, mely a József Attila élettörténetét saját szövegei (bár a versekben kevésbé nyilvánvaló e képzet jelenléte), illetve kortársai visszaemlékezései alapján rekonstruáló pszichoanalitikus elemzések szerint későbbi tárgykapcsolatainak kudarcát okozta. A dialógus hiánya innen nézve másképp is értelmezhető. A feltétlen odaadásban szükségtelessé válik a kommunikáció: ahogy az anya kitalálja a csecsemő gondolatait, úgy várja (el) az én is, kérés nélkül, vágya teljesülését. Mivel azonban a Másik, hacsak nem ő ez az ideális anya, ritkán tolerálhatja ezt a vágyat – hisz az saját vágyának megszüntetését vagy a másik vágyával való teljes azonosulását követeli. Így az én csak egy nyilvánvaló paradoxon, tehát vágyának kioltása árán teljesíthetné be vágyát. Ennek a gondolatnak a változatai gyakran megjelennek József Attila önelemző írásaiban.¹⁵

---

¹⁵ Például a homoszexualitáson keresztül megszerezni vágyott nő (SzÖJ, 126: 7 – 127:1), Gyömrői megszerzése elvesztésén keresztül (SzÖJ, 147: 1–5.)

A nyelv semmije

Az odafigyelés, a hallgatás, a megértés hiánya azonban különös kapcsolatot mutat a *Szabad-ötletek* megformáltságával is. Maurice Blanchot egy viszonylag ismeretlen, az önműködő írásról szóló cikke szerint „[...] az önműködő írás felhívja a figyelmet: az általa megközelíthetővé tett nyelv nem valamiféle képesség, a kimondás képessége. Ez a nyelv sohasem az a nyelv, melyet beszélek. Ezen a nyelven sohasem szólal meg az »én«. A hétköznapi beszéd sajátossága, hogy az odafigyelés, a meghallgatás is természetéhez tartozik. A nyelv efféle megtapasztalásából azonban hiányzik az odafigyelés. Innét a poétikai funkció kockázata. A költő azt a nyelvet hallgatja, melyből hiányzik az odafigyelés.”¹⁶

Köztudott, hogy a szürrealizmus mekkora ismeretelméleti (egy ismeretlen világ és lélekrész felfedezése), etikai (szabadság) és esztétikai jelentőséget tulajdonított a tudat és a Másik figyelmének ellenőrzésén kívül létrejövő szövegeknek. Az önműködő írásnak ez a három különböző célja ellentmondásossá tette az elméletet, így már a szürrealista mozgalmon belül megjelentek első bírálói. A pszichoanalízis szabad asszociációs módszere több ponton különbözik a szürrealistákétól, bár Breton saját bevallása szerint a freudizmusnak köszönhetően ismerkedett meg az eljárással. A tudattalan áradásának freudista megfigyelése kizárta a szabad asszociációs módszerrel kapott szövegek esztétikai és etikai szempontú értékelését. A pszichoanalízis követői eleve kérdésesnek tartották az írásos lejegyzés spontaneitását. A tudat szférájának teljes kiiktatását pedig illuzórikusnak, sőt a gyógyítást és kórképet hátráltató mozzanatként tekintették, mivel ami számukra jelentésteli szimptomának számít, az a tudatos és tudattalan kapcsolata, nem pedig az egyik vagy másik szféra önmagában. Amit az önműködő írás felszínre vagy létrehoz, az freudi szempontból nem feltétlenül a beszélőre jellemző, hanem sokkal inkább a nyelvre.

József Attila önelemző írásait vizsgálva azonban épp ez utóbbi állítás bizonyul hasznavehetőnek. Az *écriture automatique* bírálói szerint az eljárás mind ismeretelméleti, mind poétikai szinten nyelvi sztereotípi-

---

¹⁶ Maurice Blanchot: „Continuez tant qu’il vous plaira”, *Nouvelle Revue Française*, 1953, február.

ákhoz vezet; az öntudat ellenőrzésén kívül más, talán még erősebb kényszerek is hatnak: a nyelv retorikai és grammatikai (szintaktikai, szemantikai, sőt fonetikai) ismétlődései, szabályszerűségei. Az önműködő írás csak látszólagos szabadságot biztosít. Az automatizmusokra hagyatkozva nem egy titkos, igazi énhez vagy egy spontán és erőfeszítés nélkül születő remekműhöz jutunk, hanem a nyelv anonim, ismétlődő lerakódásaihoz, „hulladékához”, mely gyorsan elveszti újdonságából fakadó varázsát, s igen hamar a modorosság érzetét kelti. Ezek a sajátosságok – talán a modorosság kivételével, amitől a szöveg rövidege megkíméli az olvasót –, véleményem szerint, a *Szabad-ötletek*re is vonatkozathatóak.

A *Szabad-ötletek jegyzéke* és a szürrealista szövegalkotás kapcsolata valójában sokkal inkább különbségeik feltárásában mutatkozik meg. Az első és legfontosabb különbség, hogy a Breton-Soupault-féle koncepció csak meghatározott típusú önkényes kapcsolatot fogadott el az önműködő írás autentikus eredményeként. Vagyis előzetes esztétikai mérce irányította a „spontaneitást”, mely eleve megszabta a nyelvi elemek kapcsolódásainak minőségét: lehető legtávolabbi, önkényes, szándékosan meghökkenítő és bizarr kapcsolódások felé irányult a „médiüm” figyelem – az elemek közötti *kapcsolat pedig döntően szemantikai jellegű és a kifejezések jelentésének szintjén ragadható meg*. Nehezen képzelhető például el, hogy a spontán beszédáradás ennyire kerülne az állandósult fordulatokat, ismétlődéseket, a hétköznapi nyelv banális szókapcsolatait. Az előzetes esztétikai célkitűzésre utal az is, hogy a szürrealisták önműködő írása a sebesség esztétikájára épült. André Breton egy kevésbé ismert írásában, a *Mágneses mezőket* kommentálva felhívja a figyelmet, hogy a szövegek tematikus kiindulópontokat (pl. gyermekkori emlékek, a reménytelenség légköre stb.) torzítanak el a fogalmazás sebességének változtatásával.¹⁷ Jelentős különbség továbbá, hogy az automatikus írással „gyártott” szürrealista szövegek érintetlenül hagyják a szintakszist. A jól formált bővített mondatok kizárják, hogy a szöveg a kezdetlegesebb nyelvi elemek, a fonémák és a betűk azonosságára, ismétlődésére, szimmetriájára és aszimmetriájára épüljön.

A *Szabad-ötletek jegyzékében* a szöveg kohézióját viszont nagyrészt a jelentő szintjén kell keresni: a jelentésüktől megfosztott elemi nyelvi

---

¹⁷ André Breton: „En marges des Champs magnétiques”, (1930); *Change* n^o7, 1970.

formák, alakok ekvivalenciája szervezi a szöveget. A „szabad” asszociációk zömét valamilyen *anagrammatikus kapcsolat* fűzi egymáshoz: paronomáziák (pl. SzÖJ, 106: 11, 107: 1 – *lueszesek/ló eszes*), homonímák, homográfiai, rímek, asszonáncok, tükörszavak (pl. SzÖJ, 19: 12, 13 – *fáj/jáf*; 20: 1, 2 – *kár/rák*), alliterációk, a szótagok felcserélésével is értelmes szót adó játékok (pl. SzÖJ, 7:6,7 – *Marha/hamar*), nyelvi travesztiák (SzÖJ, 17:11,12), melyek példáit hosszú lenne itt felsorolni. Ezek az eljárások abban közösek, hogy megfordítják gondolkodás és nyelviség hierarchikus viszonyát, mégpedig úgy, hogy a nyelvi elemek vak ismétlődése generálja véletlenszerűen az értelmet, a gondolatot, nem pedig egy kifejezésre váró gondolatot díszítünk fel egy szellemes szójáttékkal. Az az úr, amely a nyelv és a „valóság” önkényes kapcsolatát felismerő és kifigurázó szójáttékokban megnyílik, egyúttal a szubjektum ürességét is jelzi. Ez az üres szubjektum pedig szabályszerűen ismétlődő hangok és betűk végtelen és véletlen permutációiban kénytelen felismerni magát.

A másik fontos szövegszervező eljárás a nyelvi jelek paradigmatiszma kapcsolatainak szintagmatikus szinten való kibontásában rejlik. A *Szabad-ötletek jegyzéke* nem egy nyelvi sorozat, például ragozási paradigma tagjai közötti választásra épül, hanem ezen paradigmatiszma sorozatok egymást kizáró elemeit egyazon szintagmatikus szerveződés egymás melletti elemeivé teszi: „nem dolgozik / én dolgozzak / ő nem dolgozik / dolgozzatok legények” (SzÖJ, 24: 9, 10– 25: 1, 2); „hajóskapitány leszek / én bűvár leszek / mozdonyvezető leszek / elmegyek lakatosnak aztán mozdonyvezető leszek” (SzÖJ, 25: 5–8); „én / én / te / ő / miti ők” (SzÖJ, 28: 5–9) stb.¹⁸

Ezek az eljárások az ismétlés egyszerűbb formáinak, a kész kifejezések (pl. reklámok „ne fogadjon el mááást csak óriás Fedák cipőkré- / met” (SzÖJ, 58: 10–11); „Brázay sóborszesz” (SzÖJ, 59: 1) és a mások beszédének (pl. „tapossa el kérem ezt a bogarat” (SzÖJ, 35: 9); „vigye el kérem ezt a 250 milliót a Vasútforgalmi- / hoz” (SzÖJ, 36: 5, 6)) kol-

---

¹⁸ A *Szabad-ötletek* eme szövegszervező eljárásai felidéznek Raymond Roussel szövegeit, írásmódszerét és nyelvkoncepcióját, Ferdinand de Saussure-nek a védikus, a görög és a latin költészet, sőt epika paragrammatikus szerveződéseire irányuló kutatásait és az Oulipo csoport permutációkon alapuló szöveggenerálását.

¹⁹ Louis Aragon: „Kollázsok a regényben és a filmben”, in uő: *A kollázs*, Corvina, Budapest, é. n. (fordította: Bajomi Lázár Endre), 73.

lázsként való idézésével vegyülnek. A nyelvi közhelyek, a konfekció nyelvezet „nyelvet kompromittáló eljárása”¹⁹ tovább erősíti azt a képzetet, hogy a *Szabad-ötletek*ben „a nyelv beszél”. A *Szabad-ötletek jegyzéke* felerősíti azt a versekben is meglévő tendenciát, mely az alaki, formai, nyelvi, zenei szerveződést fölérendeli az értelmi, tematikai szerveződésének, így a mondanivaló a nyelv üres és jelentéstelen formai szerveződéseinek délibábjaként tűnik föl. Természetesen a *Szabad-ötletek jegyzékét* nemcsak a nyelv önműködő folyamatai szervezik, hanem részben (elnagyoltan, hézagosan, sietősen) érvényre jut az önéletrajzi narratíva és az emlékezés metonimikus rendje, az egymást követő, egymással érintkező események sorjázása is. A nyelvi automatizmusok működése, a lejegyzés esetleges körülményeinek szövegbeli betörése (testi ingerek, az írás felfüggesztése stb.) egyúttal tagolja is a vallomásos-önéletrajzi, az önelemző-analitikus és a verbális agresszió szólamait. Ezen különmemű beszédmódok szabálytalan, ám mégis állandó váltokozása adja a szöveg sajátos ritmusát, azokat a sokszor sokkoló hang – és tempóváltásokat, melyeket a szövegből készített minden válogatás meghamísít.

A *Szabad-ötletek jegyzékében* megnyilvánuló automatizmus tehát mind a pszichoanalízis szabad asszociációs módszerétől, mind a szürrealisták önműködő írásától különbözik. József Attila szövege nem sorolható a modernség új nyelv- és formateremtő törekvései közé – ahová végső soron a szürrealisták automatikus írása, sőt még a dadaizmus értelemtagadó, értelmén túli „nyelve” is tartozik. Az írás ugyanis nem egy új nyelvre és formakészletre épít, nem egy olyan alapjaiban új nyelv létrehozását tűzi ki célul, mely képes lenne megismerni, megragadni és állítani az igazi ént, a tudattalant. A *Szabad-ötletek jegyzéke* a meglévő, társadalmilag és történetileg is már jelentéssé nyelvi fragmentumokkal dolgozik, rátelepedik a nyelvi rendszerre, kijátssza, felbontja azt, visszaél vele. Ebben gesztusban azonban aligha ismerhető fel az én arca, talán csak valamiféle kísértő kacaj hallatszik ki belőle.

A TÁRGYVESZTÉS NYELVE – AZ IRODALOM MARGÓJÁN*

(Juhász Gyula: Patológia)

Hárs György Péter–Komálovics Zoltán

„Az agyamon mintha valami fátyol lenne. Amit itt írok, az se 'megírva' nincs, természetesen, se lényegeset nem mond. Pedig ilyeneket szeretnék. *Disiecta membra!* Mégis, tovább próbálom, hátha sikerül.”

„Amit akkor írtam, ma élem.”

Ez a szöveg nem ide készült. Ez a szöveg nem készült ide. Ez a szöveg a margóra szorult. Rászorult valamire, ami nem ő. Talán egy értelmezőre, aki mindig *kívül* áll. Talán mostani tárgyára, a valahai szerzőre, aki mindig *kívül* áll. A szövegek tragédiája, hogy sorsuknak *nincs* története. A test emlékezik, a szövegtest csak a jelenben él. Ha testünket szövegekbe tördeljük, a jelenbe tördeljük bele. Összerakni csak másoknak lehet. Törött tükörbe néz, ki néz.

Az irodalomnak is megvan a maga margója. Az irodalomtudománynak pedig megvan a maga baja ezzel a margóval, amelynek kérdőhorizontja az utóbbi évtizedekben az ontológiai kérdés státuszának szintjé-

---

* A Határ-lét és perem-szöveg című műhelykonferencián (Pécs, 2000. március 10–11.) Komálovics Zoltánnal közösen tartott előadás írott és átdolgozott változata. A szerzők ezúton mondanak köszönetet Tamás István ötleteiért, Székely Györgynek a szöveg nyers változatának kritikájáért. Emellett hálával tartozunk a PTE Pszichológiai Doktori Iskola hallgatóinak, akik szemináriumi munkájuk során számos ötlettel járultak hozzá a végső változat elkészüléséhez.

re helyeződött. A margó az a fehér folt, amely minden betöltési kísérletnek ellenállva mindig újratерemti önmagát, ugyanis az írott szöveg saját lehetőségfeltételeként mintegy önmaga előtt tolja, s ezzel együtt a margóra tolja az értelmezőt.¹ Legyen most ez a margó az irodalom pereme. Az a perem, ahová a kanonizáló mechanika az irodalom egy részét veti. A margó ebben a vonatkozásban az az irodalom, ami nem IRODALOM, csupán a széle annak: LOM. A nagy probléma az, LOM nélkül csak az IRODA marad. A hideg és fehér, vagy inkább, sárga falak.

Margó például a *Szabad-ötletek jegyzéke*, Juhász Gyula *Patologikája* – de ide értendő Babits *Beszélgetőfüzetek* című szövege is –, amelyeknek lomjai életjelek és életlenyomatok a lakatlan irodában. Mindhárom szöveg az író ember önlétesítő szándékának dokumentuma, az én kétségbeesett felmutatása olyan szituációban, amikor az énszerkezet egyensúlya végveszélybe kerül. A szöveg, az írás ez esetben „*ontológiai küldetésben*” van: a szó a semmi ellen indul. Természetesen három különböző úton – betegség, karakter, írásmód szerint. József Attila szavai a szürrealista szabad vers margóján az indulat, az érzelmi túlfűtöttség, az énvésztes rémülete, Babits szavai pedig az abszurd dráma margóján a fizikai fájdalom, a szóvesztés megaláztatása útján. Milyen utat járnak be Juhász Gyula szavai?

A dolgozat Juhász Gyula 1917-es Moravcsik-klinikai kezelése során írt *Patologika* című naplófeljegyzéseinek nyelvi reprezentációrendszerét vizsgálja a tárgyvesztés fogalomszerkezetén belül, élve a tárgyvesztés szó polifóniájával, amennyiben az pszichoanalitikai fogalomként a szeretett személy elvesztését, irodalmi fogalomként pedig a téma hiányát jelenti. A *Patologika* lehetőséget ad mindkét értelmezés feltöltésére. A nyelvi megformálás ugyanis a két aspektust mintegy azonos hűrra helyezi – amely a „*klinikai napló*”² margóján rezeg.

A szövegegyüttes címe azt a kettősséget – egyszerre belül- és kívülléteket – jelzi, amit a beteg logika és a beteg logikára való reflexió jellemez. A kívülállás ugyanakkor a beteg kívülállása is, a reflexiókat elke-

---

¹ A margó mint ontológiai státusz azonban egy Másik terepen is értelmezhető: a margó mint argó.

² A használt fogalom – „klinikai napló” – utalás Ferenczi 1932-es azonos című írására (Ferenczi: 1996). Azon túlmenően, hogy Juhász szövege a klinikán született, Ferenczi szövege szintén egy önnönmagát megbomló tekintő elme önvizsgálata is.

rülhetetlenül határozza meg a betegség. Ebben a sokszoros tükröződésben jelenik meg és tűnik el az én, pontosabban ebben próbál meg fölépülni töredékeiből. Eleve lehetetlen vállalkozás. Hiszen maga a szövegesülés tördel, s ha a végső szöveg is töredékekből áll, az én törött tükörben pillantja meg tárgyiasított önmagát. A széttört öntükrözés és az autoagresszió ugyanakkor egyben kívülre irányuló agresszióval is együtt járhat. Róheim szerint „az, aki véletlenül, azaz tudat alatt, meghatározott szándékosággal tükröt tör, analóg varázslás segítségével semmisíti meg szerelme tárgyát, nevezetesen azt a narcisztikus pályát, amelyet követve saját libidóját e tárgyra átvinné”.³

A *Patologika* ötven rövid, számozott feljegyzés. Az egyes részek általában 2–3 mondatból állanak, s a leghosszabb (9) szöveg is csak hét mondatos. A szövegegységek az öndiagnózis tematikáján belül öt csoportba rendezhetők a feldolgozás irányai szerint: 1. emlékidezés, 2. a betegség testi tünetei, 3. álmleírások, 4. szituatív reflexiók, 5. az írásképeség problémái.

Gondolatmenetünk középpontjába – de a többitől nem elválasztva – a legutóbbit helyezük, azt tételezve, hogy írásmód és nyelvezet szövegesülése a *Patologikában* rendkívül szövevényes áttételrendszeren keresztül történt. A szöveg elsődleges áttétele az írásképtelenség többszöri deklarációja, ám valójában ez a deklarált tény a szöveg struktúratevő magja – kétféle értelemben is. A „*Nem tudok már írni*” (2) típusú megjegyzések a szöveg megformáltságát minősítik, ezek a formavesztés jelei. A „*már egy félórája meredek a papírra, és nem tudom leírni, amit akartam*” (23) jellegűek pedig a gátolt, egyben kiírhatatlan gondolat kiírhatatlanságára utalnak – a tartalomvesztés jelei. Juhász Gyula több ponton panaszkodik írásképtelenségére: „*erőfeszítésbe kerül most az írás*” (20), „*egyáltalán nem tudok már írni*” (25). Ezen explicit módon megjelenő írásínség-problematika igazán a szöveg szerkezetében, nyelvezetében, affektáltságában mélyül el, amennyiben mindezen összetevők az írásképtelenségnek mintegy lenyomatait adják. A *patologika* leírt részei egy le nem írt *patologika* körvonalait rajzolják az olvasó elé. Egyfajta intenzív üresség – margó – teremődik meg így. A *Patologika* kapcsán a legizgalmasabb kérdés az, hogy mi és hogyan nincs beleírva: „*a hi-*

---

³ Róheim: 1984a, 256.

⁴ Hárs: 1993a, 290.

ánykitöltés fenomenológiája”.⁴ Ilyen értelemben a szöveg a hiányzó kórrajza. Annyiban az, amennyiben a tárgyvesztés mindkét előbb vázolt értelemben kórrajzinak tekinthető. Nem a betegség etiológiájához jutunk így közelebb tehát, hanem a betegséggel való küszködés folyamatához.

Lacan Freud nyomán azt hangsúlyozza, hogy a „megosztott alany” működési módjára az jellemző, hogy miközben a tudatos én azt hiszi, hogy tudása birtokában fölmér egy helyzetet, éppen azt nem tudja, hogy eközben milyen keretben gondolkodik, és ez természetesen csak utólag derül ki. Juhász Gyula esetében a *Patologika* töredékeiben az „öntudatos állapot” elemzi az „öntudatlant”, majd vágyik eggyé lenni vele. Nem tud szabadulni a betegség gondolatától, ugyanakkor az elemzés keretei is folyton összemosódnak. „Nem tudtam szolidaritást vállalni sem a többi beteggel, sem az egészségesekkel”. (10) „A legfájóbb mégis: öntudatosan látni, milyen imbecillisen mutakozom, holott tudom, hogy mit kellene tennem, de valami, ami már erősebb mint én, nem engedi”. (17) Mindkét idézett részletünk a perem-, a margó-létre vonatkozik, az identitás szempontjából egyfajta „hiány-létre”, ami feltételezésünk szerint „hiányszöveggént” artikulálja önmagát.

Andre Green szerint a hiány a fantázia előfeltétele, a vágyképzetek elsődleges mozgatója.⁵ A *Patologika* logikája látszólag ellentmond ennek a tételnek, hiszen a hiány fantázia általi kitöltése hangsúlyozottan nem történik meg. Analitikus nézőpontból⁶ ez érthető: a fantázia mint funkció másik iránya a fönnálló topográfiai status quo megőrzését szolgálja; a szöveg éppen ezért önmaga hiányába fullad. Véleményünk szerint azért történik ez így, mert a *Patologika* nyelve lakatlan nyelv. A fogalmat Juliet Mitchell „lakatlan beszéd” terminusából vontuk el, aki e fogalmat haláleset vagy elhagyatás okozta traumát átélt betegek beszédzavarainak leírására használja.⁷ Gyakran tapasztalta ezeknél a betegeknél, hogy a beszéd szavai mint érzelmeiktől megfosztott jelölők kapcsolódnak egymáshoz, a puszta asszociációs viszony révén, anélkül, hogy valóságreferenciákat teremtenének. Hasadás jön létre a szó teste és érzelmi aspektusa között. A mímelt konszenzus nyelvének leírására a „pseudoszimbolikus nyelv” kifejezést is használja: ez szerinte a pla-

---

⁵ Idézi Mitchell: 1999, 65.

⁶ A „fantázia” minden olyan reprezentáció, hiedelem, testi állapot, ami topográfiai status quo felé gravitál. Funkciója pedig a megelőzés, a megőrzés. Narcisztikus eredetű, mivel a világot formálja át, nem a szubjektumot. Vö. Ábrahám-Török: 1998.

⁷ Mitchell: 1999.

gizálásnak, a halandzsának, az elfogadhatónak tűnő mondatok összefűzésének, a konszenzusnak való megfelelést célzó hazudozásnak a nyelve. Megelőlegezve a feltevés elfogadását, pszeudoszimbolikus lehet az idézés nyelve is. A lakatlan beszéd látszólag érzelmeiktől mentes beszéd, a szómegszállás hiánya jellemzi. Mitchell föltételezi, hogy az érzellem jelen volna a szavakban, ha azok elhangzanának vagy leíródnának, de éppen ezért ezek a szavak nem hangzanak el.

A nyelvet beszélő ént illetően felhívó erejű, hogy az a rendkívül éles önportré, amely Juhász lírájában kezdettől fogva az egyik fő szólam, itt alig érezhető. Az *Önarckép* című versei 1917 előtt és után is kötetről kötetre dokumentálják az énkép változásait. Énkép-variációknak tekinthetők a sorstársakról írott portrék is (*Giorgone, Madách, Nietzsche, Széchenyi, Gulácsy* stb.). Ez utóbbiak mellett énkép-variációk a szerepversek is, amelyekben Juhász a vers keretein kívül kanyarítja önmagára az idézőjelek álrüháját.

Az önvizsgálatnak ezt a figyelmét Miskolczy Dezső professzor is megjegyzi a költő 1929-től kezdődő szegedi klinikai kezelése kapcsán.⁸ A költő teljesen tisztában van azzal, hogy beteg. A *Patologikában* önmaga megismerésének egyetlen útja a betegség megismerése marad. A portré rendkívül elmosódott. Juhász Gyula szavai a nyelvi kívülállás érzetét sugallják. A 11-es bejegyzés látens megfogalmazása a lakatlan nyelv metaforának egyik kulcsmozzanatára mutat rá: „Az agyamon mintha valami fátyol lenne. Amit itt írok, az se megírva nincs, természetesen se lényegesen jellemző dolgokat nem mond. Pedig ilyeneket szeretnék.” Ez az a bejegyzés, ahol egyszerre fogalmazódik meg a „se tartalom, se forma” problematikája, azaz, hogy megjelenik-e valaki/valami az adott formában, van-e megjeleníthető tartalom, és ha igen, van-e olyan forma, amelyben megjeleníthető. Csak jeleznénk, hogy ugyanez a problematika jelenik meg más hangsúlyokkal József Attilánál: „a verseim nem én vagyok, az vagyok én, amit itt írok”.⁹ A szövegrész ezzel összefüggő másik fontos aspektusa a szerzőség kérdése: ha nincs tartalom, tartalmatlan, aki ír; tehát nem írhatja ő a szöveget; de forma híján a szöveg sem írhatja őt. A belső konfliktusnak ezt a választott elintézési módját az én a bolondsággal egyenértékű megnyilvánulásként éli meg. Ez a dilemma lebegteti azt a helyzetet, hogy a fátyol a bolondság maga, vagy jótékony lepel a bolondság fölött.

---

⁸ Miskolczy: 1963.

⁹ József Attila: 1990; (80, 8)

A vágy a hiány kitöltésében és fönntartásában egyaránt érdekelt, a személyiség szenvedésének egyik forrása éppen ezen érdekltség teljesíthetlensége. A hiány megtartásának eszköze – akárcsak a bűn esetében – a ki nem mondás. A bűn nem az, ami tiltott, a bűn az, ami kimondhatatlan. *„A betegségnek is van morálja, s a legnagyobb kínok kója: tudunk, hogy nem csupán betegek vagyunk, de nyomorultak is. Azt akartam írni természetesen: bűnösök.”* (19) Hogyan lehet a bűntől, a titoktól megszabadulni? A titok, akárcsak a bűn, mindig közös valakivel, valaki mást is érint(ett). A konstitutív elfojtásban egy már megtestesült vágy kiúttalanul eltemetődik, mivel sem újjászületni, sem elfelejtődni nem tud. A beteljesülést, a ténylegesen vagy akár csak a vágyak szintjén megvalósult tárgykapcsolatot nem lehet meg nem történné tenni, emléke aktívan él. Még hozzá tagadásban van jelen. Az eltemetett megvalósult kapcsolathoz csatolt szavakat azonban megfosztották a kommunikációtól: azért nem mondhatók ki, hogy pozitív tartalmuk ne kerülhessen elfojtás alá. *„Az ember nem tudja, éppen leglényegesebb, legsajátosabb, legdöntőbb titkait föltárni. Vannak örvényei, amelyekbe önmaga se mer nézni. Egy tüdőveszes vagy egy vakbélgyulladás könnyen leírhatja, mit érez, betegségét illetőleg, de egy...”* (15) Ezért kell delibidizálni a nyelvet – hogy a mégiscsak kimondott szavak érzelmi emlékeket magukhoz ne vonzhassanak. Hogyan lehet megnevezni a megnevezhetlent? Ha megnevezi a titokhordozó, abba belehal. Mert elveszti azt a személyt is, akivel a titok közös. Az elválást, az oldást mindig veszteségként éljük meg, a veszteségeket el kell gyászolni. Juhász Gyula gyászhoz való viszonya – a folyamatos gyász – a szövegben is megjelenik. A (szöveg)test a Másik számára van a Másik által földarabolva. A szétszabdaltatás/beékelés állandósult dinamikája e testben egyszerre szolgálja a Másik továbbéltetését azáltal, hogy bekebelezi, eltemeti e testbe, és szolgálja az én továbbéltetését a protetikus Másik által. Ez az egymás ürjeiben lebegés a szövegben pontosan modellálja azt az állapotot, amit Juhász Gyula élőhalottságnak nevez. *„Szédítő gondolat, amely többször előfogott mostanában: egy hintán lebegni, amelyik az ürbe van felfüggesztve.”* (44) Az élő halott nem elgyászolható, s a szöveg tanúsága szerint nem is gyászolhat – hacsak nem véget nem érő gyászban –, az, aki elgyászolhatatlan. *„Aki gyászol, az – a kifejezés kierkegaardi értelmében – az 'egyidejűség viszonyába' lép azzal, akit gyászol. Az idő valahol másutt telik.”*¹⁰

---

¹⁰ Tatór: 2000, 22.

A tárgyvesztést követően a személyben a Másik idegen énrészként él tovább. Ennek tárgyiasítása azt jelentené, hogy kívülre kell helyezni, ezzel azonban végképpen elveszne az az énrész. Az idegen test beékelésére/beékelődésére való hajlam Juhásznál nemcsak az énré és a szövegtestekre vonatkozik, hanem a szó szerinti testek síkján is megjelenik. Valóban morbid nyelvi tapasztalatokat szerezhethünk – akinek úgy tetszik, a szimbolikáról, de szerintünk az archetipikus szintaxis külső és belső referenciatárgyainak alkímiájáról¹¹ –, amikor ezt az 1929-ben leírt mondatot olvassuk: „1914-ben öngyilkosságot kísérelt meg, a golyó még most is benn van jobb mellkasában; akkor egy hónapig ápolták.”¹² Mi ez, ha nem egy lelki kapcsolat és -állapot tárgyiasítása és véglegesítése? A test-lélek szerkentyű olyan gesztusa, amely ellehetetleníti az egészséges feldolgozást.

A gyász munka egyik legfontosabb feladata nem különbözik attól, amit egy élő kapcsolat fönntartása megkíván: ez a kettősségnek, a lehatároltságnak és a Másikban való feloldódásnak az egyidejűségével való megbirkózás. A leválás, az elhatároltság azonban nem csak veszteség. Számításba kell venni azt is, ami önmagunkban megmaradt. Azt, ami megmaradt a Másikból, amit nem kell föláldoznunk, amit – mivel lényünk részévé vált – nem is áldozhatunk föl, hacsak föl nem áldozzuk saját magunkat is. A veszteség után a feloldódásból egy időre vissza kell vonulni a lehatároltságba, szembe kell nézni saját magunkkal. Juhász Gyula esetében ez a szembenézés negatív érzelmekkel terhelt. „Önmagammal szemben? Úgy nézek magamra, ha véletlenül tükörbe pillantok, mint egy ellenségre.” (28) Az élethez való kötődés képessége összefügg a leválás, leválasztás, lehatárolás képességével is. Aki nem kötődik az élethez, az tehát sem a Másikról, sem önmagáról nem képes leválni, képtelen a Másikat és önmagát is kívülre helyezni, tárgyiasítani. Marad a lebegés egymás űrjeiben.

Nem tudok írni. A beszélő képtelen szöveggé realizálni vágyait. A vágy iránya a szöveg kiteljesülése, magának a vágnak a szövegesülése. Azonban minden erre irányuló kísérlet megtörik. A szöveg azért nem teljesül ki/be, mert ott van az a bizonyos fátyol. Mégpedig egyszerre sok helyen: mindenekelőtt a mondatok és a megélt valóság között, de ott van ma és tegnap között, az elmondott és az el nem mondott, a titok kö-

---

¹¹ Hárs: 1993b.

¹² Az 1929-es anamnézisből idézi Miskolczy... 170.

zött.¹³ Akként van ott, amiként elrejt és megmutat. Tulajdonképpen azt rejt el, amit mutat.¹⁴

A *Patologika* minden szerkezeti szintjén érezhető és kimutatható e lepel jelenléte. Maguk a mondatok is mintha fátyollal lennének kipárnázva. Különösen jól érzékelhető ez összevetve a szöveget a *Beszélgetőfüzetek* vagy a *Szabad-ötletek* szavainak, mondatainak intenzitásával, expresszivitásával. Azokban szörnyű energiák torlódnak a teremtődő nyelv mögött, s ezeket az energiákat felveszi a szó. A *Patologika* nyelve viszont – Barthes-tal szólva – semleges. A fátyol letompítja a hangokat, elrejt a beszélőt. A kijelentő modalitás az uralkodó, a kérdő intenció erőtlen, jellege meghatározóan meditatív. Nem látszik ki „a két nagy sötét szem”. Juhász kibújik a szöveg alól. Ezért lakatlan a *Patologika* nyelve. Ami a fátyol előtt van, az a lényegget illetően irreleváns, közömbös; relevanciája, a tárgyvesztés traumája/problémarendszere ugyanis a fátyol mögött van. Juhász kibújik a szöveg alól, jobban mondva, fátyolba bújik. A szövegtest fátyla alatt játszik bújócskát a szó szerinti test. Én és szöveg összefonódik, fölveszik egymás testét, hogy egyikük se fájjon. A szövegtest és a szó szerinti test egymásra borulását jól érzékeltetik az olyan megfogalmazások, mint élete „jeligéje” (4), „szavak és sorok élnek lelkemben” (6), „Amit akkor írtam, ma élem” (5), „állandó refrémem, mióta hallottam rólam” (sic!, 15).

Mégpedig monoton módon ismétlődve, ismételve megy végbe ez a fátyolszövés, a jeligék és refrének szövegtestben való kibontása – folyamatosan megerősítve ezzel a verbalizálhatóságba vetett gyengülő hitet. „Némely szavak és sorok oly erősen égnek lelkemben, hogy valósággal fájnak. »Fölös napoknak hasztalan soka« (Arany) Mostani életemre vonatkoztatva. »Föld terhe«. Magam. »Fájó öntudattal«. Ezt számtalanszor ismételve. »Óh mily dicső ész bomla össze itten.« (Hamlet.)” (6) „»Szemei fénymerevek«. Ez a két szó állandó refrémem, mióta hallottam rólam”. (15)

A nyelv mégis megjelenik valamiképpen lakott, otthonos intenzitásban is. A vendégszövegekre gondolunk.¹⁵ Rendkívül fontos, ahogy és amiért ez

¹³ Vö. Ábrahám–Török: 1998.

¹⁴ Az a fátyol, amiről Derrida beszél Nietzsche nyelve kapcsán. „Egy ritkán idézett Nietzsche fragmentum a nő, az élet, a csábítás, a szemérem, és a lepel minden hatásának cinkosságát fejti ki. Annak a félelmetes problémáját, ami csak egyszer leplezi le magát. [...] az igazságot mint nőt vagy mint a női szemérem leplének mozgását.” (Derrida: 1992, 177. Vö. még Hárs: 2000.)

¹⁵ Köszönettel tartozunk Kemenes Géfin Lászlónak, aki a konferencián fölhívta figyelmünket arra, hogy a főszöveg mint gazdaszöveg nem csupán házigazda, hanem

az önmagába záruló lakatlan nyelv idegen szövegeket vesz fel. A vendégszövegek latin, német, francia és magyar nyelvűek – többek között Nietzsche-től, Horatiustól, Schopenhauertől, Aranytól. Beilleszkednek abba a – részben általuk konstruált – rendbe, amely a szövegtest szétदारabolását létrehozza. „*Disiecta membra!*” – szétszórt testrészek (11). Juhász idézetének forrása Horatius: „*invenias etiam disiecti membra poetae*”, azaz „*ott a poeta a szétszabdalt vers minden ízében*”.¹⁶ Horatius itt az egységesen jól megírt költeményekről beszél, azokról, amelyekben részleteikre bontva is föllelhető a jellegzetes költőiség. Láttuk, hogy Juhász éppen ezzel a problémával küzd, azaz azzal, hogy nem tudja önmagát írni bele a *Patologika* mondataiba. Az idézet maga ugyanakkor széttagolja-összetagoja a saját szövegtestet – a szöveg-én földarabolja önmagát. Lacan szerint: „*A darabjaira széthullott test (corps morcelé) ... többnyire az álmokban jelenik meg, amikor az analitikus folyamat eléri az egyénnél az agresszív szétesés bizonyos szintjét.*”¹⁷ Ezt a későbbiekben elemzésre kerülő két álom is bizonyítani látszik, ugyanakkor felfoghatjuk az egész szöveget ötven éberálom egységként. Az éberálom ugyanolyan köztes állapot, mint az élőhalottság. Az élőhalott folyamatosan ébren álmodik.

A szétszabdálás alakzatai közül az idézés (a vendégszöveg) csupán az egyik. Szembetűnően ide tartozik a szövegtest széttagolása, a metaszo-vegek, a reflexiók, maga a nyelvváltás, a gondolat elvágása három ponttal. Bizonyos szempontból ezek mind tekinthetők vendégszövegeknek, ha elfogadjuk, hogy a vendég a Másik. Valaki, aki jobb esetben bekopog a szöveg(test)be (ld. három pont, reflexiók, metaszo-vegek), vagy ajtót-ablakot nyit ott is rajta, ahol különben esetleg nincs is nyílás e testen (idézetek, nyelvváltás és tagolás). A Másik vendég egy vacsorán, az én szétदारabolásának, föláldozásának ünnepén. A *Patologika* orpheusi nyelven elmondott orpheusi segélykérés és vallomás. Orpheus, miután végképp elszakadt Eurydikétől, többé nem volt ott-hon sem a Hádésban, sem az élők között. Miután a trák asszonyok ízekre szedték a csupán lantjával védekező bolygó énekest, a Múzsák szedték össze és temették el darabjait.

Saját nyelv (elveszített írás-, illetve beszéd-készség) hiányában radikálisan felértékelődik a Másik nyelve. Olyannyira, hogy az tölti ki a nyelv

---

bacillusgazda – hozzátehetjük: köztigazda – is lehet. A későbbiekben ebből a szempontból is érdemes volna megvizsgálni a *Patologika* és a hasonló szövegek szerveződését.

¹⁶ Szatirák, I. 4. 62., Bede Anna fordítása

¹⁷ Lacan: 1993, 8.

és a beszéd aktuális vakfoltjait. Ahol a lakatlan beszéd elakad, mert máskülönben áttörné valami, a titok, ott általában megjelenik egy vendégszöveg, amiben az én elrejtetheti önmaga és mások elől az elakadás okát, és amely egyben engedi továbbmenni vagy elindulni a pszüdoszimbolikus nyelvű főszöveget. A patológia protézisei mindkét értelemben protézisek: kipótolják az én hiányosságait, úrjeit – de olyan elárvult előtétellekként, amelyek ebben a logikában sohasem válnak egy következtetés tételpárjának részeivé.

A szétDarabolás módozatainak funkciója abban ragadható meg, hogy a cenzúra működéséhez hasonlóan az írás megakadása is a nem megszűrhető gondolatoknak és ezzel a nem kívánt érzelmeknek, emlékeknek, indulatoknak állja útját, s ezáltal védelmet biztosít. Kiemelt jelentőségűek ebből a szempontból az idegen nyelvű idézetek. Az idegen (szöveg)testnek az én számára idegen – a Másik számára azonban saját – nyelven történő beépítése a főszövegbe azt jelenti, hogy a kettős tagadás trükkje révén az idegen szöveg sajátként, a saját szöveg idegenként lesz elmondható. Fölborul a gazdaszöveg és a vendégszöveg látszólag egyértelmű viszonya,¹⁸ az én behatol a Másik szöveg(test)ébe, élőhalott – „fénymercv” – önmagával töltve ki annak úrjeit s egyazon mozdulattal önnön (szöveg)teste alá temetve a Másikat.

Juhász számára az önmegértés egyetlen módja addigra csak a betegség megértése maradt. A betegséggel való identifikáció, mint védekezési mechanizmus, ugyanakkor csapda: egyszerre ad választ a személyes létezés értelmére, és kérdőjelezi meg azt. Juhász Gyula legalább négyféle technikát és stratégiát dolgozott ki az önértelmezéshez. Betegségét vagy egyéni sorsából vagy családtörténetileg próbálja megérteni. Így pillanatnyi diagnózisok, állóképek, helyzetjelentések születnek (szerepversek, önarcképek és „szellemidézések”), vagy a sorstörténeti magyarázat marad, az apaversekben a titok és a bűn áttolása.

...
*Mi volt ez? Sejtés, árnyék? Nem tudom már,
De megéreztem, hogy fia vagyok,
És éreztem, bennem mint támadoznak
Az örökölt, a szunnyadt bánatok.*

(Fátum, 1907)

---

¹⁸ Vö. 10. jegyzet.

*A sírokra is szépen süt a nap,
Apám sírjára is, ki itthagyott
Fiatalon, egy nagy szomorúsággal,
Amely egyetlen örökségem.*

...

(Egy kedves vigasztalónak, 1933)

Az idézés és a megidézés (és a szerepversek) mindazonáltal két teljesen ellentétes technika ugyanazon cél szolgálatában. Míg az idézés a Másik (szöveg)testét temeti el és szüli egyben újjá a gazdaszövegben, addig a megidézés és a szerepvers a saját (szöveg)testnek a Másikba temetését jelenti, az én egyidejűleg a Másik által él. Sem ő, sem szövege nem gazda immár, hanem parazita.

A protetikus szintaxis működésének bemutatásához kiválasztottunk egyet a szétszabdalt test összevarrásának lehetséges szálai közül. Ez az elvarratlan szál német, latin és francia nyelvű idézetekből, utalásokból, álomleírásokból és cenzúrázatlan szómegszállásokból, illetve ezek által sodródott. A protetikus szintaxis által fedett amputált narratívum tematikusan a „fecskehaláláról” szól; fölbontva ezt a képet a kicsi/nagy, kisebrendűség/nagyravágyás, erőtlenség/erő, képesség/képtelenség problematikáról. Arról, amit József Attila úgy fogalmaz meg: „*vajjon arányos-e hozzám most minden, ami van*”.¹⁹

Vegyük föl most ezt a szálát egy bevallottan tetszőleges helyen: a hatodik szövegrészben Juhász önmagára vonatkoztatva idézi a „*Föld terhe*” (6) kifejezést. A szövegkörnyezet itt a „teher” szó értelemrepertoárjából a fölöslegesség képzetkörét emeli ki, a folytatás azonban, mintegy a vendégszöveg poliszémiájában is vendéget ismerve föl, kihasználja a kínálózó protetikus szintaxis szövődésének lehetőségét.²⁰ A következő szövegrész fölütése a „teher” mint magzat gondolata mentén szerveződik tovább: „*Mikor édesanyám eljött értem legutolszor...*” (7). Ezután áll rá a protetikus szintaxis pályájára egy Nietzsche idézettel, és a hozzáfűzött zárójeles megjegyzéssel, ami szintén idézet: „*Mutter, ich bin dumm., (Si parva licet componere magnis.)*” (7). Az előző szemantikai

---

¹⁹ József Attila: 1990; (123, 3)

²⁰ Külön érdekes volna elemezni itt a protetikus szintaxis és az archetipikus szintaxis (vö. Kugler: 1991, Hárs: 1992 és 1993b) egymásra épülésének lelki és nyelvi mechanizmusait.

játék hermeneutikai megfelelőjét látjuk: a Vergilius Georgicájából (4. 176.) származó szöveg („*Ha szabad a kicsit a naggyal összehasonlítani.*”) csupán az adott szövegrész kontextusát tekintve Juhász és Nietzsche összehasonlítására vonatkozik. Hogy az összehasonlítás valódi, mondhatnánk, tárgyi tárgya micsoda, az megint csak a következő szövegrészből derül ki, amelynek immár manifeszt értelme visszamenőleg a helyére (a szöveghelyére is) teszi a Nietzschére reflektálódott Vergiliust. A Vergilius idézet ugyanis „életre keltve”, azaz visszahelyezve az eredeti vers vérkeringésébe, így szól: „*Cécrops méheiben, ha ugyan nagyhoz kicsi dolgot hozzámérni szabad, szintén így lángol a tettvágy, hogy gyarapodjanak*”²¹ A Georgicának ez a része a méhek szaporodását meséli el, s pár sorral odébb a következő olvasható: „*soha nász nincs önáluk, se Venus viadalmán el nem alél testük*” (198–199). A következő bejegyzés hőse a kis pénisz: „*kisgyerek koromban igen szégyelltem magamat, mert azt hittem, hogy nekem az sokkal kisebb, mint a többi fiúknak. Otthon mindnyájan úgy hívtak: kis Gyula. A pajtásaim: kis Juhász. Még nem régen is így szólított meg egy ismerősöm.*”²² (8) Az ezt követő szövegrészek a kompenzáció (sikerek) és a vágy útjait járják; miközben folyamatosan lebegtetik a visszavonás lehetőségét: „*Nagyképűség, már ami a kifejezés elcsépelet voltát illeti.*” (9). A textológiaiailag, stilisztikailag és lélektani értelemben egyaránt „szétszórt” részek egy árulkodó idézetben csatolódnak vissza: „*Disiecta membra*” (11). A „membrum” egyaránt jelent tagot, testrészt és a mondat részét. Horatiusnál – „*disiecti membra poetae*” – a költő van szétszórva a tagokban, Juhász idézésében viszont amik szét vannak szórva, azok maguk a tagok – *disiecta membra*. A főszöveg manifeszt tematikájában először a testhez kapcsolódó gondolatokat viszi tovább (betegség, halál – 12, 13, 14), majd test és szövegtest már említett egymásra vetüléseinek egyikével („*állandó refrénum*” – 15) lehetővé válik két testrész, két állapot, két szövegszerveződési mód egymásra vetítése is: „*Szemei fénymerevek ... hallottam rólam*” (15). A 15. bejegyzés rejtett idézése – „*hallottam rólam*” – több ponton is összeszervezi a (szöveg)testet. A „*szemei fénymerevek*” kijelentés egyrészt egy tünet tárgyilagos diagnózisa, azaz aktuálisan Juhász betegségére vonatkozik. Másfelől viszont konnotációi az élőhalottság szemiotikai mátrixában egyként mutatnak a halál és a szexualitás irányába. A szem és a pénisz

²¹ Lakatos István fordítása, a szerzők kiemelése.

²² Juhász Gyula kiemelése.

szimbolikus megfeleltetésére nem kívánunk itt bővebben kitérni,²³ nem térhetünk ki viszont ebben a kontextusban a merevség hangsúlyozása elől. Ugyanakkor a merevség a halál állapotát is jellemzi, s a halott szemei ugyanúgy „fénymervek”, azaz nem reagálnak a fényre, mint egyes pszichiátriai kórképek esetén. Ebben a manifeszt szinten a betegségre vonatkozó két szóban tehát egymásra vetülnek a halál és a szexualitás képei.²⁴ A „szemek” reakcióképtelensége – merevsége vagy megtörtsége – visszhangzik a bejegyzés zárásában: „*Ez a két szó állandó refrénem, mióta hallottam rólam.*” A refrén egyszerre vonatkozik a szövegtest téri-időbeli tagolására/szerveződésére és az én téri-időbeli tagolására/szerveződésére. A refrén, miközben a manifeszt szöveg kontextusában – „*mióta*” –, előre utal a protetikusszintaxis szintjén, de a refrén mint formai szervezőelem – egy szöveg benső, saját vendégszövege, önidézete, protézise – szintjén, elve szerint is, folyamatosan átértelmez, megerősít, kétségbe von visszafelé is az én és a szöveg téridőstruktúrájában. *Refreno* azt jelenti: zaboláz, féken tart, a *refrain* – *refracter* pedig többek közt: megtör – például sugarat. Egyszerre kanyarodik vissza ezzel a szöveg a fénymerevséghez, és egyszerre árulkodik önmaga megszerződésének zabolázó, féken tartó, a megtörtséget és a (titkot) megtörni képtelenséget a szöveg megtördeltsége mögött is rejteni hivatott voltáról. Persze, ez a kísérlet eleve kudarcra ítéltetett – mondhatni beletört a foga.²⁵ Juhász Gyula a szó átvitt és szó szerinti értelmében egyaránt beletörődött a szövegbe.

A 15. bejegyzés zárómondatának sokértelmű befejezése – „*hallottam rólam*” – ennek a beletörődésnek és az ellene való ágálásnak közös szövegesülése. Ez a grammatikai hibrid, ami a „mondták rólam” és a „hallottam magamról” kereszteződéséből, veszteséggel járó összetalálkozásából jött minden valószínűség szerint létre, egyrészt szemantikailag az én túlzott hangsúlyozását, megkettőzését vonja magával a „mondták rólam” szerkezettel szemben, hiszen az ige éppúgy egyes szám első személyű, mint a személyes névmás ragozott alakja. Másrészt viszont az énnel ez a megkettőzése a megerősítéssel egyidejűleg ambi-

---

²³ Lásd elsősorban: Ferenczi: A szem-szimbolikáról, in: Erős: 2000, 144–146. Nem mellékes, hogy Ferenczi itt ismertetett eseteinek egy része az impotenciára és a „kis pénisz” komplexusra vonatkozik.

²⁴ Ezzel kapcsolatban lásd pl. Ferenczi: 1997, 127.

²⁵ A szem – fog – pénisz szimbolika összefüggéseire lásd például: Róheim: 1984a.

valens módon egyben kétségbevonást, visszavonást is jelent: a „hallottam magamról” szerkezettel szemben, ahol a kettőzöttséget az ige alakján kívül a visszaható névmás is támogatja, a *rólam* alak implikációiban felidéződik a Másik, a nem-én, a kívülálló ítélkező szempontja is. Talán nem megyünk túlságosan messzire, ha a Juhász szó(szerkezet)használatát mögötti kettősségben és megkettőzöttségben részben a lacani „megosztott *alany*” problematikájával való küszködést látjuk, részben pedig – ezzel összefüggésben – a saját szövegben megjelenő Másik tematizálásának elkerülésére tett kísérletet. Grammatikai hibridünk létrejötte strukturálisan (retorikailag) és pszichológiailag egyébként magyarázható: a helyreállítható szerkezetek a „meghallottam rólam” és a „hallottam, hogy mondták rólam” formák, amelyekhez képest a létrejött forma a *detractio* és a *kasztráció* jelenségét mutatja. Mind a retorikai, mind pedig a pszichoanalitikus fogalom egy rész kimaradására, leválasztására utal. Ha korábban szó(szerkezet) használatot írtunk, ezzel éppen a test és szöveg említett egymásra vetülését kívántuk jelezni, azt a játékot, ahogyan a látens szöveg és test megbújik a manifeszt (szöveg)test mögött, és fordítva, ahogyan a manifeszt test(szerveződés) a látens szövegtestet szervezi. A *Patologika* következő bejegyzései is a „szerkezettel” való bánás, a „szerkezet” működése körül forognak, végleg összekapcsolva a „fénymeresség” (manifeszt testszint) és a „rész kihagyása” (manifeszt szövegtestszint) problematikáját egy latenciamátrixban.

A 16. bejegyzés Juhász álmaihoz való viszonyulását és két álmot leírását tartalmazza. „Az álmaim olyan távol vannak a mai énemtől, hogy ha felébredek, alig tudom »behozni« a távolságot. ... Egy újságból kivágott részt olvasok, amelyben a nagyváradi írók szép összeget gyűjtöttek össze részemre, a »nagybeteg költő részére’, hogy a klinikára ’külön vonaton szállíthassák föl« és »díszes ércporsójára«... Egy kertben, írók társaságában vagyok és örömmel állapítom meg, hogy milyen friss a szellemem, és mennyi minden áll még előttem.” (16) Az álmokhoz való viszony, a behozhatatlan távolság hasonló kettős téridő-szerveződést mutat, mint amit a refrén kapcsán már megtapasztaltunk. Olyan, mintha az én volna lemaradva az álomszövegek tartalmától, holott azoknak kellene a „régebbieknél” lennie. A protetikus szintaxis szintjén a fénymeresség mentén haladtunk tovább, a kórképeken túl a halott szeműi is fénymeresek, s a halál és az alvás állapotában lezárt szemek nem jelentenek távoli asszociációt. A bejegyzés külön érdekessége, hogy a szövegben az álomszövegek maguk is (ön)idézetek, ráadásul az első idézett

álomszöveg maga egy idegen szöveg olvasására („újságból kivágott rész”) épül. Szükség van erre a többszörös védekezésre: hiszen a protetikus szintaxis az előző töredékben éppen a egy (szöveg)testrészt sorsán keresztül is szövődik tovább; egy olyan rész sorsát követi, ami eleve kicsi (7, 8) és veszélyeztetett (11, 15). Itt háromszor is visszatér két eltérő manifeszt értelemben a „rész”: „kivágott rész” (vö. 15), „részemre”, „részére”. A második álom ugyanakkor arról a vágyról tanúskodik, hogy az én jobb sorsot remél ennek a „résznek”: „áll még előttem”. A „fecskendő halálát” leíró első álomot az újrakezdés vágya kompenzálja. Hogy a két álom vonatkozik egymásra, azt igazolni látszik az is, hogy ugyanazok a szereplők – az írók, akik közé Juhász is sorolja magát.

A „szerkezet” működésének és az ennek lelki földolgozásából adódó önértékeléseknek a látens tematikája szervezi tovább a naplójegyzeteket. A 18.-ban: „*Klinik der praktischen Vernunft*” szerepel. Tehát szó sincs tiszta észről és ítélőerőről; amit az én hiányként él meg, az a gyakorlati ész – az élet minden területén. Ennek a gyakorlati kérdésnek a fonálát követi a manifeszt szövegtesti szintaxisban a merevség/merevedés és az „ömlés” érzelmileg negatív, a látens testi szintaxisban ambivalens tematikája, ahol is a gyakorlatban, a testben vágyott/félt merevség és ömlés (szexualitás/halál/örület) manifeszten akadályként jelentkezik a szövegtestben: „*már egy félórája meredek a papírra ... A tehetetlenség kínos keserves érzése valósággal előnti agyamat.*” (23) Tovább haladva a szövegben a látens tartalom manifesztté válik: „*Olvastam, hogy az elmebetegeknek nincs szexuális érzékük. Ezt magamon is tapasztalom most.*” (32) Majd pedig egymásra kopírozódik a testi és a szövegtest utáni vágy: „*nem volt erőm hozzá, hogy valamit papírra vessek ... erős vágyam van nagy betűkkel papírra vetni*” (33), „*ha erőt tudnék venni magamon*” (35), „*rettenetesen erős vágy*” (36). Ezt a már-már zeneileg szerveződő szólámot az utolsó jegyzetben visszatérő fénymerevség zárja le, itt már egyben a társas kapcsolatok akadályaként: „*Azért félek a másokéba nézni, hátha ők már látják az enyémben az áruló fénymerevséget.*” (50) Közben a szövegben megtörténik a „fecskendő halála”, a „*Mors Syphyilitica*” (48). A kifejezés manifeszten a betegségnek, annak tüneteinek és végkifejletének magyarázatául szolgál. A protetikus szintaxis nyelvében viszont egyértelműen hallatszik ki belőle vagy hallatszik bele a görög „siphó” szó, ami fecskendőt, vízipuskát jelent.

Joggal vetődik föl a kérdés, hogy hol lappang, és milyen szálakon fut a protetikus szintaxis azokban a bejegyzésekben, amelyekről nem beszélünk a fecskendő kapcsán. Talán eddig is föltűnt, noha nem került

kimondásra, hogy a protetikus szintaxis szerveződése szemantikai szinten többszólamúságra épül. Ezt a polifóniát – szemben a szó bahtyini értelmével – Freud statikusabb kifejezésével „túldetermináltság” jellemzi. A 19-es számú jegyzetben például, ahonnan más vonatkozásban már idéztünk („*A betegségnek is van morálja, s a legnagyobb kínok kínja: tudnunk, hogy nem csupán betegek vagyunk, de nyomorultak is. Azt akartam írni, természetesen: bűnösök.*”), a protetikus szintaxis szerveződésének egy új, biblikus szála indul el: „*Beati pauperes spiritu*” – Boldogok a lelki szegények. Ez a szál az önértékeléssel, a másokkal való összehasonlítással sodródik rafináltan egybe, a lábbeli bibliai konnotációinak fölhasználásával. „*Az egészséges emberek körülöttem folyton talpbórról beszélnek, cipőárakról és egyéb, úgy látszik, mindenél fontosabb materiáliákról.*” (24) Saját állapotát az én megint csak mások szavain keresztül mondja el: ő *nem* egészséges ember, és *nem* a külső, anyagi világgal foglalkozik. Egyben ez az egyetlen bejegyzés, ahol Juhász megemlíti a háborút, ahol az autoagresszió mellett áttételesen a kifelé irányuló agresszió is – persze másoké – megjelenik. „*Néha úgy érzem, hogy a cipőm többet ér, mint egész magam...*” (42) A „cipőn” keresztül csempésződik vissza látens szinten a bűn motívuma (saruszij megoldása, Keresztelő Szt. János) és az erőtlenség/erő tematika: „*eljő, aki nálam erősebb, a kinek nem vagyok méltó, hogy sarujának kötőjét megoldjam*” (Lukács, 3.16.). Közben, a cipőügy két megjelenése között megismétlődik Juhásznak az a visszavonó gesztusa is, amit 9-es bejegyzésben már egyszer megismertünk: „*Szinte nagyzási mániának látszik...*” (30) A kisebbrendűség/nagyravágyás tematikának ezt a lebegtetett megfogalmazását Juhász franciás eleganciával készíti elő, amikor önmagával kapcsolatban „dégéneré superieur”-t (fölfelé eltorzultat) és „dégéneré inférieure”-t (lefelé eltorzultat, elfajultat, alsórendűt) emleget (26).

A libidótárgy elvesztése, ami jelen esetben az írásban és a nyelvben eddig működő szimbolikus tárgyrepresentációk delibidizálását vonja maga után, egyfajta már készen levő, mások (nem véletlen kik) által leírt szó/mondatmegszállást idéz elő. A beszélő saját nyelve helyett egy másik nyelvre helyezi ki megszállási energiáit. A klasszikus nyelvekre és/vagy a klasszikusokra, akik még az én számára megszólító erejűek, például az aranyi nyelvezet rezignáltságára vagy a hamleti beszéd bomlottságára. A valóság ily módon, ezen áttételeken keresztül válik elérhetővé. A megszállt mondatok ugyanis képesek valóságreferenciát teremteni, ezért szinte fájnak. Ezekon nincsen fátyol, így egy-egy mondat

az egész élethelyzet reprezentánsa tud lenni. Egyetlen mondat több asszociációs láncot képvisel, mivel ezek metszéspontjában helyezkedik el. Tulajdonképpen ezek a csomópontok a szöveg alappillérei, amennyiben ezekre tevődött át mindaz a funkciósor, amit egyébként a lakott nyelvnek kellene vállalnia. A lakatlan nyelv azonban képtelen e vállalatot maradéktalanul teljesíteni. Fölfoghatjuk a *Patologika* nyelvét egyfajta posztmodern szövegszerveződés előképeként, ahol az idézés – ami a racionalitást volna hivatva képviselni – alávettetik a titok és a gyász dinamikájának, és megágyaz az irracionalitásnak. A vendégszövegekben a nyelv intenzitása egy különös kettősség feszültségében teremődik meg. Az intertextuális beágyazottság ugyanis szintén meglepetti a nietzschei fátylat. Meg is rengethetné, de csak meglepetti. A fátyol alatt ott az antikvitas – Horatius, Vergilius, az Újszövetség: „*Disiecta membra*”, „*Si parva licet*”, „*Beati pauperes spiritu*”. Ezek a „szétszórt testrészek” még lüktetnek, szinte keresik egymást. Harmadik mozgásuk a rángás, az áttétel nélküli fájdalom rándulása, minthogy általuk ez nyilatkozik meg a latin nyelv élességével. Ez a dráma – melynek szereplői e testrészek – a Moravcsik-klinikán vált világossá. Hangsúlyozottan ide tartozik Nietzsche rándulása is: „Mutter ich bin dumm.” Ezek a mondatok a *Patologika* nyelvének sűrűsödési pontjai, minden más ide menekül a fátyol alól. Ezért lesz itt a nyelv drámai, a krisztusi magára vállalás nyelve. Az igazi rengés azonban nem történik meg. Hiszen a megmutatkozás egyben elrejtőzés is. A latin, a német, a francia nyelvű szavakba és szövegekbe. Egy másik fátyol alá, amely azonban finoman szótt, sejtető. Lüktetést, keresést, rángást takar: az egyszerre áruló-árulkodó és záruló nyelv ritmusát.

„Érzem, hogy mint fekszik az agyamra a paralízis, mint pusztul el lassankint benne minden, ami tartalom volt, és marad a pusztta foglalat.” (22) Ez a rendkívül érzékletes leírás a nyelv státuszára úgy vonatkoztatható, hogy ilyen esetben a tudat számára a szó vagy a mondat csak kerete a gondolatnak, mert referenciális ereje gyenge, hiszen a nyelv lakatlan. A szövegtest, amelybe a vendégszöveg trójai falovában belopja magát az én, maga előtt, maga elé tolja az értelmezőt. A margóra. Ki.

IRODALOM

- ÁBRAHÁM MIKLÓS–TÖRÖK MÁRIA** (1998): Rejtett gyász és titkos szerelem. *Thalassa*, 2–3: 131–145.
- DERRIDA, J.** (1992): Éperons. *Athenaeum*, 1. sz.
- ERŐS FERENC** (szerk.) (2000): *Ferenczi Sándor*. Budapest: Új Mandátum.
- FERENCZI SÁNDOR** (1996): *Klinikai napló 1932*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- FERENCZI SÁNDOR** (1997): *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében*. Budapest: Filum.
- FREUD, S.** (1997): Gyász és melankólia. In: *Ösztönök és ösztönsorsok*. Budapest: Filum. 129–143.
- HÁRS GYÖRGY PÉTER** (1992): Az alkemo-kommunikáló lelkek. *Műhely*. Pszichoanalízis – a belső nyelv tudománya. Különszám, 59–61.
- HÁRS GYÖRGY PÉTER** (1993a): Amilyen volt... A hűvösre tett szerelem poétikája. *Pompeji*, 1–2: 286–298.
- HÁRS GYÖRGY PÉTER** (1993b): Nyelv, alkímia és pszichoanalízis. *Thalassa*, 1: 70–80.
- HÁRS GYÖRGY PÉTER** (2000): Thalassa, avagy a szimbólum regressziója. *Thalassa*, 2–3: 35–56.
- JÓZSEF ATTILA** (1990): *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben*. Atlantisz. Medvetánc. *Juhász Gyula Összes Művei*. Budapest: Akadémiai Könyvkiadó.
- KAST, V.** (1995): *A gyász. Egy lelki folyamat stádiumai és esélyei*. Budapest: T-Twins Kiadó.
- KAST, V.** (2000): *Kötés és oldás*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- KUGLER, P. K.** (1991): Akaratlan költészet. *Literatura*, 1: 71–80.
- LACAN, J.** (1993): A tükörstádium. *Thalassa*, 2: 5–11.
- MISKOLCY DEZSŐ** (1963): Juhász Gyula betegsége és halála. In: *Communicationes ex Bybliothecca Medicae Hungarica*. 165–203.
- MITCHELL, J.** (1999): Trauma, felismerés és a nyelv helye. *Thalassa*, 2–3: 83–106.
- RÓHEIM GÉZA** (1984a): A törött tükör. In: *A bűvös tükör*. Budapest: Magvető Kiadó, 253–283.
- RÓHEIM GÉZA** (1984b): A szemmel verés. In: *A bűvös tükör*. Budapest: Magvető Kiadó, 465–486.
- TATÁR GYÖRGY** (2000): Tájékp csata közben. 2000, március.

A BEFOGADÁSI TÉR VÁLTOZÁSAI JÓZSEF ATTILA „FÜST” CÍMŰ VERSÉNEK ÉRTELMEZÉSE SORÁN¹

Papp Orsolya

A József Attilához kapcsolódó pszichológiai, ezen belül pszichoanalitikus szakirodalom eddigi „hagyományától” (Bókay, Jádi, Stark, 1982; Horváth, Tverdota, 1992) eltérően tanulmányomban nem arra teszek kísérletet, hogy az életmű és más rendelkezésre álló pszichiátriai dokumentumok felhasználásával írói arcképet rajzoljak. Törekvésem arra irányul, hogy József Attila egyetlen versének különböző olvasatait értelmezzem Norman Holland tranzakcionális pszichoanalízise, illetve a tárgykapcsolat-elméletek által nyújtott elméleti és módszertani keretek között. Egy műalkotás „interpretációjának interpretációja” talán mélyebben képes feltárni azt a lelki folyamatot, melyben a befogadói élmény megszületik.

1. Az irodalmi élmény a pszichoanalitikus díványon

A művészeti alkotásokkal való találkozás élménye és ennek hatásai régóta állnak mind a naiv, mind a tudományos érdeklődés középpontjában. A misztifikálás és a különböző ingerjellelmzőkre redukálás szélsőségei között a személyes élmény megragadása kitüntetett elméleti és módszertani kérdés, amely tág teret enged a pszichodinamikus megkö-

---

¹ A tanulmány egy közös munka eredménye, ezért köszönettel tartozom Tényi Tamásnak és Mács Katalinnak, hogy lehetőséget adtak a bekapcsolódásra egy általuk kidolgozott vizsgálatban, valamint Bókay Antalnak az empirikus anyag feldolgozásában nyújtott kiemelkedő segítségével.

zelítéseknek (lásd Halász, 1973). Tanulmányomban pszichiátriai problémával élő személyek versértelmezéseit vizsgálom pszichoanalitikus nézőpontból, melynek első lépéseként az elemzések fogalmi háttérét nyújtó elméleti keretet jelölöm ki. Ennek során bemutatom a Holland-féle befogadási folyamatmodellt, és részletesen kitérek a tárgykapcsolat-elméletekből származó fogalmaknak (például potenciális tér és átmeneti tárgy) az irodalmi élmény magyarázatában való alkalmazási lehetőségeire. Ezután József Attila *Füst* című versének értelmezése kapcsán amellettt érvelek, hogy ez a mű képes a korai anya–gyermek kapcsolat élményeinek felkeltésére.² A tanulmány második részét a vizsgálat, illetve az olvasatok értelmezésének leírása képezi.

1.1 Holland tranzakcionális pszichoanalízise

„People are the natural habitat of literature.”
(Holland, 1975, 1)³

Az irodalom mint megélhető emberi élmény, a személyes és kulturális jelentések formál(ód)ásának speciális közege az 1960-as évek végén került az amerikai pszichoanalitikus irodalomkritika látóterébe Norman Holland tranzakcionális pszichoanalízisének köszönhetően (1975). Holland elmélete az első olyan kísérlet, amely a pszichoanalitikus irodalomkritika addigi eredményeit (1976/1998) a műbefogadási folyamat koherens magyarázó modelljévé fejlesztette tovább. A hangsúly az alkotóról a befogadóra került, az irodalmi mű újratereztésének elvei, más néven a befogadási folyamat fázisai pedig egységes elméleti keretbe foglalták a pszichoanalízis fejlődésének egyes szakaszaiban preferált fogalmakat (az örömteli fantáziák projekciója, az én elhárító-mechanizmusai, a személyiség tudattalan identitástémája). A DEFT néven ismertté vált négylépcsős folyamatmodell első fázisa a befogadó életstílusának önmagát újratereztő megjelenése a műértelmezésben. Ennek során az olvasó a mű azon elemeire válaszol pozitívan, melyek megfelelnek addigi élettapasztalatai alapján kialakított *elvárásainak* (E: *expectations*) a műbeli helyzetre vonatkozóan. A második elv sze-

---

² Természetesen egy ilyen irányú interpretáció csupán az egyik lehetséges olvasata a versnek.

³ Az idézet fordítása: „Az irodalom természetes (befogadói) közegét az emberek alkotják.”

rint a befogadási folyamat akkor folytatódhat, ha az olvasó a mű egyes szavaiban vagy poétikai megformáltságában képes megtalálni (vagy inkább létrehozni) a környezetéhez való személyes alkalmazkodás és védekezés/elhárítás módjait (D: *defense*). Ezután mehet végbe a befogadó számára örömteli *fantáziák* kivetítése a műbe (F: *fantasy*). A negyedik fázis ezeknek a fantáziáknak a *transzformációja* a műben tudatosan felismert – és a személy illetve a társadalom által elfogadható – intellektuális és erkölcsi jelentésekké (T: *transformation*).

A modell alkalmazásában Holland irodalom szakos diákjaitól kért interpretációkat, melyeket személyes identitástémájukat artikuláló szövegekként értelmezett – a klasszikus pszichoanalitikus esettanulmányok mintájára. Az elmélethez képest tehát perspektíaváltás történt: a befogadási folyamat belső mechanizmusainak megértése felől, melyben az olvasók mint cselekvő szubjektumok egy művészeti tárggyal kerültek kapcsolatba, „az interpretációk interpretációja” felé mozdult el a kérdésfeltevés, melyben az értelmező szubjektum maga Holland, az értelmezés tárgya pedig a művészi alkotásra adott verbális reakció. Ebben az értelmezési perspektívában emelkedik ki az *identitástéma* mint a személy különböző reakcióit az azonosság mentén megragadni próbáló fogalmi konstrukció. Bár Holland elmosza a befogadó(i élmény) vizsgálata során történt perspektíaváltást, az általa adott értelmezés konstruktív, relációs jellegét többször hangsúlyozza (1975, 1978). Ennek háttérén az identitást a szubjektum és a megfigyelő kapcsolataként definiálja, melyben a külső szemlélő igyekszik tárgyát egy adott témának és variációinak szemantikai terében megérteni.

Elemzési módszerének vizsgálata lehetőséget nyújt arra, hogy kibővítsük elméleti kiindulópontjait: az irodalmi alkotással való találkozás nem csupán emberi élményként, világtapasztalatként értékelhető, hanem impliciten mások és önmagunk megismerésének eszközeként. Eljárását és a mögötte meghúzódó elméleti előfeltevéseket a projektív tesztek működése felől is megvizsgálhatjuk, ami ahhoz a kérdéshez vezet el – a pszichiátria szemszögéből –, hogy mennyiben kezelhetjük diagnosztikus eszközként a műbefogadás során kapott válaszokat. Ehhez kiegészítésként hozzátehetjük: létezik-e patológikus olvasat, illetve milyen normatív háttéren fogalmazható meg egy ilyen értékelés?

1.2 Az irodalmi élmény helye

„In literature, the aesthetic frame is the poetic of the text; in life, it is the aesthetics of being.”
(Bollas, 1993, 48)⁴

Holland elméletével kapcsolatban megfogalmazható egy olyan kritikai észrevétel is, amely a befogadó szubjektum és az introjiciált tárgy egymásra hatására vonatkozik: míg a műalkotást hangsúlyosan az olvasó identitástémájának projekciós felületeként kezeli, nem szentel kellő figyelmet a vers–matéria személyes interpretációkkal szembeni ellenálásának. Így a modell a befogadó és szöveg közt megformálódó szemantikai és performatív tér (Papp, Bókay, Tényi, 2005) dinamikus működésének megragadásáról mond le. Ennek a kérdésnek a kidolgozásához megfelelő elméleti keretet a tárgykapcsolat-elméletekből merítő pszichoanalitikus irodalomkritika⁵ dolgozott ki, anélkül azonban, hogy módszertani támpontokat adna a befogadás folyamatának tanulmányozásához. A dolgozat vizsgálatot bemutató részében ennek a hiánynak a betöltésére szeretnék kapaszkodókat nyújtani.

Winnicott elméletének az irodalomtudomány területén, illetve a művészetpszichológiai, esztétikai indíttatású kérdésfeltevésekben való felhasználására ő maga teremtette meg a lehetőséget, amikor az átmeneti jelenségek és a játék koncepcióját kiterjesztette a kulturális élmény felé: „A játék, a kreativitás, az átmeneti jelenségek, a pszichoterápia és a »kulturális« élmény mind egy térben zajlik. Ez a hely, a potenciális tér, nem *belül* helyezkedik el a szó szoros értelmében, [...] de az egyénen *kívül* se, vagyis azt mondhatjuk, hogy nem része annak az elutasított világnak, a nem én világának, melyet az egyén – bármilyen nehézség és fájdalom árán is – mint igazán külsőt igyekszik megismerni, és amely a mágikus kontrollon kívül esik [...]. A kulturális élmény az először a játékban megnyilvánuló kreatív létezéssel kezdődik.” (1971/1999, 100)

A művészeti élményt értelmező gyakran idézett fogalom a *potenciális tér*, melyben a befogadó szubjektum és az irodalmi alkotás mint tárgy összeolvadása végbemegy, létrehozva ennek az egységnek a hatá-

---

⁴ Az idézet fordítása: „Az irodalomban az esztétikai élmény keretét a szöveg poétikai megformáltsága adja; az életben a létezés esztétikája.”

⁵ Ezt a szemléletet képviselik a Peter Rudnytsky által szerkesztett *Transitional Objects and Potential Spaces: Literary Uses of D. W. Winnicott* című kötet tanulmányai.

rán az egyszerre belső és külső személyes interpretációt. Christopher Bollas (1993) így jellemzi az esztétikai élménynek ezeket a kitüntetett pillanatait: „Egy varázslatos pillanat, amelyben az én és a másik egyensúlyban záródik össze, az idő térré kristályosodik megteremtve az én és a másik (szöveg, zenei kompozíció, festmény) találkozásának helyét [...] a személynek azt a teremtő illúziót nyújtja, hogy összeillik a tárggyal, amely egy egzisztenciális emléket hív elő.” (40)

A potenciális tér átélése nyomán előtörő emlék a létezés globális élményét közvetíti, mely az anyai gondoskodás mintázata és a csecsemő ezzel kapcsolatos tapasztalatai mentén alakul. Bollas szerint ennek az átélésnek a lényegi összetevője, hogy az én tartalma a környezet által formálódik és transzformálódik. Ez az élmény nem csupán az első humán esztétika alapját képezi, hanem a művészi alkotások befogadása-kor is újra és újra elevenné válik – az „egy irodalmi mű által tartva lenni” kísérteties öröme által.

A művészet tehát a felnőtt életében a potenciális tér létrehozásának az egyik területe, melynek jelenléte mindig képes az eredeti, anya–gyermek kapcsolat élményének felkeltésére.⁶

1.3 Az irodalmi mű mint átmeneti tárgy

A befogadói élmény pszichés közegének megragadására tehát más tudományterületeken is sokat alkalmazott fogalom a potenciális tér, azonban a winnicotti terminológia felhasználásában korántsem ilyen egészséges és következetes az irodalomkritika. A már említett kötet (Rudnytsky, 1993) több tanulmányában is felvetődik az a kérdés, hogy lehet-e az irodalmi művet – akár metaforikusan – átmeneti tárgyként kezelni. Bollas is úgy folytatja idézett gondolatmenetét, hogy a korai tárgykapcsolat pozitív élményeinek „párlataként” az átmeneti tárgy – és az irodalmi alkotás – ígérete a személy számára, hogy integrálatlan szelfjének formát és ezen keresztül integritást kölcsönöz. Virginia Goldner 2005-ös tanulmányának a címe ebbe a kérdésbe illesztve pedig

---

⁶ A pszichés mechanizmusok nyelvére fordítva, ennek a térnek a megteremtése lehetőséget ad a diszkriminatív én feladására a költeménnyel való identifikáció folyamata révén. Ehhez kapcsolódóan, máig a befogadás-lélektan és a művészetterápiák közepontjában álló egyik kérdés, hogy milyen hosszú távú hatásai lehetnek a művészi alkotások által kiváltott pszichés és esztétikai élmények átélésének. (lásd például Halász, 2002)

önmagáért beszél: „The Poem as a Transitional Third” (A költemény mint átmeneti harmadik).

A probléma árnyaltabb megválaszolásához érdemes visszanyúlni Winnicott (1971/1999) eredeti gondolataihoz az átmeneti tárgyról, amelyet a csecsemő–anya egység szimbólumaként határoz meg abban a fejlődési kontextusban, amikor az anya úton van tárgyként érzékelése felé, vagyis a szimbiotikus egység végén. Ha szó szerint ragaszkodunk ehhez a meghatározáshoz, akkor nyilvánvalóan első pillantásra elvethető az irodalmi mű átmeneti tárgyként kezelése, hiszen a winnicotti fogalom egy térben és időben lokalizált fejlődés-lélektani időszakban (4 és 12 hónapos kor között) érvényes. A metaforikus használat esetében az átmeneti tárgy szimbolizáló/helyettesítő funkciójából indulhatunk ki, amely az irodalmi műre vonatkoztatva azt a lehetőséget jelenti, hogy képes a korai anya–gyerek kapcsolat élményének felkeltésére, akár tartalmilag akár poétikailag.

Ez utóbbi kettősség vezet el Bollas tanulmányának egyik központi állításához: a befogadó esztétikai élményét nem a mű tartalmára adott válaszában kell keresnünk, hanem annak élvezetében, ahogyan a szöveg poétikája (az esztétikai keret) átalakítja és „tartalmazza” témáját, mondanivalóját. Ebből az elméleti pozícióból fogalmazza meg Holland modelljével szembeni kritikáját: az értelmezésekben kirajzolt identitás-téma szerinte nem azt a módot mutatja meg, ahogyan a személy (reflektálatlanul, ösztönösen) éli és alakítja belső és külső valóságát, hanem az erre való reflexióját. Ez a belső világgal való idiomatikus párbeszéd jelenik meg a műbe vetített fantáziáiban. Holland tehát nem az anya–csecsemő diád – felnőttkorban implicit – kapcsolati mintázatát ragadja meg, hanem ennek tudatosított, konstruált részleteit. Véleményem szerint Bollas kritikája elegánsan félretolja azt a különbséget, melyet Holland – Lichtenstein nyomán – az elsődleges identitás és az identitás-téma között tesz (1975, 1978). A primér identitást ugyanis az implicit kapcsolati tudáshoz hasonlóan az elsődleges gondozó személyhez való alkalmazkodás alakítja ki, mely meghatározza a későbbi életterben létrehozott kapcsolati módokat – élő és élettelen tárgyak esetében egyaránt. Holland ezt szintén egyfajta élet- és fejlődési keretnek nevezi, melyre a felnőttkori identitás épül, és amelynek fenntartása a legmélyebb humán motívum. A kritika annyiban helytálló azonban, hogy Holland nem tér ki a primér identitás és az identitás-téma közti kapcsolatra – ennek sem elméleti, sem módszertani következményeit nem veszi figyelembe.

Arra a kérdésre, hogy az irodalmi műnek milyen tulajdonsága rezonálhat a korai anya–gyerek kapcsolat élményével, Virginia Goldner

(2005) szintetizáló választ ad. Kiindulásként a költészet átmenetiségét hangsúlyozva az elsődleges és másodlagos folyamatok, a szimbolikus és preszimbolikus, szó szerinti és figuratív, érzéki és gondolati, én és nem én határvidékén helyezi el: „Az irodalom egyszerre közvetít szavakat és valami szavakon túlit: ritmust, metrikát, intenzitást; a hangok nyújtotta elementáris öröm hívja elő a csecsemő gügyögését és az anya harmonikus válaszát [...] Az érzéki hangstruktúra jelenti az összekötő fonalat a vers szimbolikus regiszteréhez, melyben a nyelv vitalitása és pontossága, minden egyes szó súlya – a ráismerés elementáris élményét hordozva – átvezeti a [befogadó] egyedi elméjét a létezés és egyetemeség világába. Ritmicitás és specifikusság [...] minden humán interakció alapvető elve, ilyenformán a magját képezi a költészet egyetemes nyelvének és gyógyító hatásának is.” (110) Ebben a válaszban a vers specifikus formaisága (ritmus), a választott szavak, és az eddigiekhez képest új elemként a hangok szerepe hangsúlyozódik az anya–gyermek egység és elválasztottság egyszerre jelen levő tapasztalatának felkeltésében.

Feltevésém szerint, amely a specifikusság hangsúlyozásában tér el a fentiekben bemutatott elméleti állásfoglalásoktól, nem feltétlenül a költészet egyetemes tulajdonsága az, ami képessé teszi az átmeneti tárgyakhoz hasonló funkció betöltésére a későbbi életrszakaszokban, sokkal inkább bizonyos irodalmi alkotások sajátossága. A következő fejezetben ebből a szempontból vizsgálom meg József Attila *Füst* című versét.

2. „Áttetszel rajtam, égi hűvösség”

2.1 József Attila *Füst* című versének tárgyakapcsolati szempontú elemzése

Kis, nyurga füst virágzik hold előtt.
Ezüsttel köt meg old, hajlong, ledől.
Áttetszel rajta, égi hűvösség.

Sokat szenvedtem, hát sovány vagyok,
elszállok, mint a köznapi bajok,
áttetszel rajtam, égi hűvösség.

Elszállok, el, de a lágy remegés
az életért, világot ringat és
áttetszik rajtad, égi hűvösség.

József Attila 1930 elején írta ezt a verset, melynek jelentőségét Bókay (2004) abban jelöli ki, hogy a költő művészi fejlődésében a következő években megszülető és kiteljesedő tárgyias költészet első megjelenése. A tárgyias költészet, a modernitásnak azon a törekvésén belül maradva, hogy az interioritás kifejezési lehetőségeit keresi, ennek a benső lényegnek a tárgyakon keresztüli artikulációs szükségszerűségét ismerte fel. Az én karakterét ebben a keretben a tárgy és a szubjektum homológiájának és elkerülhetetlen különbségének dialektikája adja, mely egyszerre nyújtja az önteremtés megragadásának és e megragadás lehetetlenségének élményét. „A *Füst* e felhívó értelmű materialis-konkrét személyesség kidolgozásában lényeges pillanat: 1930 elején született: a szelf ekkor már a tárgyi lét absztrakcióinak melankolikus-defenzív konstrukciójaként értelmeződik, súlyát, komorságát a versekben a nagy politikai tablók, a kozmikus teljességképek csak ideiglenesen írják felül, az én igazi belső összefüggései újra és újra megoldhatatlan problémaként jelentkeznek.” (Papp, Bókay, Tényi, 2005) Ebben a versben József Attila azonban még betölti a lét mélyén rejlő ürességet az élet elementáris erejű, ismétlődésében jelen levő pulzálásával – ennyiben tekinthető kezdőpontnak és átmenetnek is egyszerre.

Jelen vannak-e olyan tartalmi és formai elemek ebben a műben, amelyek felkelthetik a befogadókban a korai anya-gyermek kapcsolat élményét? A verset szervező grammatikai elv Bókay (2004) szerint kettes: megtalálható egy lineáris történet-kibomlás, amelyet az egyes versszakok váltakozó alanyai (füst, én, lány remegés) mentén követhetünk nyomon, illetve egy vertikális ritmus: a versszakok utolsó sorának, a játékoság érzetét is felkeltő változtatott ismétlése. Ha a verset egyfajta létkölteménynek fogjuk fel, ami mellett Bókay érvel, és az általunk végzett vizsgálat is alátámaszt, akkor az azonosság és különbözőség dialektikáját materializáló sorok utalhatnak a lét(ezések) mélyén rejlő párhuzamok és elkülönböződések együttes, elbizonytalanító jelenlétére. Egyfelől tehát a vers formai szerveződésében az ismétlődés az, amely előhívhatja a korai szimbiotikus tapasztalatokat, másfelől pedig a dialektikusság. A következő fejezetben részletesen ismertetem Ogdennek a potenciális tér újraértelmezésére tett nagyszerű kísérletét (1985/2004), itt csak annyit jegyzek meg, hogy az átmeneti jelenségeket a szimbólumalkotáshoz szükséges dialektikusság felől közelíti meg.

A vers szavaival és témájával kapcsolatban nehéz úgy egyértelmű állításokat tenni, hogy közben félretesszük a befogadói idioszinkretikus értelmezéseket. Ebből következően annak alátámasztása, hogy a *Füst* e

tekintetben is visszavezethet az anya–gyerek kapcsolat korai élmény-szerveződéséhez, csupán az általunk gyűjtött interpretációk bemutatása után válhat teljessé.⁷ Ettől függetlenül megkísérlek itt – részben Bókay (2004), részben a saját olvasatom, részben pedig a vizsgálatban szereplő egyik értelmező nyomán – egy pszichoanalitikus nézőpontú elemzést adni a versről.⁸ Bókay (2004) a mű központi szimbólumának az *égi hűvösséget* tartja, mely az első két versszakban a lét fix pontját, egyfajta passzív teret vagy inkább modalitást képvisel; ez azonban önmagában megfoghatatlan, láthatatlan, testetlen, megjelenéséhez szükség van a tárgyiasult szubjektumra: a füstre. A füst tárgyiaságában szintén nem rögzített, azonban – a versből hiányzó – eredetében éppen elmentés asszociációkat kelt (tűz, földi melegség), mint az égi hűvösség, mely az egyszerre láttató és elrejtő áttetszés eseménye révén kapcsolódik hozzá. A harmadik versszak alapjaiban változtatja meg az aktivitás–passzivitás és a kapcsolódás jellemzőit: az eddig eredet nélküli háttérként értelmezett égi hűvösség maga is közvetítő közzé válik, és a füsttel közös attribútuma lesz az áttetszőség. Mindezek mögött pedig előtűnik a saját léthatalommal rendelkező tiszta ritmus, melyet Bókay (2004) „pulzáló őslibidónak”, a szelf prenyelvi aktivitásában jelen levő tiszta ismétlődésnek, illetve a világ hideg rendjén átütő organikus elv megjelenéseként értelmezett (73). Az én interpretációmban a vers a személy identitás formálódásának útját mutatja be: a világot ringató lány remegés az anya–csecsemő szimbiózis képe, maga a mindent átható, és melegen beburkoló primér identitás, amely az élet mélyén rejlő kapcsolódás magja. A fejlődő szubjektum ezután lép be az égi hűvösség rendjébe, mely az apai nyelv világát jelképezi, és a későbbi kulturálisan

---

⁷ A befogadás változatosságának izgalma a feldolgozott interjúszövegek beillesztésével kívántam közel hozni a tanulmány végén a *Mellékletben*. Az anya–gyermek kapcsolatra történő utalások a következő helyeken szerepelnek: az 1. befogadó esetében a Központi szimbólum és A mű kapcsán felidézett emlék alatt, a 2. személynél a Központi szimbólum illetve a Különleges értelmezések részben, a 3. értelmezőnél a Különleges értelmezések alatt, az 5. befogadónál pedig tágabb vonatkozásban a születés és fogantatás jelenik meg A mű kapcsán felidézett emlék, A mű hangulata és stílusa illetve a Különleges értelmezések kategóriában.

⁸ A szavak specifikus szemantikai tartománya felől szeretném hangsúlyozni, hogy a *ringat* szó önmagában is kiváltott az értelmezők között az anya–csecsemő kapcsolatra utaló asszociációt. „lány remegés az életért világot ringat”: remegés⇒félelem; ringatás⇒pozitív élmény: anya álomba ringatja a kisbabát, megnyugtatja, mert baja van, rosszat álmódott.”

közvetített istenkép eredetét is adja. Végül a halál pillanatában testiségét levetkőzve innen oldódik szét a végtelen semmibe. Ezt a folyamatot az áttetszőség kíséri végig, az egyes fejlődési állomások között az átfordítás egyszerre elrejtő és megmutató aktusával.

Ez utóbbi értelmezésben nemcsak az hangsúlyozódik, hogy József Attila *Füst* című verse a szavak és a téma mentén is képes az átmeneti folyamatban átélt élmények előhívására, hanem az, hogy maga a vers tulajdonképpen az identitás transzformációinak művészi megfogalmazását adja.

2.2 A versértelmezés mint átmeneti tárgy

A tanulmány egyik központi kérdése az irodalmi mű és az átmeneti tárgy azonosításának lehetősége; ennek megválaszolására fogalmaztam meg azokat a szempontokat, melyek a befogadás folyamatában felkeltethetik a korai anya–gyermek kapcsolat bizonyos jellegzetességeit. József Attila *Füst* című versének elemzésében ezeket a szempontokat előtérbe helyezve amellett érveltem, hogy bizonyos költemények, ez a mű pedig különösen alkalmas arra, hogy alátámassza az irodalmi befogadás tárgyakapcsolati értelmezését. Ebben a fejezetben egy lépéssel továbbmenve azt szeretném bemutatni, hogy nem (vagy nem csupán) maga az irodalmi mű, hanem az ezzel kapcsolatos interpretációk és személyes jelentések azok, melyek a befogadás potenciális terében betölthetik az átmeneti tárgyak szerepét. Érvélem kiindulópontját Ogden (1985/2004) tanulmánya képezi, melyben a potenciális tér fogalmát a csecsemő dialektikus gondolkodásra való képességének kialakulása felől értelmezi újra. Ennek jelentőségét az adja, hogy a dialektikus gondolkodást, melyet két ellentétes képzet dinamikus viszonyának megnevezésére használ, a szimbólumalkotás és a szubjektivitásátélés, illetve teremtés előfeltételének tartja. A dialektikát az átmeneti jelenségek korszakában a potenciális tér paradox lelkiállapota adja: a csecsemőnek az anyával való szimbiotikus diád megszűnési folyamatában egyidejűleg kell megélnie, hogy az anya és a csecsemő egy és kettő. Az átmeneti tárgy az elkülönülés folyamatában így egyszerre jelenti a csecsemőt és a nem csecsemőt, az egységben a szétválást és a szétválásban az egységet.⁹ Ennek a többletjelen-

---

⁹ Ebben a szemléleti keretben az átmeneti tárgy megjelenése a fejlődés során a dialektikus lelki folyamat fenntartásának képességét is jelenti.

tésnek, helyettesítő funkciójának következtében válik a gyermek életének első szimbólumává, mely az anyával való szimbiotikus egység szükségzerű frusztrációja, felhasadása nyomán keletkezett vágy terméke.¹⁰ Az első egységsszimbólum létrehozása a csecsemőt a teremtés élményével is megajándékozta, amely a későbbiekben a személyes jelentések megalkotása felett érzett öröm forrása. A szubjektivitás kialakulása szintén ezen a háttéren megy végbe, Ogden ugyanis a szimbólum, a szimbolizált és az értelmező szubjektum megkülönböztetésének reflektált visszatükrözéseként definiálja.

A szimbólumok tehát a potenciális térben keletkeznek. Ha nem is tárgytjuk a fogalmat addig, hogy magát a nyelvet jelentse,¹¹ a metaforikus vagy metonimikus azonosításra épülő versek szimbólumainak értelmezése, egy személyes és koherens interpretáció létrehozása nem történhet meg a szimbólumteremtés és a szubjektivitás képességének kialakulása nélkül. Ekkor teremthető csak meg az a biztonságos tér, melyben a szubjektum (a befogadó) határai nélkül tudják a tárgyat (az irodalmi művet) befogadni, hogy feloldódni annak materialitásában. Ami a szubjektum (csecsemő, én, befogadó) és a tárgy (anya, nem én, irodalmi mű) összeolvadását és elkülönültségét egyszerre szimbolizálja a befogadás folyamatában és élményében az nem (vagy nem csupán) az irodalmi mű, hanem a megalkotott interpretáció.

3. A vizsgálat bemutatása

Az előző fejezetekben arra tettem kísérletet, hogy bemutassam azoknak a pszichoanalitikus befogadélméleteknek a főbb kérdéseit és magyarázó fogalmait, melyeket empirikus anyagunk elemzésében felhasz-

---

¹⁰ Ez a vágy a szükségletek tökéletes kielégítésére, a korábbi harmonikus egység visszaállítására irányul.

¹¹ A Rudnytsky (1993) által szerkesztett kötet több szerzője megteszi ezt a lépést: Hutter a potenciális térnek a kultúra felé való kiterjesztésében a nyelv (közvetítő) szerepének vizsgálati lehetőségét látja. Schwartz szintén e mentén helyezi el az irodalmat a winnicotti potenciális térben, amikor kijelenti, hogy „Literature is written language located in potential space, the language we locate there.” (61) („Az irodalom nem más, mint a potenciális térbe helyezett írott nyelv; a nyelv, melyet *mi* helyezünk oda.”). Bollas a szavakat azon szerepük mentén azonosítja az átmeneti tárgyakkal, hogy a tapasztalatokat egy mély enigmatikus személyességből a kultúra felé közvetítik.

nálunk. A tanulmánynak ez a része a vizsgálat leírását tartalmazza, mely Tényi Tamás kezdeményezésére indult 2004 őszén a PTE ÁOK Pszichiátriai és Pszichoterápiás Klinikán Mács Katalin közreműködésével, valamint a fenti elméletek alapján kidolgozott elemzési kategóriákat.

A videóval rögzített kétszemélyes interjúk során a klinika pszichiátriai osztályán kezelt, elsősorban pszichotikus illetve affektív zavarban szenvedő személyek József Attila *Füst* című versét olvasták el. Az így készült értelmezésekből háromnak a szövegét elemzem itt, kiegészítve másik három, az interjú alatt kórházi kezelés alatt nem álló, pszichiátriai problémával élő személy interpretációjával.

Az elemzés első lépéseként, a leíró bemutatás érdekében, a befogadási folyamat jellemző elemeiként az „azonosulás/elutasítás, központi szimbólum, a mű hangulata és stílusa, a mű kapcsán felidézett emlék valamit a különleges értelmezések” szempontját alkalmaztuk az interjúszövegek megragadására. (Ennek teljes leírását tartalmazza a tanulmány végén található *Melléklet*.) Ezek a szempontok a Holland által leírt négylépcsős befogadási folyamatmodellnek a saját vizsgálati anyagunkhoz illesztése nyomán születtek.¹² A változtatásokat két körülmény is indokolta: egyfelől a műértelmezések mellett használt kiegészítő mérő-értelmező eljárások,¹³ másfelől pedig a vizsgált csoportok specifikumai (irodalom szakos hallgatók vs. pszichiátriai problémával élő személyek). Ez utóbbi különbség az előzetes elemzések során túlságosan markánsnak bizonyult: a Holland-féle leíró szempontok mentén ugyanis értelmezhetetlenek voltak azok az interjúk, melyekben nem szerepelt összefüggő versinterpretáció, nem született meg az identitás-témát hordozó személyes jelentés. A probléma megoldási kísérleteként

---

¹² A befogadó életstílusába illeszkedő, „pozitív” műrészek a versben megjelölt 'kedvenc résszel' állíthatóak párhuzamba, a negatív reakciók pedig az 'elutasítással'. Ehhez kapcsolható továbbá a vers 'hangulatának' megítélése, Holland ugyanis hangsúlyozza, hogy csak abban az esetben nyújt a műalkotás pozitív élményt a befogadónak, ha sikerül a személyes életstílusának megfelelő tudatos tartalomra formálnia tudattalan vágyait.

Az azonosulás/elutasítás, a versben megjelölt 'kedvenc rész' valamint a 'mű stílusa' alapján rekonstruáltuk a személyek alkalmazkodási/védekezési mechanizmusainak jellegzetességeit. A személyes fantáziára a mű által előhívott emlékből illetve a különleges értelmezésből lehet következtetni, míg a tudatosított és megosztott jelentést a különleges értelmezés és a központi szimbólum rajzolhatja ki.

¹³ Holland projektív, valamint papír-ceruza teszteteket használt a műértelmezések mellett, jelen vizsgálatban pedig kiegészítőként pszichiátriai anamnézisek és tanácsadó beszélgetések tapasztalatai szolgálnak.

bevtartam az elemzésekbe Ogdennek a dialektikus folyamat kialakulásának és fenntartásának, illetve ennek következtében a szimbolizációs funkció pszichopatológiájának magyarozatára kidolgozott tipológiáját is (1985/2004). Az első típus „a hallucinációk valóságaként” jellemezhető, ebben az esetben ugyanis a valóság (az egyén omnipotenciáján kívüli tartomány) és a fantázia dialektikája az utóbbi irányába tolódik el. Ennek következtében nem alakul ki a szimbolizációs folyamat: nincs helyettesítés, valami helyett állás, csak azonosság, minden dolog csak önmagát jelenti. A szubjektivitás megteremtése sem megy végbe a szimbólum és a szimbolizált megkülönböztetési képtelenségének, a köztük levő tér hiányának eredményeként, így a személy nem reflektál önmagára mint a jelentések létrehozójára. Az észleleti események (a belülről származó érzések is) a cselekvésre való azonnali személytelen felszólítást jelentenek, csak ez után lehet foglalkozni az érzésekkel és gondolatokkal, ránézni vagy megosztani őket.

A második esetben a dialektikus folyamat éppen az ellenkező véglet, a valóság fantáziát kizáró, korlátozó jelenlétére szorítkozik – egy erőteljes védekezés érdekében. A képzeleti működés a személy világgal való kapcsolatában gátolt, túlrészletező leírás, egyfajta „hipermaterializmus” jellemző.

A dialektikus folyamat károsodásának harmadik példája, amikor a valóság és a fantázia disszociációja megy végbe egy specifikus jelentéssor (például egy elfojtott traumatikus esemény) elfedése érdekében. Ez a mechanizmus a tagadást szolgálja.

A negyedik, Ogden szerint a dialektikus folyamat elsődleges károsodása, halmozott korai traumák esetén a megismeréstől való elfordulást eredményezheti: ekkor a személy világgal való kapcsolatát jelentéstudajdonítás nélküli percepció jellemzi.

A versinterpretációk szövege alapján Hollandhoz hasonlóan rövid esettanulmányokat alkottunk, melyekben egyfelől a szimbolizációs képesség természetét, másfelől azt a sajátos személyes konstrukciót próbáltuk meg értelmezni, amely az egyes olvasatokat létrehozta.

Az első befogadó esetében expliciten megjelenik a mű személyes jelentésének keresési folyamata (lásd az Azonosulás/elutasítás részt), melynek során a *füst* központi szimbólumával való azonosulás elutasításán keresztül, hívő világgépébe illeszkedve a transzcendenciára utaló képek, szimbólumok érzelmi kiemelése megy végbe. Az így létrehozott, számára biztonságot nyújtó befogadói térben a beszélgetés folyamán többszintű értelmezését adja a versnek: egyrészt a humán szükségletek

(testi, pszichés, szellemi – lásd a Központi szimbólum résznél) felől, melyek közül a mű szerinte spirituális igényünket hangsúlyozza – ez nyújtja neki a vers vigasztaló, reményteljes hangulatát. Másrészt a személyiségfejlődés kollektív tapasztalatának leírását látja a versben, az anyai lágy remegés és ezüstös hold, illetve az apai égi hűvösségen átszűrő szubjektum születését. Ehhez kapcsolódik az a megjegyzése is, hogy a füst nem létezik önmagában. A felidézett emlék szinte visszhangozza azokat az értelmezéseket (pl. Bókay), melyek az utolsó versszakban a korai, preverbális anya–gyermek kapcsolat megjelenését látják: édesanyjával való szeretetteljes, de féltékenységgel és bizonytalansággal teli, ambivalens kapcsolata hívódik elő. A fejlődés gondolatát azzal egészíti ki, hogy a szocializáció során tulajdonképpen önmagunk, gyengeségeink elrejtését tanuljuk meg, az igazán fontos dolgokat már születésünk pillanatában tudjuk. Több szálon futó, koherens értelmezésében világosan kirajzolódik identitástémája, melyet ő maga így fogalmaz meg: „Édesanyám pszichés problémái miatt érzelmileg kiszámíthatatlan volt, már gyerekként is sokat *szenvedtem* ezek miatt, de szerettem az édesanyámat, és ebből tanultam meg, hogy *van szeretet a világban*.”

A második befogadó esetében szintén megtörténik a bevonódás (A versben megjelölt kedvenc rész), a befogadói tér létrehozása, az értelmezést azonban szinte azonnal kitöltik saját fantáziái:¹⁴ meleg otthon kisgyermekkel a kinti hideg világ átmelegítésére. Ez a fantáziaremény jelenti a személyiség integritását (ennek a szimbóluma a füst nála) és kapaszkodóját, de nem csupán a hidegséggel szemben, hanem a fojtogató melegségben is.¹⁵ A ház, melynek kéményéből a füst felszáll a távoli égen levő Hold felé, és a látványt az ablakból figyelő alak (aki saját maga) rejtetten kifejezheti az anyától (Hold) való eltávolodás vágyát – a biztonságot nyújtó, saját család hátterén. Az általa kiemelt másik fontos sor a „világot ringat”: ez a bölcső ringatását idézi fel benne,

---

¹⁴ A verstől való távolságtartást valószínűleg irodalmi tapasztalata és kiemelkedő kreatív potenciálja (játékosság) könnyíti meg számára.

¹⁵ Ennek az elemzésnek néhány részletében támaszkodom Mács Katalin (2005) szakdolgozatára, melyben komplex és érzékeny leírását adja az interpretáció hátterének: a befogadó gyermekkorától inzulindependens cukorbetegségben szenved, melyben támasza és egyben őrzője édesanyja volt. A túlzott korlát(ozás)okat megtestesítő édesanyjával ennek következtében ambivalens kapcsolata alakult ki, szeretetének fojtogató oldala hangsúlyozódik negatív fantáziáiban. Ezt támasztja alá a beszélgetés során két elszólása is: kemencében ülünk és tiltott átlátszóság.

amelyben a bölcs-ő, az isteni tisztaságot még hordozó gyermek fekszik. „Eredeti idioszinkratikus ötlet, ahol a csecsemő mint tiszta és bölcs, a teljességre irányuló létezés archetípusa jelenik meg.” (Mács, 2005, 24) Ez utalhat egy erőteljesen működő Orpha-részre a személyiségben, amely Ferenczi elméletében a traumatizált gyerekekben egy fantáziavilág megteremtésével az élet mindenáron való fenntartásának őrzője (lásd még a „bölcs csecsemőről” szóló elgondolását).¹⁶ A felidézett emlék szintén egy számára fontos tárgykapcsolatra utal: első kutyája, aki az egyetlen barátot jelenti, de aki tőle van függésben. Összességében értelmezésében nagyon hangsúlyos az öngyógyító mechanizmusok jelenléte, azonban saját maga átvilágításának igényével (lásd az áttetszőségről adott értelmezését a Központi szimbólum részben). Ezzel az ambivalenciával sikerül megtartania a realitással való kapcsolatát és benne felnőttként azokat a kreatív területeket pl. rajz, fantázia, műbefogadás, ahol biztonsággal kiélhető a belső világ (ezért tudott olyan gyorsan bevonódni, mert számára a művészet régóta az önfeltárás és önkifejezés terepe). Ezt támasztja alá az is, hogy ő a másik olyan értelmező, aki nem egyértelműen negatív hangulatot érez a versben, hanem inkább reményteljes keserédességet.

A harmadik befogadó esetében találkozhatunk a versben megjelölt kedvenc rész, és ennek következtében a vers világába való bevonódás hiányával, amely explicit elutasítás formájában többször is elhangzik. A személlyel kapcsolatos tanácsadói tapasztalataim kiegészítésül szolgálhatnak ennek értelmezésében: két évvel ezelőtti váratlan, és akkor gyógyszeresen is kezelt pszichotikus epizódjának ismételt megjelenését próbálja megelőzni egy rendkívül merev, páncélszerű énszerkezet kialakításával, amely azonban akadályozza az új helyzetekhez való alkal-

---

¹⁶ Mács (2005) Ferenczinek a „bölcs csecsemő” álmáról írt jegyzete alapján értelmezi ezeket, illetve a kései Ferenczi-írások kontextusába helyezi: szerinte a befogadó itt „a tudás és büntelenség dichotómiájának bibliai konfliktusát oldja fel”, amely Ferenczinek az Igazság gyógyító erejében való hitét idézi. „{Ferenczi} Meggyőződése volt, hogy ahhoz az igazsághoz, amely a halállal szemben az életet alapozza meg és tartja fenn, szeretet szükségeltetik. Ez a szeretet nem a felnőtt szeretete, amely tele van agresszióval, nem a szenvedély, hanem a gyermeki ártatlanság szeretete. A gyermek még közelebb van ehhez az univerzális érzéshez (érzékszervek nélkül), mindent tud (érez), bizonyára sokkal inkább, mint a felnőttek, akiknek meglevő érzékszervei nagyrészt arra szolgálnak, hogy a külvilág nagy részét kizárják.” (Bánfalvi, 2000, idézi Mács, 2005, 24) Az utolsó gondolatot érdemes összevetni az első befogadó által a szocializáció szerepéről mondottakkal.

mazkodásban. A szimbólumalkotás pszichopatológiájának ogdeni kategóriái közül leginkább a fantáziától megvédő realitás uralmára emlékeztet a verssel kialakított viszonya. Értelmezésében hangsúlyos a kinti hideg és a benti meleg éles elhatárolása (lásd a Központi szimbólum résznel), valamint a negatív, depressziós hangulat melletti (mögötti?) *bizonytalanság* mint érzelmi minőség többszöri említése. Szimbólumértelmezésében az „elszállok” kapcsán a költő szabadság utáni vágyát emeli ki. Felidézett emlékei nem konkrét, érzelmi minőséggel átítatott élmények, hanem többször ismétlődő társas együttlétek főleg technikai részleteinek leírása (nedves fa tűzgyújtáskor jobban füstöl). Ebben az esetben tehát véleményem szerint nem jön létre a befogadáshoz szükséges potenciális tér a személy erőteljes elhárító mechanizmusai miatt (racionalizáció).¹⁷

A negyedik befogadó az azonosulási kontinuum másik végpontját képviseli: a kezdeti elutasítás után „belefolyik” a versbe, ő maga lesz a füst, annak útját követi (ő az egyik, aki észreveszi a perspektívaváltást a 2. versszakban, és részletesen elemzi), funkcióját keresi, ahogy a sajátját is az életben (lásd a Különleges értelmezések résznel). Ebben az esetben sem alakul ki a befogadás átmeneti tere, a személyes szimbólumok megalkotása, de az előzővel éppen ellentétes mechanizmus miatt: a szubjektum itt elveszti személyes horizontját, nem képes az értelmezői távolság megtartására (lásd a Központi szimbólum résznel, ahol annyit jegyez meg, hogy nagyon szimbolikus a vers, de nem tud a szimbólumok „mögé” látni). A valóság és a fantázia kognitív szinten való elválását, de emocionális és cselekvésre készítő egyenértékűségét Ogden idézett tanulmányában a borderline-megismerés és világreprezentáció jegyeként említi.¹⁸ Ez a mechanizmus jelenik meg a felidézett emlékek kapcsán: egy fantázia és egy konkrét, fájdalmas élmény hívódik elő, mindkettő hasonló intenzitású érzelmekkel és vágyakkal telített (lásd *A mű kapcsán felidézett emlék* részben), nagymértékű szorongást váltanak ki (cselekvéses reakció). A személyes jelentés megalkotása he-

---

¹⁷ Hutter (1993) Winnicott egy lejegyzett terápiás ülésének újraértelmezésében jegyzi meg, hogy általánosságban egy másik költeménnyel válaszolni a befogadói élményre elhárítást jelent. Ennél a befogadónál Adyhoz kötődő emlékei fedik el vagy akadályozzák meg a József Attila-verssel kapcsolatos élményeket.

¹⁸ A személy kórházi zárójelentéseiben elsődlegesen borderline-személyiségzavar szerepel.

lyett önmagára vonatkoztatás és hangulat mentén való értelmezés erősödik fel: bánatosnak, szomorúnak, depresszióba hajlónak érzi a verset. A konkrétba való kapaszkodás igénye a 2. versszak értelmezésében van jelen (ez az első gondolata, ami a versről eszébe jut): „sokat szenvedtem, de nem vagyok sovány.” Ezután a füstről a cigarettára asszociál.

Az ötödik befogadó értelmezését saját fantáziáinak kivetítése, eluralkodása jellemzi (ogdeni első típus), ami miatt ebben az esetben sem jön létre az átmeneti tér, azonban egy harmadik okból kifolyólag: nem jelenik meg benne a vers/a külvilág „objektivitása”.¹⁹ Az emberek légne-műek, füstszerűek, mindenfajta eredet és rögzítettség nélkül, szenvedésük és haláluk által megfoghatóak csupán. A világ fojtogató, ellenséges és fárasztó (ilyennek érzi a vers által benne keltett érzéseket). Az értelmezésben a kettősség mint elválasztó dualitás és megkettőzöttség is különleges hangsúlyt kap. A verset e mentén két részre osztja: a női (1. versszak) és férfi (2. és 3. versszak) lelkiség kifejeződésére (impliciten érzékelt perspektíva-váltás!).²⁰ A megkettőzöttséget interpretációjában két keresztre feszített halála képviseli az utolsó két versszakban: az egyik Krisztus, akinek passiótörténete íródott bele a „vad, vörös remegés” sorba,²¹ a másik pedig a nevető lator a „Gaudeamus igitur” című dalból. Emellett téveszméjének megjelenésében is ezt láthatjuk (lásd *A mű kapcsán felidézett emlék* részben): két gyermeke volt, de csak az egyiket adták neki oda a szülőszobában. Megcsonkítottság (fia péniszlevágása, szerteszét heverő végtagok), orális elnyeletés (mikor lélegzünk, nem tudjuk, milyen lelket szívunk be) van jelen fantáziavilágában,

---

¹⁹ Ebben az esetben is rendelkezésre áll a befogadó pszichiátriai anamnézise: állapotát inkoherenca és én-vesztéssel kapcsolatos téveszmék jellemzik kórházba kerülésekor, melyek szerint szerveit kivették, vérért kicserélték és másoknak adták, ő maga tesileg tulajdonképpen megszűnt létezni, másokba szóródott szét (Mács, 2005).

²⁰ Ezen a ponton érdekes összevetésre ad alkalmat egy Winnicott-tól (1971/1999) származó gondolat: „... a tárgyakra irányuló készletést... a maskulin elemmel társítom, míg a feminin elem jellemzőjének a tárgykapcsolat vonatkozásában az identitást tartom, mely megadja a csecsemőnek a létezés, később pedig önmaga érzetének az alapját.” (85)

²¹ Ebben az interjúban József Attila versének egy 1931-ben átírt változata szerepel, mely a *Dönts d a tőkét, ne siránkozz* című kötetben jelent meg. A mű 1934-es közléseiben azonban a költő ismét visszaállította az eredeti – először 1930-ban, a *Népszavában* napvilágot látott – szövegváltozatot. A változtatás a 3. versszak első két sorát érinti: az „elszállok, el, de a lány remegés / az életért...” helyett az „elszállok, de vad vörös remegés / az életért...” áll.

ami a lacani tükörstádium-időszaka körüli képzetalkotásra jellemző. Az élet²² és a halál közös jellemzője nála egyfajta kristálytisza légbekerülés, megsemmisülés.

A hatodik értelmezés során a befogadó depressziója és magas szorongásszintje akadályozta meg a potenciális tér kialakulását: tematikusan és hangulatilag is a lehangoltság képei (füst az elszálló életkedv szimbóluma, ami az élet, a szerelem tüzének megsemmisülését jelzi) és érzései (remegés az életért és a halálért egyszerre) kerülnek előtérbe. A kedvenc rész hiánya mutatja, hogy nem jön létre a bevonódás, a befogadó nem képes „játszani”, és nem is engedi érzelmileg magához közel a verset: érzelmvilágát aktuálisan egyetlen veszteség élménye tölti be, ennek a lehangoltságnak a kivetítése jellemzi a befogadói folyamatot. Jelen esetben is uralkodó a konkrét: „... nekem nem a füst jut erről eszembe, hanem a mostani helyzetem: 2. és 3. versszak: mióta ez az egész tart, iszonyún szenvedek, sokat fogytam, úgy érzem, hogy nem elszálllok, hanem elemésztdődöm.” A „köt is meg old” sorra, illetve az „át-tetszés” versbeli ismétléseire úgy reagál, hogy *érdekesek*, nem igazán tud velük mit kezdeni.

A versértelmezésekben a műre való (érzelmi) ráhangolódás folyamatában kitüntetett helyet foglal el a 'kedvenc rész' kiemelése – a hangolódás, hangulati rezonálás jelenségét Julia Kristeva nyomán egyfajta „általánosított indulatáttételként” kezeltem, amely a befogadó oldaláról a jelentésalkotási folyamat elindulásának elengedhetetlen feltétele (túlságosan merev énhatárok illetve magas szorongásszint gátolhatják ennek a beindulását). Ezután jelenhet csak meg a világ új oldalaival való találkozás, a kapcsolódni tudás implicit mintázata: Holland ezt a személyes alkalmazkodás és védekezés műbeli újraalkotási lehetőségének nevezi. Ebben a megfogalmazásban mindkét mechanizmus hangsúlyos: a védekezés (nem feltétlenül az elhárító mechanizmusok) legalább annyira szükséges a jelentéskonstrukció eltávolított vagy átmeneti térnek kialakulásához (lásd a 4. befogadónál ennek elmaradását). Ennek a térnek az optimális, kreatív használata a korai anya–csecsemő kapcsolat biztonságot nyújtó hátterén formálódik. A későbbiekben az irodalmi élmény átélésekor a befogadás helyévé alakul, ahol az értelmező folyamat során a műből kiindulva megteremtődnek a személyes szimbó-

---

²² Az égi hűvösséget a Hold előtt ezüstösen átkötő füst a Boldogságos Szűz Máriát juttatja eszébe, melyhez a születést kapcsolja (Mács, 2005).

lumok. Azért rendelkezhet különleges értékkel pszichiátriai betegek interpretációinak vizsgálata, mivel a modern tárgykapcsolati elméletek szerint náluk éppen a szimbolizáció képessége fejlődött a feltételezett „normálistól” eltérő módon. Ennek vizsgálatára József Attila *Füst* című művét használtuk, mely az emberi létezés általános tapasztalatait bemutató szimbolikus vers; befogadása valószínűsíthetően hívja a korai szimbolizációs folyamatok működtetését. Az általunk elemzett szövegekben megfelelő példákat találhatunk ezek illusztrálására.

4. Összegzés

A tárgykapcsolat-elmélet nyomán a műbefogadási folyamat megragadására alkalmazott kulcsfogalmakat áttekintve tanulmányomban amellet érveltem, hogy az irodalmi alkotás – funkcióját tekintve – csupán abban az esetben tekinthető átmeneti tárgynak, ha tartalmilag és/vagy formailag rendelkezik olyan jegyekkel, amely a befogadóban képes a korai anya–gyermek kapcsolati élmény előhívására. Az irodalommal való találkozás vizsgálata azonban nemcsak a pszichológia elméleti modelljeinek pontosításához járul hozzá, hanem az irodalomtudomány területén is kiaknázhatóak eredményei egy-egy vers szemantikai mezőjének kirajzolása kapcsán. Ebben a keretben a vers csupán értelmezéseiben létezik; az „interpretációk interpretációja” alkothat olyan (nem normatív, pusztán kiinduló) háttérrel, amelyen az originális olvasatok elhelyezhetőek. József Attila *Füst* című verse kapcsán jelen vizsgálati anyagban például a passiótörténet (5. befogadó), a személyiségfejlődés (1. befogadó), illetve a bölcs-ő metafora (2. befogadó) értelmezésbeli megjelenése is eredeti, személyes színezetű, de a vershez kapcsolható ötletnek tekinthető. A műalkotás befogadása során adott verbális válaszok elemzésében mégis inkább arra helyeztük a hangsúlyt, hogy hogyan jelennek meg a világhoz való alkalmazkodás személyes mintázatai. Pszichiátriai betegekkel végzett vizsgálatunk során „olyan recepciók pozíciókat kerestünk, amelyekben valamilyen irányban felszakad, átlátszik a szövegértés, szövegolvasás normál eseteinek grammatikai rendje, rendszerező, de ugyanakkor elfedő hálójára, és láthatóvá válik a jelentés-konstrukció szubjektív-retorikai létmódja” (Papp, Bókay, Tényi, 2005).

* * *

**Melléklet: Az egyes értelmezések besorolása
a megadott elemzési szempontok alapján**

Azonosulás/elutasítás:

1. „... sok mindenhez hasonlítanám magam, alapvetően az ember... hát lehet, hogy furcsa lesz, amit most mondok, de úgy gondolom, hogy minden embernek vannak elképzelései a világról, és és hát az én elképzelésem az, az egy kicsit nehezen összeegyeztethető mondjuk az- zal, hogy én füstnek gondoljam saját magamat. [bevonódás] Bár bár maguk a szavak, azok nagyon... számomra szépek: az ezüstös hold, égi hűvösség, áttetszőség. Ezek ... lágy remegés az életért... ezek mind-mind nagyon-nagyon közel állnak hozzám.²³
2. A vers hangulata kapcsán mondja el, hogy ő most nem ennyire mel- lankolikus, szomorú, a lelke szivárványszínű (minden színt szeret és ezek a színek a helyükön vannak benne, rajzain is megjelennek), [be- vonódás] de mivel tizenkét évig szavalt verseket, meg tudja érteni a hangulatát, még ha nem is passzol az övével. (Később elmondja, hogy gimnáziumban József Attila volt a kedvenc költője, a „Bibliája”).
3. „... nem könnyű kivenni a versből, hogy mit akar a költő. Én nem ír- nék ilyen verset, nehezen tudok azonosulni vele. Nem szívesen ven- ném elő máskor sem ezt a verset. Mivel nem szeretünk szenvedni, az egy kellemetlen dolog, és mi a kellemeset szeretjük, megkockázta- tom, hogy mazochista az, aki sokat olvasgatná ezt a verset.”
Ok: a vers búbánatos hangulata: neki most pozitívabb, reálisabb han- gulata van, fejében a mindennapi, megoldandó gondokkal, amiket a vers elbagatellizál.
4. „... ez egy nehéz vers... sok mindent lehet beleképzelni. Nem tudok vele azonosulni, olyan idegen a szimbolikussága, messzi, távoli.”
5. „... nagyon szép, gyönyörű a vers stílusa; csúcs a vers, szívesen meg- ismerném a költőt.”
6. „... nekem nem a füst jut erről eszembe, hanem a mostani helyze- tem: 2. és 3. versszak: mióta ez az egész tart, iszonyún szenvedek, sok- kat fogytam, úgy érzem, hogy nem elszállok, hanem elemésződöm.”

---

²³ A számok a vizsgálatban részt vevő befogadókat jelölik, az azonos számok azonos személyeket jelölnek.

(Bizonyos részekre, pl. köt is meg old; áttetszés ismétlései úgy reagál, hogy *érdekese*k, nem igazán tud velük mit kezdeni.)

A versben megjelölt kedvenc rész:

1. „Elszállok, el, de a lány remegés az életért, világot ringat és áttetszik rajtad, égi hűvösség. [külön felolvassa] Ez az utolsó az, amibe benne van az élet, benne van egy ritmus, benne van egy múlandóságon túl, tehát az elszállokön túl, az időn túlmutató, és valamennyire hát fizikálisan ez a jelenség, a hullámjelenség...”
2. 1. versszak.
3. „3. versszak a legszebb, nagyon tetszik, gyönyörű.”

Központi szimbólum:

1. *égi hűvösség* (apai, szigorú) és *lány remegés* (anyai) éles kontrasztja. Holdhoz asszociatívan az anya jut eszébe.

Az *áttetszőség* transzcendenciára utal.

Versben a személyiség minden része megjelenik: *soványság* – testi; *szenvedés* – pszichés; *áttetszőség, égi hűvösség, lány remegés* – spiritualitás.

füst: a tűz velejárója, önmagában nincs; itt a versben a lét, a létezés szimbóluma.

2. *füst*: mai események hangulatához hasonlóan neki is van egy kis, nyurga füstje = egy kis remény, hogy eljut az erdei kis házba, ahol felnevelheti két csodálatos gyermekét. A kis ház melege befűti a Holdját, amit az ablakából lát (nap mint nap ezzel a vágygal kel és fekszik).

égi hűvösség: a kémény füstje bemelegíti.

áttetszőség: átlátszóvá válni, mindenki ismer már: ez egy személyes, titkos [elszólás: tiltott] vágya, hogy áttetsző/átlátható legyen, nem szereti a titkokat.

3. *égi hűvösség*: visszatérő gondolat, átvitt értelmű (ég kékjéből vezeti le a hidegséget), a költő hangulatát tükrözi.

füst: kis (jelentéktelen), nyurga (vékony), köt meg old (csinál is valamit, meg nem is; hol van, hol nincs), ledől (nem tartós, nem határozott): az egész olyan bizonytalan; kéményekben levő végtermék: házakban fűtenek, mert hideg van, benn meleg van.

„*elszállok*”: szabadság iránti vágy, emberi korlátokra utal a repülni tudás hiánya, de a versben inkább a vágy van jelen.

„*lány remegés*”: életért való küzdelem.

- áttetszőség*: nem mutatja úgy önmagát, hogy egyértelműen csak ő látszik, homályosság.
4. *füst*: tényleg ilyen, hogy elszáll.
égi hűvösség: visszatérő, jelképes [nincs szimbólumértelmezés, nem indul be a jelentésadási folyamat!]
5. *füst*: lég = levegő [lélek]: húszéves kora óta dohányzik, az emberek már nem tudnak levegőt venni; a levegő beszívása fölvisz az égbe, megkönnyebbülés, de ha nem figyel oda, nem látja, milyen levegőt (leket) szív be.
6. *füst*: vékonyodik, semmivé válik, mint mikor valakiből elszáll az életkedv; füst az élet: lángol az ember, a tűz, heves lánggal élünk, szerelemben, ami elszáll, mint a füst. [Házasságának vége az oka az intézménybe kerülésének, magas szorongás a kapcsolat vége miatt, ami megakadályozza a jelentésadási folyamat kialakulását]

A mű hangulata és stílusa:

1. „Vígasztalást, simogatást ad, jólesik... reményteljes, távlat, perspektíva van benne az emberi viszonyokban és az étellel kapcsolatban is”; kitárulkozó.
Egyszerű nyelv (nincsenek jelző- és hasonlatzuhatagok): a nagy dolgok nagyon egyszerűek, az igazán fontos dolgokat már születésünk pillanatában tudjuk, a többit megtanuljuk: úgy érintkezni a külvilággal, hogy ne mutassuk meg önmagunkat.
Összegző vers: nem egy konkrét ember bizonyos életérzését mondja el, hanem egy kollektív tapasztalatot (mik is vagyunk).
2. Keserű, melankolikus, de nem szomorú, nem depressziós. Keserűség főleg a 2. versszakban: szenvedés, elszálllok = elmegyek (öngyilkos lehetek) a gondjaimmal együtt. A vers átfogó hangulata mégis olyan keserűségből fogant édesség, ami tartalmazza a rosszat, a szenvedést, de mégis a jó irányba megy el; ez utóbbi az egész versben benne van, de főleg az utolsó versszakban. Az életért szól a vers, ami a világot ringatja. A vers kezdete (1. versszak): egy depressziós ember, aki utálja a világot, nem tud így verset kezdeni, hogy kis nyurga füst virágozik hold előtt.
3. Bizonytalan, „elszálllok”: múlandóság; „köznapi bajok”: nem pesszimizista; hűvösség, érzéketlenség. Pesszimizista, nem jó hangulatú, búbanatos, talán depressziós volt a költő: a rossz hangulat fokozódik a 2. versszakban (önsajnál), de a 3.-ban reménykedés. A vers stílusa idős emberre utal, lassú ritmusú.

4. Bánatos, szomorú, depresszióba hajlik
5. Felkeltett érzéseiről beszél: úgy örökké válni, hogy újra elpusztulunk; fojtogató reménytelenség, védekezés. A 2. versszak utolsó sora egyezik a mostani hangulatával: „áttetszel rajtam, égi hűvösség”: kristálytiszta légbé való születés (nem szexuális úton, nem lombikban jön létre a gyerek).
6. Ez egy nagyon pesszimista vers, nem a reményt érzi, hanem a remegést.

Ambivalencia: iszonyúan szenved, de azért még szeretne élni, de közben szeretne meghalni. Lehangolt, mély állapotban kívánja a halált emocionálisan... a szenvedés szűnjön meg: erre lehet alvás (nem lehet örökké) vagy a meghalás. A remegés nem küzdés, lehangolt állapotban nem lehet küzdeni, de akar élni.

A mű kapcsán felidézett emlék:

1. Anyával ambivalens érzések: gyerekkorában nagyon szerette és ragaszkodott hozzá, de később féltékeny lett rá (új házasság, testvérek miatt), amit szégyellt. Az anya pszichés problémái miatt érzelmileg kiszámíthatatlan volt, már gyerekként is sokat szenvedett ezek miatt, de szerette az édesanyját, és ebből tanulta meg, hogy van szeretet a világban [érzelmi emlék].
2. 7 évesen a születésnapjára kapott egy komondort, aki a leghűsegebb barátja lett (régén nem voltak emberbarátai, csak növényekkel meg állatokkal volt jó kapcsolatban; mostanában nem érdekli, ha sérül, akkor is vállalja az útját, és vannak barátai).
3. Barátokkal tábortüzes, bográcsos bulik a kertben: a tűz ősszel és tavasszal is melegít, kabátban állják körül, a nedves fa ekkor füstöl jobban [általános emlék].
4. Füstről jut eszébe: cigaretta, tűzrakás, szalonnasütés: egy este sütjük a szalonnát, száll fel a füst, nyár végi hűvös van, köznapi bajok ilyenkor elmúlnak, mert ott van a cselekvés, hogy sütöm a szalonnát. Emiatt nagyon jól érzem magam [fantázia].
A mű hangulatáról jut eszébe: amikor egyedül maradt, a férje elment.
5. Szülésnél azt mondták neki, hogy egy fia van, de szerinte kettő. Fiatalon csönd vette körül, nagyon sokat hallgatott.

Különleges értelmezések:

1. Kozmikus tér a vers perspektívája. [Az értelmező hívó ember, vállaltan és expliciten ebből a perspektívából értelmez] Mivel a mulandó-

ságot nem tudjuk elfogadni, szükségünk van egy spirituális perspektívára,²⁴ ennek a megfogalmazásához adhat szavakat a vers, az irodalom (pl. mi az Isten, mik az egyéni céljaink). Az egyes személyiségreszek váltakozását továbbgondolva a vers egy körforgást ír le élet és halál közt.

2. Rögtön az elolvasás után egy kép jelenik meg neki: saját háza kéményéből száll fel a füst a Hold felé, amit ő az ablakból néz. Családi fészekben egy hideg téli estén begyújtunk a kemencébe: a belső szeretet, ami átmelegíti a kinti hidegséget, és kívül sem lesz ezáltal annyira hideg, mivel bent meleg van. Soványságot konkrét dologhoz köti: a szenvedő emberek nem bírnak enni, cigin, kávéban élnek, József Attila jut erről eszébe. [A 2. versszakban érzékeli a perspektíva-váltást, mert kiemeli, hogy a vers írója beszél itt.] Az 5. sorról a karácsony jut eszébe, a füst is erre emlékezteti (családi meleg fészekbe beburkolózni a kinti hidegben). Az egész vers azt tükrözi, mintha lezárulna egy helyzet az író életében, mintha megtalálta volna a saját otthonát, ahol begyűl a fészek melege, ahol nem kell, hogy szenvedjen, és bajai elszállnak, mint a köznapi bajok. „*lágy remegés világot ringat*”: a költő akár egy bölcsőt is ringathatna, benne egy karácsony éjszakán fogant kisbaba. Bölcsőben a *bölcs-ő*, a még bölcs kisgyerek, aki magával hozta az isteni tisztaságot. A bölcsőt ringatva, az egész világot ringatja, mert ahogy benne és a kisgyermekben, minden emberben benne van a világ. És ez az élete a ringató költőnek.
3. Szenvedés nem evés miatt: evés mint ősi ösztön, legelemibb szenvedés éhezés miatt. De nem biztos, hogy a költő kimondottan éhes volt, lehet, hogy ez is szókép, és valójában az öregségére utal, mert az igazán idős emberek újból lefogynak, sziluetjük sovány. „*lágy remegés az életért világot ringat*”: remegés⇒félelem; ringa-

---

²⁴ Ehhez kiegészítésként szolgálhat az eredeti interjúból szó szerint idézve: „... minden emberben van valamilyen spiritualitás, és biztos, hogy úgy is gondolkodnak az életéről, hogy olyan olyan jelenség, olyan dolog, ami ami túlmutat önmagunkon, és és egy nagyon nehezen megfogható. ...én szerintem a világ az nem fekete-fehér, ugye színebb, és és hát én ennek az egésznek egy ugyanolyan kis része vagyok, mint azok a jelenségek, amik körülöttünk, akár a Hold, akár a füst, akár az életünk bármilyen formája... az embernek van egy teste és van pszichéje, ez a két dolog, ez még mindig csak ugye az anyagi világba vezet el minket; létezik egy olyan világ... [érthetetlen] ezen túlmutat, ez egy olyan dolog, ami összekapcsolja azokat a jelenségeket, amiket a psziché és a test produkál...”

tás⇒pozitív élmény: anya álomba ringatja a kisbabát, megnyugtatja, mert baja van, rosszat álmodott.

4. Konkrétság igénye: „sokat szenvedtem, de nem vagyok sovány”. Füst funkciója van a versben leírva: az egész kibontakozik: fönről, Hold előtről indul, a köznapi bajokon át lefelé halad, és az utolsó versszakban megint fölmeleg az égbe. Ez a vers olyan, mint az élet: szomorú, de a füstnek van funkciója, alá van rendelve az életnek. A 2. versszak maga a füst, ő beszél. Ha füst lenne, boldogan szállna fel, mert tudná, hogy van funkciója, annak a tűznek a füstje, ami az emberekkel jót tesz, segít nekik: elvesztette a munkáját, nem biztos, nem határozott, nem erős. [Füst útját, amerre megy és a saját útvesztését párhuzamba állítja.]
5. A költő a versben egy hozzá kapcsolódó nőalakról ír; megfogalmazza a lelket, hogy a lélek létezik, és hogy milyen formában... érzi azt a személyt, aki hozzá kapcsolódik. Megfogalmazásban Csokonai Lilla-versei jutnak eszébe. 1. versszak a születésről szól, előjáték a boldogságos Szűzhöz; a másik 2 két férfi halálának a körülményeire utal: a 3. versszakban Krisztus keresztre feszítése, és a vad vörös remegés a halál előtti szenvedés, ehhez tartozik az égi hűvösség, ami kristálytiszta. 2. versszakban a hét keresztre feszített egyike, aki a *Gaudeamus Igiturból* a vékonydongájú, örök bohém, nevetős.

IRODALOM

- BOLLAS, C.** (1993): The Aesthetic Moment and the Search for Transformation. In: Rudnytsky P. L. (szerk.) *Transitional Objects and Potential Spaces: Literary Uses of D. W. Winnicott*. New York: Columbia Univ. Press, 40–50.
- BÓKAY, A.** (2004): *József Attila poétikái*. Budapest: Gondolat.
- BÓKAY, A.–JÁDI, F.–STARK, A.** (1982): „Köztetek lettem én bolond...”. (JAK Füzetek 3.) Budapest: Magvető.
- GOLDNER, V.** (2005): The Poem as a Transformational Third. *Psychoanalytic Dialogues*, 15 (1), 105–117.
- HALÁSZ L.** (szerk.) (1973): *Művészetpszichológia*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- HALÁSZ, L.** (2002): *A freudi művészetpszichológia – Freud, az író*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör.
- HOLLAND, N. N.** (1975): *Poems in Persons. An Introduction to the Psychoanalysis of Literature*. The Norton Library.
- HOLLAND, N. N.** (1976/1998): A pszichoanalízis három fázisa. In: Bókay A.–Erős F. (szerk.): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*. Budapest: Filum Kiadó, 331–343.
- HOLLAND, N. N.** (1978): What Can a Concept of Identity Add to Psycholinguistics? In: Smith J. H. (szerk.): *Psychoanalysis and Language*. Washington: Yale University Press, 171–234.

- HUTTER, A. D.** (1993): Poetry in Psychoanalysis: Hopkins, Rossetti, Winnicott. In: Rudnytsky P. L. (szerk.): *Transitional Objects and Potential Spaces: Literary Uses of D. W. Winnicott*. New York: Columbia Univ. Press, 63–87.
- József Attila összes versei*. Budapest: Szépirodalmi, 1961, 255.
- MÁCS, K.** (2005): *Műalkotások befogadása pszichotikusoknál*. Szakdolgozat. PTE, ÁOK.
- HORVÁTH I.–TVERDOTA GY.** (szerk.) (1992): „miért fáj ma is”. *Az ismeretlen József Attila*. Budapest: Balassi.
- OGDEN, T.** (1985/2004) A potenciális tér. In: Péley B. (szerk.): *A kapcsolatban bontakozó lélek*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 237–254.
- PAPP, O.–BÓKAY, A.–TÉNYI, T.** (2005): A vers mint identitásmodell (József Attila újrateremtő befogadása). Konferencia-előadás: „taní-tani”: *József Attila-olvasatok az irodalomórán*, Szekszárd.
- SCHWARTZ, M. M.** (1993): Where is Literature? In: Rudnytsky P. L. (szerk.): *Transitional Objects and Potential Spaces: Literary Uses of D. W. Winnicott*. New York: Columbia Univ. Press, 50–63.
- WINNICOTT, D. W.** (1971/1999) *Játszás és valóság*. Budapest: Animula.

„AZ ÁRVASÁG BALEKJAI”

Orbán Ottó és a József Attila-kultusz

Zsák Judit

„Nem adom meg magam. Oidipusz balek volt, de annak kemény – fekete fákllyafény vezet, reménytelen remény.”

(Orbán Ottó: A Keljföljancsi jegyese)

Az értelmezői hagyományban oly jól bejáratott „tragikus sorsú költő” sztereotípiája és a József Attila-kultusz¹ meglehetősen sok József Attiláról szóló interpretáció alapjául szolgált már, s önmagában véve talán meghaladottnak is tekinthetjük. Veres András mutat rá tanulmányában, hogy „A tragikus sors jegyében támadt kultusz érthető módon az életútra figyelt, s a verseket annak következményeként, illetve dokumentumaként értelmezte. Ekkor alakult ki az a konszenzus, hogy József Attila esetében a személyes sors és a művészi teljesítmény ritka mértékben föltételezi és magyarázza egymást” olyannyira, hogy „még a jelentősebb elemzők sem tudták kivonni magukat ez alól.”² E kultusz állandó elemei: az üldözöttség, az elmebaj, az öngyilkosság, a korai halál, a (fél)árvaság és a vonat toposzai.³

---

¹ E torzképeket érzékletesen mutatta ki Tverdota György *A komor föltámadás titka* (Budapest, Pannonica, 1998) című könyvében.

² Veres András: *A József Attila-kutatás dilemmái* = Kortárs, 2005/4. 11.

³ Lásd a kultuszkérdésről bővebben Erős Ferenc: *Kultuszok a pszichoanalízis történetében*, Bp., Jászöveg Műhely, 2004. 160–161.

Az ehhez hasonló irodalmi kultuszok működési modalitásának egyik legszemléletesebb példáját hozza Kristian Smidt, amikor a Shakespeare-kultusz kapcsán a „*Shakespeare can do no wrong*” kultikus tételmondatot és a „*Shakespeare industry*” fogalmat idézi,⁴ melyek hasonlóképpen találóak és alkalmazhatóak lehetnek esetünkben, József Attila műveinek és életepizódjainak hatástörténetére, „bálványimádó” típusú interpretációjára vonatkozóan is.⁵

Hiszen hazai távlatban a hálás utókor József Attilával kapcsolatban is kiépítette a bálványimádás jelrendszerét és gyakorlási normáit, köreit; a József Attila személyi kultuszára épülő „J. A. industry” máig virágzik. Orbán Ottó szövegei nyomán feltehetjük például így is a kérdést: „J. A. can do no wrong?” Ez már csak azért is érdekes lehet, mert az Orbán által felvázolt József Attila-képből kétféle József Attila is kirajzolódik: az egyik kultikus figura, Isten másod-, sőt, elsőszülöttje, tragikus, passziószerű élettörténettel. A másik pedig ennek szöges ellentéte, hétköznapi figura, esendő jellem, az „árvaság balekja”, aki kevésbé megváltó példaértékű – ezért a hozzá való közelítés (s ezáltal az önmegértés) tipikus orbáni mozzanata az irónia működtetése lesz.

Ezúttal tehát a hatástörténet felől, két lírai korpusz intertextuális párbeszédében válik a József Attila-kultusz érdekessé és továbbgondolhatóvá, az a folyamat, ahogy az említett József Attila-kép egy-egy jellegzetes eleme újra(át)íródik Orbán Ottó *A költészet hatalma* című 1994-es gyűjteményes kötetének (és így persze több korábbi kötetnek) a József Attilát idéző szövegeibe. A két költő életműve közötti szálak a szokásosnál szorosabbak, hiszen ez esetben nemcsak arról van szó, hogy Orbán Ottóra, akár az új magyar líra számos más alkotójára meghatározó hatással volt József Attila költészetfelfogásának öröksége, hanem többről: itt mintha valami sokkal személyesebb viszonyról lenne szó, egy egész kapcsolat történetének lehetünk tanúi, amely az áramütésszerű felfedezés élményétől a József Attilával való szimbolikus sorsközösség kiépítéséig, majd pedig annak leépítéséig, hovatovább a meg nem értésig, elutasításig, eltávolodásig vezet. Orbán Ottó az, aki a

---

⁴ Kristian Smidt: „Shakespeare can do no wrong”: Bardolatry and Scholarship, In: Péter Dávidházi–Judit Karafiáth (szerk.): *Literature and its Cults: An Anthropological Approach*. Bp., Argumentum, 1994. 11–13.

⁵ Ugyanitt említhetném Dávidházi Péter hasonló témájú *Isten másodszülöttje* című könyvét is, amelyben hangsúlyosan jelenik meg a Shakespeare-re irányuló bálványimádás gesztusa.

bálványimádáson innen felépít magának egy kultikus József Attila-képet, amelyet aztán e bálványimádást meghaladva, azon túllépve le is rombol – ez egyben a Paul de Man-i értelemben vett *defacementet*, (ön)arcrongálást is jelenti. Erre az összetört arcra találunk konkrét példát is Orbán *József Attila* című versében.

Orbán Ottó József Attilához kötődő szövegeiben eleinte tulajdonképpen felvállalja a József Attila-kultusz egyik értelmezési ágát, és legelőször eszerint közelíti meg mind az embert, mind pedig a költői stratégiát. Az említett kapcsolattörténet kibontakozása szempontjából két verscsoportot különíthetünk el *A költészet hatalma* kötetben: a *Buborékszonett*, a *Párhuzamos életrajz*, a *József Attila*, a *Föltámadás receptje*, a *Találkozás egy szellemmel* és a *Fölkel a sínekről* című versek hagyományos József Attila-mítoszba simuló sorát törlik meg a *József Attila analízise* és a *Változat a tizennyolc éves József Attila témájára* című szövegekben megfogalmazott gondolatok, amelyek kritikával viszonyulnak a korábban alázattal szemlélt génuszhoz, mintegy lerántva a leplet gyengéiről, olyan kételyeket és kérdéseket vonultatva föl, amelyek kétségessé teszik József Attila mint költő és mint magánember autenticitását, érdemeit – és ami még érdekesebb, Orbán Ottó önértelmezési és énteremtési kísérletének egy fontos periódusát is.

Találkozás egy szellemmel

A föltámadás receptjében Orbán saját „áramütés-szerű” József Attila-élményéről ad számot, arról a hamisíthatatlan költői hangról, amit számára József Attila versei képviseltek. Egy nagy, kozmikussá növesztett vízióban látjuk kirajzolódni a *par excellence* „józsefattilaság” lényegét: megjelenik előttünk az öngyilkosságba menekülő, mégis feloldozást nyerő, krisztusi figurára emlékeztető, feltámadt József Attila képe. Ez a krisztusi párhuzam persze ismét a kultusz része, amelyben a költő életrajza egyfajta „passiótörténetként” jelenik meg.⁶ A föltámadás versben működésbe lendül a fantázia: „A vérrel és földdel bemázolt képzelet, / e primitív bűvésztükkökkel dolgozó varázsló / erősen koncentrálni, míg egyszercsak, odanézz, fölrepül, / s hiába, hogy csak a tolldíszét táncoltató nyavalyatöréstől, / valami titkos áramlat csakugyan emeli, / ...

---

⁶ Tverdota, i.m. 122.

világnagy üzemcsarnokká bővítve az őssejtek rozzant fészkerét...”. S ez a megidézett szellem lesz az oly sok nagyra tartott költőelőd között a legbecsesebb Orbán számára, a költő, akit utol kell írni. Az *utolírás* gesztusa és igyekezete – ahogy Orbán maga is megfogalmazza *A költészet hatalma* kötetben mint a világköltészettel folytatott viszony titkos naplójában – jellemzi leginkább Orbán József Attilához és általában az irodalmi hagyományhoz való viszonyát.⁷ Ezt az intertextuális (szövegek között és egy szövegtesten belül is működő) viszonyt reprezentálhatja Orbán *Buborékszonettje*, ahol a dallam nem változtat szövegén József Attila *Emberék* című költeményéből átvett passzusa többletértelmet nyer, hiszen itt a dallam az irodalmi hagyományban élő, világról való „rejtjelzett tudás mint szöveghalmaz lesz örökérvényű szabályok tárháza (tkp. *tecnhé*), amely egy megkerülhetetlen és folytonosan meg-megújuló tradíciót jelent, amin minden költő-író csüng, akár a Föld a Sarkcsillag szegén. H. Nagy Péter értelmezése szerint Orbánnál többféle jelentésben használatos e „dallam” kifejezés, és az *Emberékből* átvett sor variációi úgy szövik át a versbeszéd terét, hogy önreflexíve előkészítik egy mindig megújulni kész szólam ismétlési lehetőségeit. A »dallam« megszerezhető, elsajátítható, de ez sem változtat a hagyományban eleve otlélvő lényegiségek természetén”.⁸

A föltámadás-tematikát fűzi tovább Orbán a *Fölkel a sínekről* és a *Találkozás egy szellemmel* című versekben. A *Fölkel a sínekről* soraiban kirajzolódó alak nem más, mint a feltámadt József Attila, aki saját haláláról és az ezt kiváltó világról monologizál, önnekrológiájában felvonultatva saját sorsának és költészetének legjellegzetesebb – vagy legalábbis mások által annak tartott – mozzanatait és motívumait: a „gazember világ” által meg nem értett költő képzetét, a lelki kínok és szorongás szinte állandó, nyomasztó jelenlétét, a hánytató politikát, a bolond költő ép elméhez mondott imáját, s végül a gyermek és a szív árvaságát, amelyet csak surrogó madárszárnyként érintett meg a szeretet és a szerelem. Orbán e halotti beszéd zárlatában egy allúzióval megidézi a Németh G. Béla által létösszegzésként értelmezett „Íme, hát megleltem hazámat...” kezdetű József Attila-verse: „Egy füstcsík emelkedik föl a sín-

---

⁷ Orbán lírai hagyományhoz való általános viszonyáról részletesen ír Katona Gergely az *Orbán Ottó költészete 1990 után* című tanulmányában. – *It* 1995/4, 603–608.

⁸ Ld. erről bővebben H. Nagy Péter: A szöveghatárok feloldódása, In: Bednancs G.–Bengi L.–Kulcsár Szabó E.–Szegedy-Maszák M. (szerk.): *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*, Bp., Osiris, 2000. 231–232.

ről – / azt nem temeti el, ki eltemet”. József Attila szellemének megidézésében az *aisztheszisz* határesetztetikai értékét fejleszti ezzel tökélyre Orbán, mintegy jelenvalóvá téve a régi szerző hangját. A szellemidézés e poétikai funkcióját teljesíti be a *Találkozás egy szellemmel*, amely közeli barátként és sorstestvérként jeleníti meg Attila lenge szellemét. Ebben az esetben is az árva, magányos, halálba futó létet reprezentálja József Attila alakja, aszerint a kultikus „neko-logika” szerint kezelve sorát és műveit, amely a költő öngyilkosságának ténye fölött büntudattal álló utókor értelmezői hagyományának egyik sajátja, s ami valahogy nem akart véget érni.⁹

„...szelleme / között is vékonypénzű árva, / vállcsontod fehéren mered a szegyetől sötét világba. / A fekete talpfákra rogsz, / a csillagok sinére fekszel: / repülsz és mégsem távolodsz – / csak halott vagy, de nem öregszel. ... vendégül láthatnál tenálad, / a se-fönn-se-lenn semmi-ben, / mely életedben is hazád volt, / hol az igen-nem-nemigen / tengerre lüktet, s nincs szilárd pont, / csak az a szakadt véres ing / testeden, a szárszói csűrben...” – hangzanak a költemény záró sorai.

Az utolíró szellemidézés logikáját követve az Orbán-féle József Attila-recepció kultuszt igenlő, ahhoz pozitívan viszonyuló oldalának koronája lehet a *József Attila* címet viselő vers, amely egyben tökéletesen kiemeri a stílusutánzó költemények eszköztárát. A vers számos, József Attila beszédmódjára jellemző tematikus, képi és stílus eszközt felvonultat. Ilyen például az érzelmi bizonytalanság és a vágyódás a hiányon, űrön, ürességen győzedelmeskedő belső rend után; ezek József Attila költészetének fontos motívumai, melyek a *Kései sirató*, a *Nagyon fáj*, a *Költőnk és kora*, vagy az *Íme, hát megleltem hazámat* című versekben mutatkoznak meg a legszebben – s tulajdonképpen ezek a motívumok ejtik rabul Orbán Ottót mint befogadót és újraírókat is. Mindez pedig a József Attila lírai kifejezőmódjára oly jellemző, a világot egy-egy átfogó költői képben megragadni vágyó poétikai stratégiával fejeződik ki.

Az *ádáz szemtanú* (1976) című kötetében Orbán Ottó így ír a költői képről saját költővé érése kapcsán: „olvasmányélményeim is ebbe az

---

⁹ Utalok itt Tverdota György megállapítására, miszerint „A döntő átmenetet a kultusz kialakulása felé az a körülmény képezi, hogy a költőért viselt gyász valahogy nem akart véget érni, azaz a nekrológokban kötelező beszédmód tartósan érvényben maradt, megszilárdult, elszakadt az eredeti alkalomtól. A retorikai fogások mintegy logikai szabályokká interiorizálódtak.” In: Tverdota, i. m. 295.

irányba tereltek. Előbb József Attilát, majd Blake-et, végül Lorcát olvasva [...] döntöttem úgy, hogy a vers általam keresett, titkos, arkhimédészi pontja a költői kép. Ez testesíti meg a testetlen sejtést, ez ad neki súlyt és körvonalat.”

Az e jellegzetes életérzést megjelenítő valóság egyik fő eszköze a világ víziószerűen kavargó képeit dinamizáló, mozgalmasságot hozó igék egymásra sorjázása (lásd például a *Szép, nyári este van* című József Attila-verset) Orbán József Attila-versében ilyen a *hullat, reccsen, megroggyan, megpattan, továbbkattog* hanghatásokat és mozdulatokat idéző szavak funkciója, amelyek József Attila halálának körülményeit festik le. Ezen eszközök hatását fokozza Orbán a József Attila kifejezőmódjához tökéletesen hű szókészlettel, szövegeit idéző áthallásokkal, amikor megjeleníti József Attila balsorsának öngyilkosságig vezető kulcselemeit, az okokat, amelyek miatt (ahogy Orbán az *Eszmélet* X. „ki nem istene és nem papja se magának, sem senkinek” strófájára emlékeztető szavakkal írja) „maga teste fölött lesz a hóhér, / ki nem lehet hóhéra senkinek”. A *József Attila* című versben felidéződnek még a József Attila mama-verseiből és szerelmes költeményeiből ismert, gyermeki és férfiúi vágyakkal és elfojtásokkal terhes anyaképek és nőképek, a képzelet rongyába bújt Flórák / és termőfölddé rothadó anyák, / kik te voltál, s kiknek nincs köze hozzád.

Itt utalnék vissza a korábban említett „József Attila mint tragikus sorsú költő” képre, amelyre találóan rímelnék a költemény létösszegző sorai: „Saját súlyod roppantja össze hátad. / A sorsodat érzem, mely összetörte *arcod*, mikor oly sűrű lett a fény, / hogy rászáradtak az erdők a földre, / mint szülőnők combjára a vér – / mind aki él s nem kínjával beszél, / elhazudja, hogy arcra bukni látott, / ki embertelen esték idején / se tudtál mást: az emberi világot, / mely úgy viseli magzatát, a rendet, / iszonyú és világszép gyermekét, / hogy halálával értelmet teremthet...”¹⁰ Itt is felfedezhetőek az *Eszmélet* és a *Levegőt!* költői képei a világ rendjéről.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy Orbán Ottó József Attila-élményének két alapvető rétege van. Az egyik a mimézisre épül, József Attila költői eszköztárának mimézisére, ami nem egyszerű utánzás, ha-

---

¹⁰ Kiemelés tőlem (Zs. J.). Az arc és önarckép problematika Orbán József Attilához, s rajta keresztül önmagához való viszonyának egyik kulcsa, méghozzá a korábbiakban már említett de mani *defacement* logika szerint.

nem egyben mindig továbbértelmezés is. A másik a József Attila-alak fikatív életrajzi újraalkotása és a világkép szintjén történő alakmegidézés. Nem más ez, mint a József Attila-i szelfkonstrukció orbánival való párhuzamba állítása, a poétikusan szerkesztett élet (és halál) újraformálása.

Párhuzamos életrajzok

A kapcsolat történetében Orbán József Attilával való meghatározó találkozását a sorsközösség kiépítése követi. Ennek egyik legvilágosabb példája a *Párhuzamos életrajz*, melyben Orbán felidézi a József Attila élettörténetével, sorsával való első szembesülés hatását, ahogy korábban egy fatalista elszántságával vetette össze saját életének és József Attila sorsának alakulását, s részben képzelt, részben valós megegyezéseit. Ez esetben Orbán a kiválasztottság érzésével viszonyul a József Attila-i hagyományhoz, mert hiszi, hogy „a sorsnak akarnia kell valamit” kettejük hasonlóságával. Megemlíti szerelmeik névazonosságát (Márta), a neveikben található két *t* betűt, a boldogtalan szerelmeket, a betegséget és sorsuk alakulásának több olyan elemét, amelyek kisebb-nagyobb keresettséggel, retorikai figurák, metaforák révén válnak végül hasonlóvá: „És a teherautó: az én vonatom, / ... a kardántengely / kopernikuszi napja / sarasan forgott az arcom fölött. És nem kergetett-e körbe / engem is az udvaron a háború, az ostoros paraszt?” E sorokban két olyan motívum is felbukkan, amely a hagyományos József Attila-interpretáció elengedhetetlen eleme: a *vonat*, amely József Attila legendává nőtt öngyilkosságát szimbolizálja, illetve az *árvaság* motívuma, konkrétan a gyermek József Attila öcsödi nevelőszülőknél eltöltött, sok keserű tapasztalattal terhes időszaka. E két motívum nemcsak az értelmezői hagyományban, hanem József Attila költői eszközhasználatában is hangsúlyos szerepet kap mint az egyéni sors centrális jelképe. Ilyenek például az *Eszmélet*, az *Óda* vagy a *Kései sirató* vonatai, melyek mindegyike egy-egy jellemző életmozzanatot és szubjektumpozíciót képvisel, vagy a *Curriculum Vitae*ben tematizálódó árvaságélmény, amely Tverdota György találó szavával élve egy nyomorrepertoárként értelmezett életút¹¹ egyik legfontosabb momentumaként van jelen a vi-

---

¹¹ Ld. erről Tverdota, i.m. 289–294.

szontagságos, nélkülözésekkel küzdő, hányatott sorsú költő képét körvonalazó József Attila-kultuszban, amit Orbán láthatóan jól érzel, s meg is említi a versben mint a szegénység dramaturgiáját”.

A költemény zárlatában Orbán elismeri, hogy túlmisztifikálta a hasonlóságokat, ugyanakkor tesz egy fontos megállapítást, amely tovább vezet minket: „Az árvaság / balekjai, / ennyi volt bennünk a közös”. Végül, mintegy feloldásképpen, felcsillan az eszmék azonosságának reménye, a közös impressziókra épülő hasonló létélmény és poézis lehetősége: „De a pályaudvarról egyféleképpen / tud csak kihúzni a vonat. A huszas évek vége felé ő futva kísérte / a gyorsuló kocsikat, én harminc évvel később szélütötten / álltam: egyre megy. / Az idő kormos vagonjait láttuk eltűnni a napok váltói között, / az ablakból integető reményt, ezt az eszményi úrilányt, / aki sok mindenre hajlandó, de fél teherbe esni”.

Az árvaság, pontosabban félárvaság-motívum valóban közös életese-ményekhez köthető: az ödipális hármass foghíjasságához, sérüléséhez, amit az apa, illetve az anya hiánya vagy halála okozott. Tudjuk, hogy József Attila költészetében milyen hangsúlyosan jelenik meg az apa hiányában, félárván eltöltött gyermekévek élménye, majd a nevelőszülőkhöz kerülés, és a mama korai halála. Orbán Ottó kisgyerekként veszíti el munkaszolgálatos apját a második világháború végén, s mint háborús félárva kerül 1945 után a Sztéhlo Gábor-féle fiúnevelő intézetbe öt évre, ahová anyja állítólag azért adta, hogy legalább legyen mit ennie. Itt kezd házi feladatként verseket írni, s hamarosan kiemelik mint csodagyereket, megjelentetik műveit. „Csodagyereknek elég mindennapi voltam. Nem sugárzott belőlem a mozarti báj; ha sugárzott valami is, az ostrom. Éltem – és ez volt a csoda” – írja *A költészet hasznáiban*.¹² „Föltaláltam az Árva Fiú Versét” – idézi fel Orbán mély iróniával saját költői indulását *Az ádáz szemtanúban* – „Egy fürtös fejű árva (félárva), aki meggyilkolt apjáról írja szomorú verseit egy pofonoktól zajos nevelőintézetben, mely Dickens regényeit idézi a művelt ember emlékezetébe. Meg kell a szívnek hasadni.” Azt azonban elismeri, hogy az intézeti versíró gyakorlatok pszichológiai kezelésnek mégis jók voltak, hogy „a papírra tett élmény olyan teher” volt, amit végre levethetett a válláról, a vers gyógyított, mert a gyerekek versei megteltek azokkal az emléktöredékekkel, háborúban szerzett rossz élményekkel, szorongásokkal, amelyek nyomasztóak és gyerekefejmel megemészthetetlenek voltak. Or-

---

¹² Orbán Ottó: *Helyzetünk az óceánon*, versregény, Bp., Magvető, 1983. 79.

bán esetében elsősorban az apa és annak elvesztése volt e versek témája: „...kezdünk belegyömöszölni a versbe mindazt, aminek nem volt neve, csak ott viseltük elviselhetetlen teherként saját magunkban”.¹³ Majd ironikusan így összegez (s ezt nyilván József Attila esetére is érthetően): „Egy idő után az ember rájön, hogy a szörnyű gyerekkor költői tőke, amit kamatoztatni lehet.” Maga József Attila a *Curriculum vitae*-ben idéz fel hasonlót: „Csodagyereknek tartottak, pedig csak árva voltam”, majd a *Szabad-ötletek jegyzékében* írja le részletesen, mit is jelentett valójában ez a trauma. A *Szabad-ötletek* traumaleírásaival feltűnően rokon Orbán *Szabadság* című prózaverse: „Az intézetben pofoztak, itt nem volt nehéz fölismerni a szükségszerűt. A verstengeren már káprázat csalta a papírhajót, egy hőségben remegő, túlsó part, ahonnan visszanezve valóságos lesz az út, és Kolumbusz sem közhivatalnok és Rimbaud-nak sem rohad le a lába. Azután mégiscsak résnyire nyíltak a napok, én meg az ajtónyílásba dugtam a lábam, hogy átadhassam az üzenetet – valakinek, aki nem állt ott. A résen át egy újabb napra láttam. Átnyomakodtam a nyíláson, és ez volt az idő, az életem Európa óljában, egy házörző kutyáé. De fogaim között a darab csont: az üzenet. [...] talán nem is egy kerek kép, csak az igyekezet, ahogy a tüzelőnek fölaprított székek közt egy akadozó nyelv megpróbálta kimondani a dadogva is alig mondhatót, a létezés-atom magját, ami körül remény és szenvedés forog, amíg cirokseprővel, vaslapáttal, hullatalicskázással kezdetét vette a soron következő teremtés.”

Az ödipális hármás kérdésénél maradván azt látjuk, hogy Orbán anyamodellje hasonlóképpen problematikus, mint József Attiláé. Orbán elmeséli anyjáról, hogy apja halálát követően újra férjhez ment, mintegy hűtlenné válva az apa emlékéhez – igen találó lesz erre a hamleti párhuzam, amit Orbán állít, s ahol az anya mint „élveteg királyné” jelenik meg. Az anya emléke különben hasonlóan üres doboznak tűnik Orbán esetében, mint József Attilánál az apáé. Orbánnál a versek mindig az apáról szólnak, az ő példaértékű jelleméről, szeretetéről, s mindennek a nehezen elviselhető hiányáról, az utána maradt belső ürességről. Az egyik legszebb, erős shakespeare-i párhuzamra épülő példa erre az elvesztett apa szellemét idéző *Gyökér a földben*: „Apám egyszer még feltámadt. [...] Sápadt volt és sovány, arcát kiverte a borosta. [...] Kölyök-Hamlet, szóltam hozzá, ő válaszolt. Így társalogva mentünk egymás ol-

---

¹³ Orbán Ottó: *Ostromgyűrűben*, Bp., Nap, 2003. 17–18.

dalán: beszédes halott és rövidnadrágos élő. De nem került ott szóba sem a vérparázna bátya, sem az élveteg királyné [...] És a torról megmaradt hideg sültről sem esett ott szó; nem ültünk semmiféle tort, kukacos kekszen éltünk. És a táj maga is mintha megőrlt volna; kísértet órája sietett, őrzöngő fényben tántorgott az éjféli.”¹⁴

Mintha Ábrahám Miklós *fantomfogalmát* látnánk itt működni: „A kísérteti visszajáró fantom a másikban eltemetett halott létezéséről tesz tanúbizonytságot.”¹⁵ Ami az elvesztett apával kapcsolatban igazán kísért „az nem a halott, hanem az űr, amit bennünk mások titkai hagytak”.¹⁶ Ez pedig épp annyira kötődik az anyához is, mint az apához, a velük kapcsolatos titkokhoz, elfojtásokhoz. Erről tanúskodik az az emléktöredék, amelyet 1990-ben, egy Kritika-interjúban idéz fel Orbán: „...apámat látogatjuk meg Pestlőrincen, nem jutunk a közelébe, a keret egy fa körül futtatja a munkaszolgálatosokat; szorongatom anyám kezét, száll a por, ragyog a szögesdrót. Akkorra már homályosan értek valamit, hogy azok futnak ott körbe, akiket le szokás köpni, az egyikük az apám, de ő ott van, én meg itt, tehát én más vagyok; most akkor mi van? nekem is le kéne köpni őt? ki vagyok én? Persze ezek csak utólagos, felnőtt szavak, noha elég pontosak; igazából csak a mindent betöltő zavarra emlékszem, meg arra a szörnyűségre, hogy milyen gyönyörűen süttött a nap.”¹⁷ Izgalmas lehetőség elgondolkodni azon, hogy a József Attilával vállalt sorsközösség oldaláról nézve mi mást jelenthet még ez a fantom, mondjuk a *Találkozás egy szellemmel* című versnél: tulajdonképpen mindazokat a titkokat és traumákat, amiket József Attila hordozott, s amelyek Orbánt is elérték, megkísértették.

Az apaproblematikával kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy Orbán 1957-es *Apám* című versében hasonlóan tematizálja apja halálát, mint József Attila a mamáét a *Kései siratóban*.

---

¹⁴ In: *Ostromgyűrűben*, 77.

¹⁵ Ábrahám Miklós: Feljegyzések a fantomról – Freud metapszichológiájának kiegészítése, in Ritter Andrea–Erős Ferenc (szerk.): *A megtalált nyelv*. Bp., Új Mandátum, 2001. 69.

¹⁶ Ábrahám, i.m. 66.

¹⁷ Orbán Ottó: *Ostromgyűrűben*, Bp., Nap, 2003. 153.

„Sárrá rohadtál te is.
Az ég izzó üvegpadlóira
emléked sem lép soha.
[...]
Merre vagy?
Kérdéseim küllős káprázatával
évek forognak,
magára kérdezve szédül a szó.
[...]
Fillérre kifizetik
kivert szemed,
karóvá sorvadt tested árát,
én meg feléllek,
mint a lárvák a hernyót.

Mire voltál jó,
ha bennem már csak a keserűség kútjaiban
nézheti csillagos arcát az éjszaka?

Hiszen ez sem ment meg,
hogy aljas ne legyek.
A szeretet megolvadt formáit
csak vakon tapogathatom.
[...]
Té tartozol csak hozzám,
megfoghatatlanabb a semminél
és átkozottabb, mint az élő gyűlölet.

Megtagadnálak, mint Jézust az apostol,
mert gyáva vagyok zavaros szememet
örökké ürességre kapujára függeszteni...
[...]
Lásd, okosabb vagyok, mint a legbölcsebb öreg.
Az undor is csak arra jó,
hogy áttetszőbb legyen bennünk a szeretet,
egymáshoz-tartozásunk,
hogy gyökerét még mélyebbre eressze
bennünk az átok.

Bocsáss meg, hogy élek.
Nem vagy.
Az ürességet töltöttem belém.
Én is megbocsátok.”

József Attila *Kései siratójában* talán csak ez az utolsó gesztus, a megbocsátásé hiányzik a mama fölött érzett gyászból, inkább a megcsalás, az anyai hűtlenség motívuma lesz hangsúlyos: „Tőlem elvitted, kukacoknak adtad / édes emlőd s magad. / vigasztaltad fiad és pirongattad / s lám, csalárd, hazug volt kedves szavad. [...] Ettelek volna meg! [...] haszontalan vagy! nem-lenni igyekszel / s mindent elrontsz, te árnyék! / Nagyobb szélhámos vagy, mint bármelyik nő, / ki csal és hiteget!”

Az apa által áthagyományozott üresség és az űr általában Orbán költészetének egyik fontos témája, s rokon azzal, amiről József Attila ír az 1936-os *Ki-be ugrálban*: „Gondoljátok meg: Ezen a világon / nincs senkim, semmim. S mit úgy hívtam: én, / az sincsen. Utolsó morzsáit rágom.” De hasonlóképpen szólnak Orbánról József Attila e sorai: „Űr a lelkem. Az anyához, / a nagy Űrhez szállna fönn. / Mint léggömböt kosarához, / a testemhez kötözöm.” Az üresség motívuma az, ami összeköti a kései József Attilát a kései Orbán Ottóval. Szőke György írja könyvében József Attiláról, hogy „ez a „nincs” mindig valami egykor-megvoltnak a hiánya: a kései versek a hiánnyal dacolva teremtenek egy kozmikus új világot.”¹⁸ Ez a kozmikus világ Orbán esetében a korábbi betegségversek után főként az utolsó verseit tartalmazó 2002-es *Az éjnek rémjáró szaka*¹⁹ költeményeiben (pl. a *Dal a semmirőlben*²⁰) és az ugyanekkor *Ostromgyűrűben* kötetben teljesedik ki, amelyek éppúgy a szelf prezentációját szolgáló szövegek, mint József Attilánál a *Szabadötletek* és a kései versek, a *Karóval jöttél*, a *Tudod, hogy nincs bocsánat* vagy az *Íme, hát megleltem hazámat*.²¹

---

¹⁸ Szőke György: „Űr a lelkem”. *A kései József Attila*, Bp., Párbeszéd, 1992. 76.

¹⁹ A kötet cikluszottója („Most van az éjnek rémjáró szaka [...] / Most hő vért meginnám.”) azt a Hamlet-párhuzamot mutatja, amely részint Orbán Ottó saját halálközeliségére, szellemmé válására utal, részint pedig saját halott apjához fűződő kapcsolatára.

²⁰ A fekete papíron fehér betűkkel szedett, ön-romokból is struktúrává építkező *Dal a semmiről* így hangzik: „Sötét Vak Kilátástalan Sötét Sötét / Vak Kilátástalan Nem látni semmit / Sötét Vak Kilátástalan Nem látni semmit / Vak Kilátástalan Sötét Sötét Sötét.”

²¹ Megjegyzendő, hogy Orbán már az 1982-es *A kejljöljancsi jegyese* című kötetében is több önarcképverset ír, ahol komoly öniróniával ad magának olyan metaforikus

Orbán *Apám* című versével kapcsolatban kiemelendő még az Ödipusz-séma szokatlan működése: az apa a szerelme, az anyát pedig gyűlöli. Ha az anya említődik is műveiben, az a történet kerül felidézésre, amikor az anya szegény parasztlányként hozzáment a jómódú könyvelő úrhoz, s az ezt elfogadni képtelen környezet csak úgy csúfolta: „a kis izé”. E megnevezést veszi át Orbán – nem minősítve azt – a *Mésalliance*-ban. A *Rekviemben* a rossz anya képe is egyértelműen kirajzolódik: „léha öl, gondatlan anya és hitszegő feleség: magadat fogadod magadba. Mereszd vén szemed arra, aki voltál: hullák farsangján fűszoknyás bálkirálynő”. Itt József Attila *Ódájának* idealizált nőképe, a szeretett (és szerethető) nő(k) és anya tulajdonságai fordulnak ellentétükbe („te lány bölcső, erős sír, eleven ágy, fogadj magadba!”).

A fentiekből kitűnik, hogy az ödipális hármasság nyomán szerveződő énkonstrukció, az anyához és apához fűződő énteremtő viszony Orbán Ottót éppúgy foglalkoztatta, mint József Attilát. Utóbbi az ún. Rapaport-levelekben fejti ki véleményét „az ödipusz vallás theológiája” (ti. a pszichoanalízis) önértelmezési és önféltreértési sémájáról, amelyet általában a neurotikusokra ért, de önjellemzőként is megállja a helyét. Eszerint tehát a neurotikus személy (és József Attila) „félreértette saját magát, mégpedig azért értette félre, mert saját vágyaival és akaratával más személyeket ruházott fel, létrehozta – kivetítve magából – az apját és az anyját, a világban adott szeretendő és gyűlölendő tárgyak helyébe megteremtette ezeknek eleven személyi szimbólumokba sűrített kivonatát és azután tudattalan tudatában, melyet éppen a későbbi helyes belátás alapján fojt el és nem pusztá, az apa hatalma által keltett félelemből, a valóságnak ezekkel az általa sűrített kivonataival, szimbólumaival viaskodik.”²²

(21. folyt.) elnevezéseket, mint „keljőljancsi”, „kozmosz gavallér”, vagy monogramja alapján a dupla nulla. Az *Ostromgyűrűben* kötet önarcképvesei már az öregséggel, a testet elemésztő betegséggel és a közelgő halállal való szembenézés fájdalomát látjuk olyan létösszegző versekben, mint a *Tudósítás a kés alól – Változatok a föltámadásra* ciklus darabjaiban, amelyek közül talán a legszemléletesebb példa *A föltámadás szomorúsága* címet viseli: „Egy rókahájjal megkent prókátor világra riadni föl? [...] Nyomasztó kisszerűség fuldokló kora... [...] A költészet viszont számalmas hazugság, és nem hajt anyagi hasznot – / Akhilleusz, a kopaszra nyírt, mürmidón izompacsirta / egy őrzővédő kft. ajtónállójaként / könnygázpermettel fúj le mindent, ami az emberben isteni.”

²² Rapaport-levél. S. a. r. Horváth Iván, in: Horváth Iván–Tverdota György (szerk.): „miért fáj ma is”. *Az ismeretlen József Attila*. Bp., Balassi–Közgazdasági és Jogi Kvk., 1992. 162–168. sor. A Rapaport-levél (levelek) idézett szövegrészt is magába foglaló

Az Orbán-szövegekben (mivel nem kaphat helyet a befogadó anya), az ödipális konfliktusok feloldásaként fontos szerephez jutnak a nagymamák. Orbánnál a korai identifikáció egyik kulcsmomentuma a „szegénység dramaturgiájával” való gyermekkori találkozás: az anyai nagymama felügyelete alatt, a kelenföldi kalyibában töltött időben szerzett élmények, a jóságos holdarcú, flanell bugyogós „föld-nagymama” egyszerű lényének varázsa, akivel gáncát lehetett enni a szegényszagú konyhában. Mindez élesen szembeállítódik az apai „lég-nagymama”, a vagyonát elvesztett úri-polgári hölgy személyiségével és értékrendjével, aki leginkább „a család szürrelista paródiája” volt, midőn teátrális jelenetek kíséretében gyászolta halott fiát. Orbán érzelmileg egyértelműen a „föld-nagymamához” állt közel, az volt a meghatározó szeretetkapcsolat számára.

Saját anyját azonban (ahogy ez a versekből és prózai műveiből kiderül) mintha megpróbálná elfelejteni, mintha megtagadná őt kettős hűtlenségéért, azért a cserbenhagyásért, amit ellene mint kisfiú ellen elkövetett az intézetbeadással, illetve a háborúban elesett férjnek korábban tett hitvesi eskü ellenében tett új kapcsolatával.

Érdemes itt utalni még egy, a József Attilához fűződő kapcsolat szempontjából feltétlenül meghatározó nőalakra, nevezetesen Makay Zsuzsára, József Attila unokahúgára. Az iránta érzett, abszolút szimbolikus értékű (József Attilához is közelebb vivő) szerelmére utal Orbán a *Találkozás egy szellemmel* című versben: „Közelről ismerlek, tudod. / Etus szemében imbolyogtál. Szerettem unokahugod, / meztelen teste volt az oltár, / melyen lángolva áldozott / a tűzímádó fiatalság. / A család csöndben átkozott, / és félre fordult a rokonság. / Rég kihűlt botrány. Hol van ő? / Ahol vad szerelmem iránta.”

Orbánnak később talán saját házassága és lányai adhattak némi feloldozást, amíg a Parkinson-kór (amely mint betegségmótvum szintén párhuzamba állítható József Attila pszichés betegségével; egyébiránt Orbán is állt kórházi pszichiátriai kezelés alatt) el nem hatalmasodott rajta. Ekkor az élni akarás kitartásával, egy-két reményteljesebb periódussal tarkított évek kínjai következtek a teljes leépülésig, a halálig.

(22. folyt.) értekező betétjéről és annak József Attila pszichoanalízis-felfogásához való kapcsolódásáról lásd Lengyel András: A pszichoanalízis mint „az ödipusz vallás teológiája”. In: Tverdota György–Veres András (szerk.): *Testet öltött érv. Az értekező József Attila*. Bp., Balassi, 2003. 119–129.

József Attila esetében máshogy oldódtak el az ödipális kapcsolat összegubancolódtott szálai: szerelmekben, házasságban ugyan nem, de a Rapaport-analízis nyomán (amelyről a levelekben is olvashatunk) a kései versekben a hiány helyére már megformálódik egy másik apakép, Isten alakjában.

A *Párhuzamos életrajzok* kapcsán Orbán Ottó és József Attila „párhuzamosságai” közül feltétlenül ki kell emelni az ars poeticákat. József Attila így vall *Ars poeticájában*: „Költő vagyok – mit érdekelne / engem a költészet maga? / Nem volna szép, ha égre kelne / az éji folyó csillaga. / Az idő lassan elszivárog, / nem lógok a mesék tején, / hörpintek valódi világot, / habzó éggel a tetején. [...] Más költők – mi gondom ezekkel? / mocskolván magukat szegyig, / koholt képekkel és szeszekkel / mímeljén mámort mindegyik.” Orbán erre válaszol az *Ars politicában*: „Költő vagyok, mi érdekelne, / ha nem a költészet maga? / A névtelen megénekelve, / a szó husa, teste, íze, szaga. / Az élet anyaga. Ha biztos / nem is, otthon ebben lehetsz. / A többi politika, piszkos, / lehangoló, kisztílú hecc. / Az igazi és a valódi / mosléknak döntött kotyvalék. / Rabló eszmék lólába lóg ki / a zsákból, mellyel e fényes kor lelép, / mert viszi magával eladni a szajrét...”

További érdekes probléma a név és az identitás kérdése. József Attilánál a *Curriculum vitae* tanúsága szerint komoly traumaként íródott be az emlékek sorába az öcsödi nevelőszülőknél töltött idő nagy identitáskérdése: elveszik tőle eredeti keresztnévét, Pistának szólítják, mondván, hogy „Attila név nincsen”. „Az Attila királyról szóló mesék fölfedezése, azt hiszem, döntően hatott ettől kezdve minden törekvésemre, végső soron talán ez az élményem vezetett el az irodalomhoz, ez az élmény tett gondolkodóvá...” – olvassuk az önéletrajzban. Orbánnál kicsit másképp, de hasonló súllyal merül föl a név kérdése. Egyrészt ott az eredeti Szauer családnév, az apa neve, az imádtott apáé, akit Orbán kilenc éves korában veszített el, de halála után is megmarad egyfajta abszolút modellnek, egy minden lehetséges pozitív tulajdonsággal felruházott, példás jellemű, elvhű, már-már szentté avatott apafigurának. Orbán egy idő után mégis nevet változtat, saját elbeszélése szerint a telefonkönyvből választja ki a számára elviselhetetlenül hangzó Ottó keresztnévhez jobban illő, szépen alliteráló Orbán vezetéknevet. Ez a névcsera azonban, az aversek tanúsága szerint nem rombolja az apa emlékét, tekintélyét: nem az apa nevének megtagadásáról van szó, hanem sokkal inkább egy egyszerű művésznévről, álarcról.

Az utolsó *Párhuzamos életrajzok* témakörhöz tartozó jelentős Orbán – József Attila párhuzam a vallomásos költészet fontossága. József Attila esetében kulcsfontosságú a privát történeteknek, a lélek patológiájának, a szubjektum belső tárgyainak leképezésére alkalmas vallomásos költészet, amely által világossá tehetőek, megmutathatóak a szelf belső törésvonalai. Ezáltal a vallomásos költészet úgy kezd működni, mint a sorsnarratíva összerendezésének retorikai stratégiája.²³

Azt, hogy Orbán a saját verseiben tett kísérleteken túl is milyen fontosnak tartotta a vallomásos költészetet, talán az bizonyíthatja legjobban, hogy ő volt Robert Lowellnek, az amerikai vallomásos költészet egyik kiemelkedő alkotójának legszorgosabb és legelhivatottabb magyar fordítója, aki azon túl, hogy több fontos Lowell-kötetet ültetett át magyar nyelvre, fontosnak tartotta Lowell költészetének népszerűsítését, jelentőségének propagálását is.²⁴ De ide sorolhatjuk általában a Ginsberg-nemzedék bevallott hatását is Orbánra.

A személyesség kérdése Orbán költészetének ugyanúgy archimédeszi pontja, mint József Attilánál, ezt bizonyítja költői személytelenségen ironizáló néhány sora *Előadások a kortárs költészetéről* címmel: „Az Esztétika Tanszék csokornyakkendő vendéglőadója / beír az irodalmi ellenőrzőkönyvbe egy rovót: / »Értesítem a kedves szülőket, hogy fiuk életrajzi verset írt / és ezzel megsértette Gottfried Benn szabályzatát...«”

A szellem leleplezése

Úgy vélem, hogy Orbánnál többek között a világháborúhoz, a gyerekkorhoz, az apa hiányához kapcsolódó traumaélmények, emlékek nagy részének háritása, elhallgatása vezet oda, hogy szembefordul azzal a József Attilával, aki például a *Szabad-ötletek*ben képes a hasonló traumaélményekkel szembesülni.

Itt már Orbán Ottó József Attila-értelmezésének másik arcát látjuk: a költőelődhez való viszonyban erőteljesen működésbe lép a Harold

---

²³ Lásd erről Bókay Antal: *József Attila poétikái*, Bp., Gondolat, 2004. 148–149.

²⁴ Orbán Lowell-képe legjobban a lefordított kötetekhez írott utószókból, illetve a *Cédula a romokon* c. kötetben megjelent (Bp. Magvető, 1994) Robert Lowell – napról napra című tanulmányból rajzolódik ki.

Bloom-féle szorongás a befolyástól, hatástól (*anxiety of influence*), s erre válaszként a *misreading* törvénye. Ez a *misreading*, a félreolvasás véletlenszerűsége és egyben kényszere hoz igazi kettősséget az Orbán szövegeiből kirajzolódó József Attila-képben. Már nemcsak arról van szó, hogy Orbán továbbértelmezi József Attila költészetének elemeit, ahogy korábban tette, hanem egyszerűen kifordítja azokat, megtagadja és démonizálja az addig alázattal követett géniust, az elődöt, a mestert, aki valahol talán egyfajta ödipális lázadással megközelítendő apafigura is számára. Vajon miért teszi ezt? A magyarázat az, hogy a lázadás legalább annyira vonatkozik a saját sorsára, az ön-félreértelmezéseivel való szembesülésre, mint József Attilára.

A hagyománnyal szembeni ellenszegülés gesztusa hatja át a *József Attila analízise* és a *Változat a tizennyolc éves József Attila témájára* című szövegek sorait: az előbbi egy versek közé szerkesztett prózai szöveg (nem szabad vers), amely egy pszichoterapeuta precizitásával és kegyetlenségével fogalmazza meg a diagnózist a befogadói hagyományban is markánsan körvonalazódó, frusztrációktól és szorongástól kínlódó, rögeszmés elmebeteg József Attila figurájáról, s vonja kétségbe eközben személyiségének autenticitását, s költői motivációinak eredeti mivoltát. Orbán olyan motívumokat állít itt pellengérré, amelyek saját repertoárjában is megtalálhatóak, s amelyek a *Párhuzamos életrajz*ban még kedvesek és fontosak voltak. Bírálja József Attila költészetében az érzelmek túlzott uralmát, a szenvedést mint versekbe íródó ihlető erőt: A szenvedés lenne a kulcs a költészethez? [...] egymás hegyén-hátán a gyermekévek, kudarcok, szerelmek; szellem hogyha járt is ott előttünk, kihúzott a kulcslyukon. József Attila őrült naplójában [ti. a *Szabad-ötletek jegyzékében*, Zs. J.] semmi magyarázat arra, hogy egy rögeszmés beteg hogyan írhatta meg az *Ódát*? Kit nem küldött vissza a boltba az anyja? Kit nem vertek össze ostorszíjjal a Föld poros udvarán? A lélekbúvár díványán csak a kóreset fecseg. A vers az emberi elme hibátlan működése; a szikrázó fölismerés, hogy a részletek milyen jól összeillenek ott, hol a haláltábor túlterhelt parancsnoka pihenésképpen rózsát metsz; másszóval a jó meg a rossz fogaskerekeként kapcsolódnak össze, és a mérték mindig mi magunk vagyunk, akik hol meghunyászkodást, hol lázadást töltünk a történelmet mozgató motorba...”

Még mindig Bloom fogalmainál maradván, úgy tűnik, hogy Orbán számára többé nem elfogadható, hogy a „katasztrófa és trauma – ahogy azt különben Freud és Ferenczi is tartotta – a költői önkifejezés központi

eleme lenne”.²⁵ A továbbiakban a „kozmosz szeretet és gyűlölet dialektikája” fogja áthatni Orbán József Attilához fűződő viszonyát.²⁶ A *Szabad-ötletek* által felfed(ez)ett *patologika*, „a költemények világa mögött meghúzódó szabad asszociációk kusza televénye”²⁷ az, ami zavarba ejti Orbánt, és az okoz neki fejtörést, hogyan szublimálódhatnak hibátlan költői képekből épülő versekké, hogyan lényegülhetnek át az esetleg patológiás tartalmak. A betegség és a költészet kapcsolata Orbán költészetében is pedig ugyanúgy kulcsmozzanat: a leépülő test és élet versben való önelemzése, folyamatos önreflexiója számos költeményét jellemzi, így a *patologika* kritikája saját magára is vonatkozik, magával kapcsolatban is eljut a kérdésig, hogy a szenvedés-e a kulcs a költészethez, avagy valami más.

Arról, hogy végül mi is lehet a kulcs a költészethez Orbán *A mesterségről* (1984) kötet címadó versében így ír: „Sokat beszélek a mesterségről. / Egy szavam sincs a mesterségről. / Ha a mesterségről beszélek, nem a mesterséget értem rajta. / A mesterség a kulcs a zárhoz. / Kinyitom az ajtót, beömlik a szobába az ég. / S határtalan világoskékjében, amilyenek az egyszer-élő látja, / egy izgága madár csapong. / A mesterség kit érdekeli?” Másutt, *A költészet* című versében a Nemes Nagy Ágnes-től idézett „mesterségem, te gyönyörű” sorra válaszol: „Mesterségem, te gyönyörű? / Mesterségem, te ronda! / Makacs, értelmiségi rüh, / amit vakarok naponta. / Zöld elmével még hittem abban, / hogy a költészet az élet, / de most, e betonsivatagban / költészet az, hogy élek – addig, ameddig; úgy, ahogy. / Ahol a semmi ásít, / a varázsszók szene kifogy, / már csak a düh parázslék, / s daczból merevít ki a kép / egy máris-múlt, csupa-lomb világot.”

A sarkított meghatározást, miszerint „a vers az emberi elme hibátlan működése” némiképpen árnyalhatja József Attila hasonló megállapítása, miszerint „a líra logika, de nem tudomány”, vagyis a költészet kapcsán csak egyfajta logikáról lehet szó, amely nem feltétlenül, sőt, általában nem egyezik a hétköznapi értelemben vett „normális” ember logikájával, világlátásával és nyelvhasználatával.

A József Attila analízisének párja, a *Változat a tizennyolc éves József Attila témájára* már nemcsak József Attilát mint patológiás esetet szem-

---

²⁵ Harold Bloom: *A Map of Misreading*, Oxford, Oxford University Press, 1975. 10.

²⁶ Uo.

²⁷ Szőke, i.m. 99.

léli, hanem hibáit egész sorsára is kivetíti: mint szentimentális fiataalt mutatja be, aki tizennyolc évesen szertelenül és bután „él, és őrült örömet leli ebben”. Akinek „világa test, és testtel van tele”, és ostoba módon meghatja a romantikus kerti holdfény. Nyilvánvaló, hogy ennek a József Attila-ábrázolásnak már kevés köze van a korábban miszifikált József Attila kultikus alakjához.

Orbán Ottó József Attila-felfogásának kettős természetét mint költő-elődhez való viszonyt átfogóan a *belatedness*, a „megkésétség” bloomi fogalmával jellemezhetjük leginkább. Az egyik oldalon a mimézis és az utolírás igyekezete áll, ahol József Attila költészete és biografikus figurája mint keret szolgál Orbán Ottó önmegfogalmazási kísérleteihez, illetve költészetről alkotott elképzelésének megformálásához; vagyis képként saját magát helyezi e keretbe. Itt József Attila még mint az ön-értelmezés és énteremtés kerete szolgál, ami egésszé, szelffé fogja össze Orbán személyiségét. Ezután következik azonban az ijesztő tapasztalat, hogy maga József Attila személyisége sem alkot megnyugtató egészet, erről tanúskodik Orbán korábban idézett fejtegetése az őrült napló, a *Szabad-ötletek* kapcsán. Ebből adódik, hogy a másik oldalon az elődnek való ellenszegülés és a tagadás, megtagadás mozzanata érvényesül, és Orbán kezdi lebontogatni a József Attila-mítosz által meghatározott keretet maga körül.

Orbán Ottó József Attila-szövegeiben megjárta az utat a bálványimádáson innen és túl is. Ez az út természetesen nem lehetett mentes a vívódásoktól és bizonytalanságtól, illetve a végletekkel, a határokkal való játéktól sem. Elég, ha megnézzük, hogyan szerkesztette kötetbe Orbán Ottó az általam elemzett József Attiláról szóló szövegeit. Kultuszépítő és kultuszromboló hullámok egymásba fonódó alakzatait figyelhetünk meg abban, ahogyan a pro és contra József Attila-szövegek szerveződnek egymáshoz képest.

Orbán József Attila-képének alakulására nézve nem tanulságok nélkül való megfigyelni, hogy mely években, milyen időrendben keletkeztek az alább elősorolt versek. A *mesterségről* (1984) című kötetben a *József Attila* (1960), a *Párhuzamos életrajz* (1975) és a *József Attila analízise* (1980) hármasa található, ebben a sorrendben: kettő a kultusz jegyében, egy pedig ellene. Tíz évvel később, a *A költészet hatalma* (1994) című kötetben más kontextusba kerülnek ugyanezek a versek: e három lesz változatlan sorrendben a kezdő verscsoport, amelyet az ismét kultuszépítő *A föltámadás receptje* (1985) és a *Buborékszonett* (1991) követ, majd rombolja a *Változat a tizennyolc éves József Attila* (1994) témájára,

végül mindezt feloldja a *Találkozás egy szellemmel* (1992), s az egész hullámsort zárja a feltámadó krisztusi József Attila figuráját felidéző *Fölkel a sínekről* (1993).

Végezetül fel kell tenni a kérdést, hogy vajon mit reprezentál az Orbán Ottó által a fenti séma szerint megrajzolt, sokrétű József Attila-kép. Feltételezhetjük, hogy Orbán költői beszédmódjára, a hagyományban elfoglalt pozíciójára utal leginkább. Orbán úgy válik el a modernségtől, hogy közben fontosnak tartja a folytonosságot, a hagyomány folytathatóságát is. Más szóval „a poétikai folytonosság elve a költészetalkotás előfeltételeként jelenik meg”²⁸ lírájában – ami természetesen nemcsak a József Attilához fűződő viszonyról szól, ha az mégoly szoros és meghatározó is, hanem egy olyan Orbán szövegeit körbefonó intertextuális hálóról, amelynek szálai Aranytól Adyn át Weöres Sándorig futnak. De ide érthetjük Jékelyt, Füst Milánt, Pilinszkyt, Baudelaire-t és a már említett Ginsberget is, a lista pedig még ezen túl is hosszan folytatható lenne, akár csak *A költészet hatalma* kötet alapján, hiszen Orbán rengeteg verset írt költőtársaihoz, illetve azok versei nyomán is. Orbán *Buborékszonettje* szerint belőlük íródik az a „dallam” (a költészet megfoghatatlan lényege, mestersége), „amely nem változtat szövegén”, s ő ezt a dallamot követi, kialakítva eközben egyéni hangját, azt az önironikus személyességet, amely költészetének félreismerhetetlen sajátja.

Orbán úgy válik tehát el a modernségtől, hogy sok mindent meg is őriz, építkezik belőle, és úgy haladja meg a modernséget, hogy mégsem válik posztmodernné, noha ismeri és használja, eljátszik alkotói technikáival. Szellemes példa erre Esterházy-paródiája, vagyis az *Eszter, a házias Péter* álnév alatt írt, Esterházy *Egy nőjét megidéző Egy kő* című kétivarú regényszösszenet. „(100) Van egy kő, ír. Észak-ír, nappal analfabéta. Úgy hív engem, kis mesekövem. Meg még úgy is, hogy te árnyékszék. Néha pedig csontig ellágyul és azt susstorogja a fülembé, kis irokézem, ne huggyozz a perzsaszőnyegre.”²⁹ Az *Írni annyiban*³⁰ magyarázatot nyer ez az ironikus viszony, s egyben megfogalmazódik az az orbáni ars poetica, amely visszaköt a kultuskérdéshez, József Attilához (ismét a *Kései sirató* megidézésével) és persze Shakespeare-hez.

---

²⁸ Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1990*, Bp., Argumentum, 1993. 139.

²⁹ Orbán Ottó: *Boreász sörénye*, Bp., Magvető, 2001. 44–45.

³⁰ In: *Cédula a romokon*, 77.

„...hiába, ez az, ha az ember két nemzedék. A gondolkodásunkban végbemenő folyamatot én – a Péter matematikusi múltja iránti tiszteletből – grafikusán úgy ábrázolnám, mintha a függvény egy megadott pontján a Pétert seggbe csipné egy darázs, mire ő fölűvöltene, és egy váratlan fordulatot téve elrohanna. Az én logikám szerint. Az övé szerint ő rezzenetlen arccal, tempósan gyalogol kitűzött célja felé, míg én sajátos módon már régen eltaknyoltam a sóderon.

Attól tartok, félreértetek. Nem *l'art pour l'art* jópofáskodom én itt. *Egy bizonyos hangon* adom elő a mondandómat, azt bizonyítandó, hogy az ablakrésen át belátok kortársam műhelyébe. És a betörő éles szemével mást és többet látok ott, mint egy balfék tudós.

Az irányzatok persze, azok halálosak. Thomas Bernhard a véraláfutásos dühével, ahogy épp szembe köpi a boldog Ausztriát. És Ottlik. Meg a posztmodern. Meg a poszt-posztmodern. [...] Meg minden. Meg még az, hogy. *Kuncogni támad kedvem, nem hallod, Shakespeare, szólj rám!*”

Lator László Orbán Ottó 1998-as *Válogatott versei*hez írott utószavában ugyanezt a következőképpen fogalmazza meg (s szavai persze felidézhetik számunkra a József Attilának tulajdonított hermeneutikai fordulatot is):

„Orbán Ottó nem avantgárd, bár volt avantgárd, nem posztmodern, bár lírája jól hasznosítható példatára lehetne annak is, nem hagyományos-klasszikus, bár, ha tetszik, mondhatjuk klasszikusnak is. Sokfelé be lehetne sorolni, de mindenünnen ki is lóg a sorból. Eltökélten és szenvedélyesen személyes költő, amiért mostanában meg-megrója a kritika. Pedig ezt a lázasan alanyi költészetet tárgyias létlírának is tekinthetjük.” E szavak annál is inkább találónak és igaznak tűnnek, mert *Irodalmi élet* című szonettjének végén Orbán maga is így írt két, általa talán a legtöbbször emlegetett nemzedéktárssal, Tandori Dezsővel és Petri Gyöggel való kapcsolatáról: „A korszak képe mindig vak közelkép, / a nagy gesztus kell neki, a jelkép, / nem mi magunk. // Mit kezdjen a botránnyal, hogy végül / egyetlen alvadt vérrögbe békül / gyógyszer-, madár- és alkohol-szagunk?” Ez pedig legalább annyira szól a József Attila-kultuszról és Orbán ahhoz való viszonyról, mint a nemzedéki kérdésről.

MŰHELY

**„A KOZMOSZ ÉNEKE” ÉS A HERMANN-FÉLE
HŐTÁJÉKOZÓDÁSI ELMÉLET***Paneth Gábor***I.**

Bak Róbert körleírása alapján nincs kétségem: József Attila életének utolsó periódusában, klinikai ápolása idején valamilyen, nem feltétlenül skizofrén, inkább sok pszichogén elemet tartalmazó pszichotikus epizódon ment keresztül, paranoid vonásokkal. A diagnosztikai alapprobléma szempontjából ezt az epizódot nem is tartanám döntő fontosságúnak, az egész kérdést más oldalról közelítem meg. Bak felvetette a kamaszkori lappangó kezdet lehetőségét az akkori öngyilkossági kísérlet és fantáziák alapján. Ismervén és elfogadván azt a nézetet, miszerint egy vers kapcsán nem célszerű diagnózist felállítani, mégis szeretnék rámutatni: József Attila tizennyolc éves korában írt egy a mi szempontunkból meghökkenítő szonettkoszorút, melynek „A Kozmosz éneke” a címe. A mű 1923-ban, több hónapon keresztül igen nagy gonddal készült. Tizenöt négyszakaszos szonett, minden szonett utolsó sora megegyezik a következő szonett első sorával, majd a tizenötödik szonett tizennégy sora a megelőző tizennégy szonett kezdősorainak ismétlése. A mű Juhász Gyula tiszteletére készült, és sikert aratott. Szabolcsi Miklós méltatása szerint a mű technikai bravúr, verstani tökéletességét hosszasan elemzi.

II.

„A kozmosz éneke” tartalma:

1. Az első szonettből kitűnik, hogy a költő lelke egy kerengő bolygó friss humusza, mely virágzik mind-e, az űr szelétől maró fájdalom ellenére.

2. szonett: A bolygó telkét nehéz ekével szántja milliárd vad barna fájdalom, mégis az úton a szépség fáí virítanak. Alattuk a mindig éhes és véres szájú Amor ül, és gyilkos késeket fen.

3. Téli kép. A tél az illatokkal teli szépség-fákat még inkább feldíszíti, miközben két gonosz titán-gyerek hógolyóz, míg másutt izzadt robot van. A költő agya dübörgő gépváros.

4. A dübörgő gépvárosban a gondolathad rokkant derékkal görbed, de egyszer izzadt ölükből örület fogan és szétkujtorognak részeg-boldogan.

5–6. Örök tavaszba rohannak, éjjel van, meleg leányként cirógatja gyötört szívüket az álom. Súlyos meleg szag, napsugár. Örök az Asszony szerelme lidérces, szépsége hideg, pedig kigyúl a vére, ha estenden világbogárkák szárnya csókra rebben.

7. Mennydörgő vérű elefánt, turbékoló vadgalamb. Az ordítás a költő torkát elrepassze, ez lesz az Ember veszte, a Gyermek ködbe pusztul kóboran.

8–9. Lendülne szebb Nap felé, de Napja hideg, szeretetétől hevülne csak meg, amint kihűl, lehull az éjbe esve.

10. De aztán minden Napok Egy-Nappá égne össze, hogy minden bolygót melegen fűrössze lobogó lánguk megújul, kiolvad szívünkéből a téli hó.

11. Meleg szép szóvá lágyulnak büszke kardvasok. Miért az Én? és végtelen fele, ha bolygók és világok mind kihűlnek.

12. Ha bolygók és világok mind kihűlnek, minden atom az Ósbe visszahull. Fakir és kéjenc ott egyé békül, tömeggyilkos meg Krisztus terstvérvülnek; illatdögbúz, nyögés s röhej fönn halk illatszimpfóniába gyűlnek.

12–14. „*Velem az is, ki csakis halni él, / Egyenlő*”; ám mivel ő választott (ti. kiválasztott – kiemelés tőlem: P. G.), komor bolygója legszebben ragyog.

III.

Szabolcsi a mű verstani méltatása után kifejti: Nehézkes, nem egyszer az érthetlenségig bonyolult, áttett, tekervényes, mondanivalója homályos. A fiatal költő valamifajta filozófiai-kozmológiai verssel kísérletezik. A bolygó lélek asszociálja a valódi bolygókat s a világegyetemet. Valami gyerekes, suta s illogikus filozófia még ez. (Szabolcsi Miklós: *Fiatallételek indulója. József Attila pályakezdése* Bp. 1963). „A szonettkoszorú mégsem igazán sikerült... nehézkes, nem egyszer az érthetlenségig bonyolult, homályos... az Én-istenítés is ott van, a költői örület motívuma...” (lásd Szabolcsi Miklós: *József Attila élete és pályája*. I. köt. Bp., Kossuth, 2005, 299–300. old.)

Emlékezve azonban a klasszikus német paranoia (korábban paraphrenia)-irodalomra (pl. Storch, Schilder, Kehrer stb.) és főleg a neuroleptikus éra előttről ismert betegekre a versciklus motívumai nem ismeretlenek. A költő lelke inflálódik, költői metaforákon túl kozmikus identifikációk jönnek létre, világvégeélmény (Weltuntergangserlebnis) következik be. Általános lehülés alakul ki („ha bolygók és világok mind kihűlnek”), az Én azonban új világot te-

remt („Miért az Én és végtelen fele”), felmelegedés, örök tavasz. Ezek a fázisok aztán ismétlődnek, itt-ott neologizma-szerű képződményekkel, nagyon szép, különleges nyelvezettel, melyek idegen hatásokat sem nélkülöznek teljesen: „Ady támasza-mankója révén tud kimondani valamit, ami mélyen nyugtalanította”. Az én-istenítés is ott van (Szabolcsi), ő kiválasztott, komor bolygója legszebben ragyog. Az én-infláció, isteni-megváltói identifikáció ebben az időben más verseiben is jelen van, lázadás az adott világrend ellen. „A Koszmosz éneké”-vel egy időben készül a „Lázadó Krisztus”, melynek Krisztussal azonosuló, de az Úristennel feleselő hangvétele miatt bíróság elé citálják és kis híján börtönbe zárják a költőt.

Az inflatív hevület aztán alábbhagy, de ilyen tendenciák az egész életműben fel-felbukkannak. Véges-végig megmarad a hővel, hideggel-meleggel kapcsolatos kifejezések tömege. Erre különben Kassai György is utal a „József Attila és a megkapaszkodás ösztöne” című írásában (in: Horváth Iván és Tverdota György [szerk.]: *„miért fáj ma is”* 1992, 147–162. old.).

IV.

Mint már hangsúlyoztam, fölöttébb kétes vállalkozás lenne versek tartalom-elemzése alapján pszichopatológiai folyamatokra, még inkább diagnózisokra vadászni. A verseken túl azonban fennmaradt a költő levelezése, amely tekinthető nem művészi megnyilvánulásnak. Az ifjú József Attilát erősen foglalkoztatják a kor egyes elméleti-fizikai természettudományos témái. Atyai barátjának, Galamb Ödönnek írott leveleiben kifejti ezek hatását gondolatvilágára. Einsteinre hivatkozik, és nem kétséges, hogy az ebben az időben nagyon népszerű entrópiaelméleteket is ismeri. („Ha bolygók és világok mind kihűlnek”). Galamb Ödönnek 1926 lelegelején írt levelében leírja „transznegativum”-elméletét, matematikai-geometriai képleteket konstruál. Galamb Ödön e szövegeket megmutatja Kun-Kati Mártonnak, matematikatanár-társának, aki a következőket válaszolja: (lásd *József Attila válogatott levelezése*. Bp. 1976, 416. old.) „Írók és költők művének fantáziája a dolgok lényegének oly mélységeire is rátapint néha, ahová a bizonyíthatóság határain belül maradó ész talán soha sem juthat el. Itt az az érdekes, hogy pozitív elektronokról beszél, ezekről akkor a tudomány nem tudott, csak 1932-ben fedezték fel.” A matematikus a továbbiakban rámutat a tárgyi precizitás hibáira, a számításokban fellelhető fogalmi zavarokra.

Míndezeket egybevetve egy rendkívül tehetséges ifjú még késői pubertásnak is tekinthető fantáziavilágáról van szó. Ennek egyes elemei ugyan nem ismeretlenek a kor pszichiátereire számára, és ilyen zsánerű szövegek jelen lehetnek pszichopatológiai képződményekben is, nincs okunk feltételezni, hogy a

költőnél ez időben valamilyen (szub)pszichotikus folyamat állott volna fent. Egyetlen gyanús körülménnyel azonban mégis számolni kell: ez a Hermann Imre által leírt hő- és szaglászós tájékozódási elmélet igen kifejezett jelenléte a szonettkoszoróban és általában az életműben.

V.

Ugyanebben az időben, tehát a húszas években (1925) dolgozik Hermann Imre egyik szellemes elgondolásán, a hőtájékozódási elméleten (*Das Ich und das Denken*. 1929, Leipzig–Wien–Zürich, Internationaler Psychoanalytischer Verlag). Nemcsak a szexualitásnak (Freud) vagy a valóságérezéknek (Ferenczi) vannak fejlődésbeli fokozatai, archaikus formái (illetve kóros körülmények között az ezekre való regresszió), hanem az érzékszervi tájékozódásnak is. Ennek korai formái a hő- és szaglászós érzékelést követő orientáció. A későbbiek során az Én fejlődése révén magasabb fejlettségű formák, mint a hallás, látás válnak dominánssá. Hermann szerint már Ferenczi úgy gondolta, hogy a szaglászós a gondolkodás biológiai előformája. Az állat szaglászós győződik meg a táplálék megbízhatóságáról, a gondolkodás pedig próbacselekvés kis energiával. A gondolkodás „szerve” és a szaglászós szerv egyaránt a valóságérezék szolgálatában áll. Itt a gondolkodás azon fajtájáról van szó, amely valami homályos eredetű dolognak „szimatolással” való leleplezését szolgálja. A szagot keltő inger eredete sokszor bizonytalan, a szaglászós a bizalmatlanság érzésével jár együtt, és a leleplezés a célja. Innen csak egy lépés a paranoid beállítottság. Minél patológiásabb és regresszívebb az egyén, annál inkább előtérbe lépnek ezek az érzékelési formák, szaglászós viselkedés, illúziók, sőt szaglászós hallucinációk formájában. A hőtájékozódást illetően: az újszülöttet hővesztés éri, ennek kompenzálására a szag és a meleg irányába tájékozódik. Ha túléli a lehűlés traumáját, de ehhez fixálódik, akkor a meleg keresése az egész élet folyamán jellemző vonása marad. Patológiás körülmények között az Én és a gondolkodás magán viseli a tájékozódás e regresszív formáját. Ezen az értendő, hogy a tárgyak tulajdonságai és a gondolkodás a hőterjedés modellje szerint alakulnak. A kontúrok elmosódnak, a testek, az emberi szervezet kitágul. Miként a hő mint egyetlen olyan elem, amely nem ismer határokat és mindenen áthatol, a gondolatok is kiáramlanak a fejből, mások tudják, mit gondol az illető, stb. Az Én és a személyiség szétfolyik. Hermann a gondolkodásnak ezt a formáját „átfolyós gondolkodásnak” nevezte el („Überfließen der Gedanken”), mely így a schizophren élményvilág egyik alapelemévé válik. A hőorientáció mellett a szaglászós tájékozódás a másik regresszív érzékelési mód, mely a szimatoló, paranoid élményformák alapját képezheti.

Azt állítom, hogy József Attila „A Kozmosz éneke” című szonettkoszorúja a hő- és szaglászós tájékozódási elmélet apoteózisa.

Történetesen Bak Róbert, Hermann tanítványa folytatta e jelenségek megfigyelését klinikai pszichiátriai anyagon. Később közölte eseteit (Int. J. of Psycho-Anal. 1939. január, 64. old.). Egy skizofrén betegének panaszja, hogy ég a feje, gondolatai kipárolognak a fejéből, nehezen tudja ezeket egyben tartani. Egy paraphreniás betege 60 „nonillio” éves, isteni lény. Az emberek már nem élnek, megfagytak. Csak neki van része a napban, és így fel tudott támadni. Új naprendszereket tudott alkotni, és felolvasztani a régieket. Bak Róbert ezt a legkorábbi libidóorganizációt „epidermikus-termikus libidó”-nak nevezte el.

Egy saját pszichotikus betegem kézfogás útján, a meleg érzékelése révén tudta meg mások gondolatait. A gondolatok, miként a meleg, kiegyenlítődnek, a hőterjedés modellje szerint közlekednek. Egy másik pszichotikus betegem szerint a levegőben több meleg van, mint gondoljuk. Egy dugattyút talált fel, mely kivonja a többlet meleget, és így egy perpetuum mobilét konstruál. Egy harmadik betegemet üldözői frizsiderrel hűtik, így állandó hőveszteséget idéznek elő. Ez a páciens a téveszmében, József Attila költői kreativitásában, Hermann Imre pszichoanalitikus elméletében mondja ki „a dolgok lényegének mélységeit”.

VI.

„Ha a bolygók és világok mind kihűlnek...” – erről mi más jutna az ember eszébe, mint a termodinamika második főtétele, az entrópia. Feltűnő, hogy ez a fizikai tétel mennyire hatott a tudomány világában általában és az emberek fantáziájában. A XIX. század második felében több fizikus fedezte fel, majd a fizika kereteit meghaladván a pszichofizika, a biológia, a pszichológia, a kozmológia, a költészet, sőt a filozófia területén is megjelent.

A XX. század húszas éveiben szinte divattá vált.

- 1920: Megjelenik Freud *Túl az örömelven* című műve, melyet kísérletek követnek a halálösztönnek az entrópia oldaláról való megközelítésére.
- 1923: Megjelenik Oswald Spengler *A Nyugat alkonya* című „kultúr-morfológiái” műve. Ebben az entrópiával kapcsolatban kifejti (I. kötet 661. old.): „A fizikai jelenségeket immár az exakt módszerek helyett csak a valószínűség szintjén lehet megragadni. A statisztikához való menekülés a rendezőerő kimerülését teszi nyilvánvalóvá...” Bár az entrópiatan kb. 70 évvel korábbi eredetű, a húszas évekre való felduzzadását valószínűleg az első világháború sokkjával lehet magyarázni – teszem hozzá.
- 1923: József Attila megírja nagy entrópiapoémáját, „A Kozmosz éneké”-t.

1925–29: Megjelenik Hermann Imre „Das Ich und das Denken” című műve, melyben a hő- és szaglászós tájékozódást mint az újszülött korai orientációját, illetve a skizofrén gondolkozás egyik jellegzetességét írja le. Hermann ez időben Fechnerrel és van't Hoffal, az entrópia kutatóival foglalkozik.

Bak Róbert klinikai-pszichiátriai anyagot közöl, melyben leírja az epidermikus-termikus libidóorganizációt.

Jeans és Eddington fizikusok széles körben népszerűsítik többek közt az entrópiátant.

VII.

Mindezek alapján a József Attila-patológiát így képzelem el. A költő nem volt elmebeteg, bár rendelkezett számos olyan személyiségelemmel mely a skizofrénia (paraphrenia) kialakulásához vezethet. Ha sikerült volna elmebeteggé válnia, úgy a lázadás eredményes lett volna, isteni identifikációra tett volna szert, és így nem kellett volna megölnie magát. Esete talán emlékeztetett volna Schreber bírósági tanácselnökére. Kiváló intellektusa révén vagy a lassan kialakuló aktív kezelések segítségével akár meg is gyógyulhatott volna, és megírhatta volna betegsége történetét.

De nem lett elmebeteggé, nem lett isten, csak isteni költő. Egész életében küzdött felszín alatti démonaival. Ez magyarázza karakterének disszonáns vonásait, majd a vég nélküli disputát betegsége természetéről. Végül a küzdelemben alulmaradt. Az utolsó vereség (tárgyvesztés) után az entrópia teljessé vált: „E föld befogad, mint a persely”.

MELLÉKLET

A KOZMOSZ ÉNEKE

Szonettkoszorú

A meglegszívű Költőnek,
a nagyszívű Embernek
JUHÁSZ GYULÁNAK
aki örök Atyám és Bátyám,
nagy szeretettel és ezzel az ajánlásfélével:

Lelked valami különös csoda:
Meleg szivárvány őszi éjszakában.
Ilyet még ember nem látott soha:
Élszomorodott megenyhülés.

S mint ifjú fiatal menyasszonyát
Nászán meleg s halk csókokkal fogadja,
Bus negyven évedet szívéünkön át
Már az Öröklét öleli.

Ujjongva hozom örök Koszorúm
– Tizennyolc évem legszebb rózsra rajta –
És méltó: vedd: Én túl a vak borún,
Bátyám, Krisztusig emelkedem!

1

Külön világot alkotok magam.
Mert mint baktériumnak csepp is tenger,
Idegen, messzi bolygó minden ember,
Kinek csak álma, vágya, gondja van.

És, jaj, nem élhet senki gondtalan!
S az erős is forog, de mint a henger,
Mely úttestet simít s dübörög, de nem mer
Fölsírni sírva: Fáj az oldalam!

S mert ez örök-Rendünknek tábla-bronzza,
Egyét száz más kimért körökbe vonzza.
S csak néhány bús lakója sír e merszen.

Csak néhány gondolat örül bele,
Hogy mért virít, bár marja Ūr szele,
Kerengő bolygó friss humusza, lelkem.

2

Kerengő bolygó friss humusza lelkem,
Nehéz ekével szántja milliárd
Vad, barna fájdalom s hegyes vasát
Mélyen lenyomva gázol át a telken.

Gőzös, meleg barázdákon vetetten
Kincses kalászkok bólogatnak át
Az út felé, hol kényes, büszke fák,
A Szépség fái súgnak át a berken.

Alattuk Ámor ül, ki mindig éhes,
Sötét szeme s paraszti szája véres.
És éles sziklán gyilkos kéceket fen.

Egy tiszta-Érzés arra bandukol
S forró vér gőze száll ködökbe, hol
Szépség-fák állnak illatokkal telten.

3

Szépség-fák állnak illatokkal telten,
Lombjuk örök, tél sem vehette el,
Ágaikon énekel a pehely
S észbontó pompa nő a téli berken,

Hogy dús istenkéz ősi fenyesekben
Karácsonyokra nem diszítne fel
Igy minden ágat, hajlalon ha kel
Komoly nap is ragyogva fényesebben.

Ilyenkor két gonosz titán-gyerek
– Kedvvel piroslik tátva-nyitva szájuk –
Csinál a hóban élő, furcsa bábut

És hógolyóz míg messzi munka van,
Hol tört Robot izzadtan ténfereg,
Dübörgő gépváros zugó agyam.

4

Dübörgő gépváros zugó agyam:
Hangja, mit roppant barlang-viszhang adhat
Mély orgonára, és a gondolathad
Rokkant derékkel görbed untalan,

Mint korhadt fűz görnyed szomoruan
Deres partján zajló, jeges patakknak.
(A építők téglát téglára raknak,
Molnárok szijja suhogón suhan.)

S mind robotol, minnek? maguk se tudják,
De egyszer tán megunják ezt a munkát,
Izzadt ölükben örület fogan –

S – egyszerre mind! – kizűdulván a kába
Műhelybörtönből bős anarkiába
Szétkujtorognak részeg-boldogan.

5

Szétkujtorognak részeg-boldogan,
Elúzva a zsarnok királyt, a Gondot,
A gondolatok és az izes lombok
Alól örök tavaszba száll, rohan

Lelkük, mint ha a nap sugáriban
Fölbredő baba kacag s a boldog,
Ifjú anya fülébe szárnya-oldott
Öröm csattog. De addig munka van.

Csak halk éjfélutáni éjszakán,
Mint szunnyadó kedvest meleg leány,
Cirógatja gyötürt szívük az álom.

S mint éjjel-nyíló áloé-virágon,
A kertben, úgy csókolnak elheverten
A holdas fények rajta, mint ha kertben.

6

A holdas fények rajta, mint ha kertben
Nyugodt rögökre bő eső ölel
Jó áldást és a föld lomhán lehel
Sulyos, meleg szagot, mely égbe terjeng,

Vagy napsugár ha bódult szembe lebben,
Hogy száz mármorszin víg ünnepre kel:
Erőt vagy vak mámort úgy hintnek el
A holdas fények emberbolygó-lelken.

Igy-ugy: Örök a férfibolygó társa,
Örök az Asszony, örök a varázsa.
S szerelme sokszor lidércként ragyog

S szépsége, fénye, hideg és balog.
Pedig kigyúl a vére, ha estenden
Világbogárcák szárnya csókra rebben.

7

Világbogárcák szárnya csókra rebben;
Az elefánt nagy vére mennydörög;
A vadgalamb turbékol és sűrög;
Az Ember szebben csókol s véresebben.

A nagy, elomló asszony-test egyetlen
Vonagló vággyá őrjít, mint örök
Földéhes izzadt gazdát a rögök
Fekete zsírja, kapzsi révületben.

Az ordítás a torkom elrepassze:
Én – jaj – tudom, ez lesz az Ember veszte.
Egyszer hiába bűg illatozó est –

A Gyermekek ködbe pusztul kóboran.
Kit úgy ringat, mint Nilus egykor Mózeset,
Sötét hitem, szent hömpölygő folyam.

8

Sötét hitem, szent hömpölygő folyam.
Mélyében földet, iszapot keverget,
De szűzre mos minden fekélyes lelket
Hídeg hulláma s mormol komolyan

És hangja mint bus apaszó, olyan:
– Gyertek fürödni hozzám, gyertek,
Ó gyertek hát fürödni, lelkek!
S kirúgott, éhes kutyaként rohan.

De nyáron új erőt dajkál a földnek,
Komor télen rajt jégtáblák törődnek
S kiönt, ha zúdul bánat görgetegje.

Mely fényét róla híven visszakapja,
Fölötte a magyarság bolygó napja.
S kereng a bolygó, mint fáradt agy este.

9

S kereng a bolygó, mint fáradt agy este
Örökké kínzó nagy kérdés körül
És mint a rab, ki börtönben belül
Falat tapint örülten – hátha gyenge.

Ó mért nem lendülhet a végtelenbe
Különb, szebb Nap felé, amely hevül
S ölelő sugárt szálló-mederül
Melegen ont, megértően izenve.

Ó jaj nekünk, hogy így van immár mindig,
Szebb útra innen semmi el nem indít
S napunk hideg, mint rideg őszi este.

Tán fénye nem is volt soha meleg!
Szeretetemtül csak hevülne meg:
Amint kihűl, lehull az éjbe esve.

10

Amint kihűl, lehull az éjbe esve –
Ó szűkösen, de addig bírja ki
Napom, amíg még Isten is – aki,
Mint vőlegény menyasszonyára lesve,

Kiváncsian kandít kitért szívembe,
(Mert nem tudok gyöngyszót hullajtani
S bus nyáj-nyögést aklán tulhajtani) –
Hajnalt kacag, mert nagy-nagy szeretetre

Mindennapok Egy-Nappá égnek össze,
Hogy minden bolygót melegen fűrössze
Betelt életben lángjuk, mely lobog

Ujulva. – Isten, szörnyű álmodó,
Kiolvad szívünkéből a téli hó,
Mint feledésbe hulló verssorok.

11

Mint feledésbe hulló verssorok,
Nagy bánatok is feledésbe hullnak,
Beteg ölébe megvacogó Multnak
S szépségük vissza is csak úgy ragyog,

Mint déli tájra messzi havasok.
Koldús-fekély nem búzlik testvér-úrnak,
Rohadt sebek szelíd búvá lágyulnak,
S meleg szép szövé büszke kardvasok.

Puha kenyérhez bő, meleg tejecskét:
Szerető szívhez lesz Világbékesség.
Az éhendöglődő szellem röpülhet

Új-izmú sasként Titok-csúcs fele:
Miért az Én? és végtelen fele,
Ha bolygók és világok mind kihülnek.

12

Ha bolygók és világok mind kihülnek,
Minden atóm az Ősbe visszahull,
Minden lélek az Ūrba szabadúl,
Fakír és kéjenc ott eggyé békülnek.

Tömeggyilkos meg Krisztus testvérülnek,
Mint illat s dögbűz a magasba, túl,
Nyögés s röhej, mely tébolyog vadúl,
Fönn halk illatszimfóniába gyülnek.

Minden világ a Mérhetetlen része,
Az Isten is a lelkek Egy-Egésze.
S szépségfáimra miért-varjak ülnek.

Minek? károgiák és én nem tudom.
S tovább kereng bolygóm a bús uton,
Igazságnak gyujtván hűs fényt, az Ūrnek.

13

Igazságnak gyujtván hűs fényt, az Ūrnek
(Mert az Igazság: Élet és az Ūt,
Az Ūr, a Mérhetetlen s fáj ha zűg
Hűs szele, mint ha komor felleg űl meg

Kezdő sárkányos jégvihart s kidülnek
Táltossa torkából nekivadúlt
Jeges lihegek s a meglapúlt
Vándor bőrén maróra keserülnek)

Az apró bolygó éppen annyit ér
Kicsiny körében, mint a Végtelen Fény,
Az Őslelek mérhetlen végtelenjén.

*Velem az is, ki csakis halni él,
Egyenlő; ám hogy választott vagyok,
Komor bolygóm a legszebben lobog.*

14

Komor bolygóm a legszebben lobog
Mert nem zugat fényt senki szabadabban
A süketség éjébe s éhes rabban
Sűltek szaga meg illatos borok

Se mankózzák úgy vágyát, mint robot
Után ha lángom rácsán át beharsan
Fásult szívébe, mint hol észak-sark van
Felbukkan bús, de tiszta napkorong...

A Béekesség-Noé szivembe jőjjön –
Nagy tisztulás-özön zug bennem és
Bár keserűségvulkán dűbörögjön,

Lávás szitokkal földve a vetést,
Nekem van szörnyű s lesz szép igazam.
Kűlön világot alkotok magam.

Mesterszonett

Külön világot alkotok magam.
Kerengő bolygó friss humusza lelkem,
Szépség-fák állnak illatokkal telten.
Dübörgő gépváros zugó agyam.

Szétkujtorognak részeg-boldogan
A holdas fények rajta, mint ha kertben
Világbogárkák szárnya csókra rebben.
Sötét hitem, szent hőmpölygő folyam.

S kereng a bolygó, mint fáradt agy este,
Amint kihül, lehull az éjbe esve,
Mint feledésbe hulló verssorok.

Ha bolygók és világok mind kihülnek,
Igazságnak gyujtván hűs fényt, az Űrnek,
Komor bolygóm a legszebben lobog.

EGY KÖLTEMÉNY TÖRTÉNETE ÉS LÉLEKTANI HÁTTERE

Szóke György

Nagy József Attila monográfiája utolsó kötetében említi Szabolcsi Miklós, hogy a *Magad emésztő...*-t az interpretáció szerzője „egyre mélyebben és gazdagabban elemzi” (Szabolcsi, 2005). Ha nem is biztos, hogy még mélyebben és gazdagabban, de másként, más elemekre koncentrálna közelíték a vershez (Szóke, 1992, 2003). Utalnék az *Eszméletbe* átvett sorok – a Babits-problémához erősen kötődő – feltételezhető forrására, okára, s végezetül a konfliktus – képzeletbeli – feloldását tartalmazó, a költő által kihúzott soroknak József Attilánál nem véletlenszerű, ismétlődő hátterére. Mindehhez a vers egészének problematikáját – és keletkezésének történetét – is föl kell vázolni.

A közvetlen előzmény eléggé ismert: József Attila vitriolos kritikája Babitsnak *Az istenek halnak, az ember él* című verseskötetéről (József Attila, 1958). Nem József Attila az első, illetve az egyetlen, aki szembe került Babitsal: ez csaknem egész nemzedékét jellemzi, Szabó Lőrincről Németh Lászlón keresztül egészen Halász Gáboréig. Ennek kapcsán Babits két írásában is az irodalmi Ödipusz komplexust említi, a fiatalabbak bíráló szavai, elpártolása kapcsán (Babits, 1978). Ödipuszra koncentrálna, és nem említi Laioszt, az apát, aki fiát csecsemőkorában elveszejteni kívánta. A görög mitológiát igencsak alaposan ismerő, Szophoklész drámáit magyarrá átültető Babits minderről mintha meglepedkezne: a fiatalok lázadását helyezi előtérbe, míg őnmaga „csak hódolatot illet, nem bírálót” nyomasztó habitusát nemigen érzékeli.

Az sem egészen véletlen, hogy feleségének a Török Sophie írói nevet adta, ezzel is deklarálva a maga (Kazinczyt idéző: Kazinczy feleségének volt ez a neve) irodalmi pápa szerepét. Közismerten félszeg és visszahúzódo természete mögé nem kevés lárvált, leplezett agresszió is szorult. Lázadását nem csupán József Attila bánta meg: elegendő, ha Szabó Lőrincre, a *Tücsökzene* Babitsnak szentelt strófáira gondolunk:

*Mit láttam benned? Hőst, szentet, királyt.
Mit láttál bennem? Rendetlen szabályt.*

Majdan, évekkel később, éppen a Babits-konfliktus kapcsán, máshonnan, a megélt mélylélektani impulzusok felől közelítve József Attila érzékeli ugyanezen komplexust, de annak természetesen másik, Ödipuszt szimbolizáló oldalát. 1933 elején, pár hónappal a *Magad emésztő*... megírása előtt írja Babitsnak címzett levelében: „Amióta tudom, milyen – esztétikától idegen és magam elől is elrejtőző – impulzusok kényszerítettek, hogy Önt bizony durván megtámadjam, lelkiismeretem egyre ösztökél, hogy ezt a csorbát kiköszörüljem.” (József Attila, 1976)

József Attila bírálatát még a hozzá közel állók is – így például barátja és verseinek értő elemzője, Németh Andor (Németh Andor, 1989) – eltúlzottnak, igazságtalannak, gorombának ítélték. Az utóbbi évtizedekben, más-más módon, többen is kvázi rehabilitálták a tanulmányt. Németh G. Béla utalt például arra, hogy nem csak József Attilának volt mersze átírni egy másik költő, Babits sorait: ez Arany Jánosnál is előfordul, tőle sem volt egész idegen (Németh G. Béla, 1982). Kulcsár Szabó Ernő pedig a „tárgyi-kritikai tanulmány” egészét megalapozottnak találta (Kulcsár Szabó, 2000).

De hallgassuk meg magát a költőt. Rapaport Samu, első analitikusa említi, hogy megkérdezte egy ízben József Attilát: „Hát Ön csakugyan olyan rossz költőnek tarja Babitsot?” Mire a válasz: „Hiszen éppen az a baj, hogy nem is annyira rossz.” (Idézi Szabolcsi, 2005).

Magát a tanulmányt nem kívánnánk értékelni. Ismertetői, elemzői (eléggé következetesen) a József Attilát Babbitstól elválasztó, vele szemben álló mozzanatokra koncentrálnak: jogosan, de egyoldalúan. József Attila ugyanis a Babits versek olyan sajátosságait is kifogásolja, melyekkel saját maga nem kevésbé él, és a továbbiakban, — nem kizárt, hogy éppen Babits hatására – az ő költészetében, és nem utolsó sorban éppen a *Magad emésztő*ben – fokozottan jelen vannak. Az általa kipécézett sorok motívumaikban nem egyszer a József Attila-versek jellemző vonásait idézik. A *Ketten az ég alatt* című Babits-vers következő sora nem nyeri el József Attila tetszését: „mérve e végtelen véges kanyargás rózsaszín űreit.” Nehéz itt nem gondolni *A város peremére* („mellyel az elme tudomásul veszi a véges végtelent”), avagy a kései versek vissza-visszatérő űr-motívumaira. Az *Egyfajta kultúra* című Babits-versben inkriminálja, különösen rossznak tartja a következő sort: „Két véletlen szó nem ostobább, mint e világ vasakkal fűzött és gyilkos véletlene”. Nem juttathatják eszünkbe ezek a sorok az *Eszmélet* ismert passzusát: „csilló véletlen szálaiból törvényt szó a múlt szövőszéke”? Azonban nem csak hasonlatosságuk, de legalább annyira különbözőségük is érzékelhető.

Babitsnál, — írja tárgyi-kritikai tanulmányában József Attila — „a forma és a tartalom, a művészi forma és költői tartalom, úgy kerülnek egymást, mint két hitvesgyilkos, akik egymásban Sherlock Holmesre gyanakszanak” (József Attila, 1958).

Perdöntő bizonyítéka ennek a következő: „Költői mondanivalói mindig megtörnek a sorok végén (enjambement). Idegen sor közepéig hátrálnak, ott elhalnak, miután előbb hol nyegle, hol barbár sorvégek erőszakosságán szüességüket elvesztették.” Nos, éppen a *Magad emésztőben* (és nem csak ott: előbb is, később is) egyik áthajlás követi a másikat. Mivelhogy igen gyakori ebben a versben is az áthajlásban is realizálódó síkváltás:

*Pedig
te nem szolgálsz többé nekik.
[...]
Pörös felek
szemben álltunk...*

a szemben állást a két sorra bontás is példázza:

*... már értelek. ... A mult
tüntető menete elvonult*

mult és jelen síkja váltja itt egymást.

S ezzel el is érkeztünk a *Magad emésztő* születésének történetéhez. Keletkezését bizony csúnyán félreértelmezték. Azért is térünk ki erre, mert a versek születésével kapcsolatos tévhitek mindmáig jelen vannak, kísértenek. Az olvasók – köztük nem egyszer az irodalomtörténészek is – hajlamosak egy versbeli történés időpontját megírásával egybeötvözni: a vers születését fogantatása vélt idejével azonosítani, egybemosni. Nem feltétlenül ott és akkor születik a vers, amely helyre és időre utal. A költő nem pillanatképet készít, nem fényképez, inkább fest: a megélt valóság önmagába süllyesztett, majd átformálva a felszínre hozott anyagából. Mégis nem annyira festménynek, mint inkább pillanatfelvételnak vélik. Holott maguk a költők nem egyszer méltatták azt az alkotói folyamatot, melynek során az élményből vers születik.

„Azon nyersen – írja Kosztolányi, – sohasem vehetjük hasznát annak, amit láttunk, tapasztaltunk, fölraktározunk agyunkban. Az élményeket el kell felejteni, hogy életre keljenek.” (Kosztolányi, 2002) „Az élményeknek, – írja Weöres Sándor, – értési idő, rendezés és lehiggadás kell ahhoz, hogy költeménnyé alakuljanak.” (Weöres, 1970)

Jelen esetben nem egészen mindegy, hogy hol és mikor született a vers. Elemzői, méltatói a versnek egy pontos idő- és helymeghatározó részletéből indultak ki:

*S ha már szólok, hát elmesélem, –
villamoson
egy este a Széna téren
találkoztunk...*

József Jolán örökítette meg a pillanatot, amikor „egyszer a Japán kávéházban elmondotta (József Attila), hogy egy téli estén a Széna téren felszállt a vilamosra és a peronon Babits Mihállal találkozott... Majd fura, ferde mosollyal ezt a verset olvasta fel.” (József Jolán, 1999) Eddig még rendben is volna minden. A következő szerző azonban már József Jolán „adatára” hivatkozva mossa össze a történet és a vers születését. „A téli esti találkozás, – írja Basch Lóránt, a Baumgarten díj kurátora – 1934 elejére eshetett. A vers maga az izgalmas találkozás eleven hatása alatt íródott.” (Basch, 1959) Az első kritikai kiadás már Basch Lóránra mint forrásra hivatkozik: „A versben említett Széna téri találkozás Basch Lóránt szerint 1934 elejére eshetett.” (József Attila, 1952) Holott elegendő egy pillantást vetni a vers szövegére, hogy kiderüljön ennek képtelen mivolta: „egy este a Széna téren” – ez a szókapcsolat csakis régebbi, és nem aznapi történetet rögzíthetett, erre minden olvasó rájöhet.

A tényleges keletkezésről csak annyit, hogy nem 1934-ben, hanem 1933-ban, nem télen, hanem nyáron, és nem is biztos, hogy Budapesten, (nem kizárt, hogy Lillafüreden) született ez a költemény. Hihetünk Berda József szavainak, aki Lillafüreden egy szobában lakott József Attilával, s akit az éjszaka közepén szobatársa felébresztett, hogy felolvassa neki két nemrég írott versét: Az *Odát* és a *Magad emésztőt*. „Én azt mondtam, – rögzíti a magnetofon Berda szavait (...) mindkettő remekmű. És azt mondtam, Babits nem érdemli meg ezt az elégtételt, ezt a gyönyörű verset... — Nem baj, azt mondja [József Attila], nézd, szabad elérzékenyülni.” (idézi Szabolcsi 2005)

Nincs okunk a borissza, ételkedvelő, de/és jeles költő, Berda szavaiban kétkedni. Annál kevésbé, mert több adat is megerősíti, hogy Babits ekkortájt igencsak foglalkoztatta József Attila képzeletét, s úgy tudta – másokkal egyetemben, – hogy ezen a lillafüredi kongresszuson viszont is láthatja őt. Egyebek között a miskolci helyi sajtó is tudatta, hogy „Babits Mihály és Mécs László is bejelentette részvételét”. (Reggeli Hírlap, 1933) Tudjuk, hogy nem így történt: a kongresszus, nem sokkal megnyitása után, feloszlott, mivel az írótalálkozót rendező IGE (Írók Gazdasági Egyesülete) elnöke váratlanul meghalt.

Babits kapcsán utalhatunk egy eddig nem említett körülményre, ami erősen hathatott József Attilára, s talán arra is némi fényt vet, hogyan kerültek a versbe az ismert sorok („Akár egy halom hasított fa, hever egymáson a világ”), melyek a filozófiai ihletettségu *Eszmélet* is átvett. Ezt afféle kuriózumként említik. Nem került említésre egy nagyon is lényeges, Babits által nem sokkal a kongresszus előtt írott (tanulmánynak is nevezhető) ismertetés – Bergson új könyvéről: *Az erkölcs és a vallás két forrása*. Ez a *Nyugat* – Babits számára fenntartott – *Könyvről könyvre* rovatában, az 1933. március 16-i, illetve április 1-jei számaiban jelent meg, két folytatásban. (Babits, 1973) Lehetetlen, hogy József Attila ne olvasta, ismerte volna: ismernie kellett, azért is, mert a *Nyugatban* jelent meg, azért is, mert Bergsonnal volt kapcsolatos, és – nem utolsósorban – mert Babits volt a szerzője. Ahogy az is kizárható, hogy pár hét múlt-

va, amikor is a Babits-probléma különösen foglalkoztatta, ne emlékezett volna erre az írásra.

Bergson hatását és jelentőségét József Attilánál, és különösen az *Eszmélet* ciklus IV versében részletesen méltatja Tverdota György (Tverdota, 2005). Igaz ugyan, hogy a forrásul felhasznált Vágó Márta-könyv három évvel későbbi emlékeket idéz Bergson kapcsán, de legalább annyira igaz, hogy Bergson költőnket már előbb is foglalkoztatta.

Vágó Márta idézi beszélgetéseiket József Attilával, Bergson kapcsán, s utal Bergson egyik régebbi művére: „Bergson szerint ha az új világok születését úgy képzeljük, hogy rakétaszerűen kilövellnek...” (Vágó Márta, 2005) Babits idézett tanulmányában, ami 1933-ban jelent meg, utal Bergson egy korábbi hasonlatára: „a visszaeső nagy rakétakévének oly kivételes vitalitású szemcséit” említve. Babits egyik mondata mintha anticipálná az *Eszmélet IV* sorait: „Folytatni csak azt lehet, ami nem kész és teljes.” (Babits, 1973)

Szó szerinti egyezést kimutatni – szerencsére – ugyan nem lehet, de a Babits közvetítette Bergson-élmény mintha nem is állna olyan messzire az „Akár egy halom hasított fá”-hoz, az „így mindenik determinált”-hoz.

* * *

A *Magad emésztő*... szokatlanul személyes hangvételű vers: József Attila és Babits konfliktusán messze túlmutatva a két embert tragikusan széjjelválasztó elemek felidézésén keresztül a különböző, „más talaj felett” álló emberek kölcsönös megértésének vágyát jeleníti meg.

(Ne feledjük, hogy a *Magad emésztő*... végül is nem befejezett: a szerző jól érzékelhetően még tovább dolgozott volna rajta. Ezért is fordul elő – József Attila verseiben csaknem egyedülállóan – egy stilisztikai lapszus:

...szemben álltunk, de te szintén
más ügyben, más talaj felett
tanuskodtál, mint én.

– a „szintén” ugyan tökéletesen rímeli a „mint én”-re, de értelmileg valahogy nincs a helyén.)

A vers struktúrája igencsak eltér a vele nagyjából egy időben keletkezett versekétől. Mind az *Oda*, mind a *Külvárosi éj*, az *Alkalmi vers*, *A város peremén*, s nem utolsó sorban az *Eszmélet* ciklus, de a két nagyobb vers, a *Hazám*, illetve *A Dunánál* vagy az idő, vagy a hely, vagy mindkettő pontos, plasztikus kijelölésével kezdődik. A megszólító (ilyen a *Magad emésztő* is), illetve önmegszólító kezdet, felütés inkább a kései, hiányt összegezõ versekkel: a *Tudod, hogy nincs bocsánattal*, a *Karóval jöttéllel* rokon. Egyetlen korábbi, – mondhatni, önfeltáró – verssel rokonítható: a *Téli éjszakával*. A verset telítõ indulat oly erős,

hogy már a kezdésnél feltör, kibukik: a közvetlen kiváltó élmény („ha már szólok, hát elmesélem...”) a töredék vége felé bukkan elő.

Végezetül egy, a költő által végül is kihagyott, áthúzott részére, szakaszára koncentrálnánk. Nem véletlenül húzta ki a költő, s nem véletlenül időzünk most nála: szokatlanul szubjektív elemeket rejt magában.

*S néha fölmelegedve
gondoltam rád és feleségedre,
rátok. –
lehetnénk jóbarátok
(talán)
ölelkezhetne árnyékunk szobátok
falán*

Nem annyira biszexuális tartalmú sorokat látunk: ennél szembeszökőbb a hármasság, a házaspár mindkét felével való szimultán kapcsolat rejtett igénye. Mindez egy gyönyörű rejtett képbe ötvözve: „talán ölelkezhetne árnyékunk szobátok falán.” Leginkább talán a *Költőnk és kora* sorai jellemzik:

*nem való ez, nem is álom,
úgy nevezik, szublimálom
ösztönöm.*

A legigazabb szublimálás ez a kép: az együttlétnék, az egybeolvadásnak csupán árnyképe látható. Illetve tulajdonképpen az sem, mivel a költő áthúzta, kiiktatta ezt a részt. Ez a különösnek tűnő szimultán vonzalom egy házaspárhoz, ez a voltaképpeni betörés egy házasságba más helyütt is felbukkan. A *Szabadötletek*ben olvashatjuk: „Nekem tetszett a Hatvány felesége, akitől most elvált, de éppen emiatt egy leplezett zavarban voltam velük szemben (...) én szerettem Hatványt, de ha szerettem, akkor ha akármilyen lappangóan megkívánom a feleségét, a legnagyobb zavarban vagyok, mert hát melyiket szeressem.” (József Attila, 1992). De jelen van *Egy ifjú párra* című, közeli barátját, Barta Istvánt és annak feleségét megjelenítő költeményében is:

*Ily félálomszerű figyelemben, mely egy, noha ketté irányul,
Kifelé múltra-jövőre, befelé rátok, kis asszony, s te kedves barát...*

Majd a vers vége felé:
Üljetek csak ide mellém, hadd legyünk újra a hármak...

A *Magad emésztő*... felütése („Magad emésztő szikár alak! Én megbántottalak.”) legalább annyira gyermeki (is), mint a befejezése:

... leintené, mint az öregebb,
mint az apám
s én bosszankodnék, de nem mondanám.

Akármennyire is töredék (formailag) ez a vers, zárata egy befejezett költeményé, gondolatsoré.

IRODALOM

- BABITS MIHÁLY** (1973): *Könyvről könyvre*. Budapest: Helikon.
- BABITS MIHÁLY** (1978): *Művei*. Esszék, tanulmányok. 1. Budapest: Szépirodalmi.
- BASCH LÓRÁNT** (1958): Egy literális per története. In: *Irodalomtörténet*, 1958
- JÓZSEF ATTILA** (1952): *Összes Művei, 1.* (Sajtó alá rendezte Waldapfel József, Szabolcsi Miklós.) Budapest: Akadémiai.
- JÓZSEF ATTILA** (1958): *Összes Művei, 3.* (Sajtó alá rendezte Szabolcsi Miklós.) Budapest: Akadémiai.
- JÓZSEF ATTILA** (1976): *Válogatott levelezése*. Sajtó alá rendezte Fehér Erzsébet. Budapest:
- JÓZSEF ATTILA** (1992): *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben*. (Kommentált kiadása: „miért fáj ma is”. [Szerkesztette Horváth Iván, Tverdota György.] Budapest: Balassi Kiadó–Közgazdasági és Jogi Kvk., 1992.)
- JÓZSEF JOLÁN** (1999): *József Attila élete*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- KOSZTOLÁNYI DEZSÓ** (2002): *Nyelv és lélek*. Budapest: Osiris.
- KULCSÁR SZABÓ ERNŐ** (2000): *Irodalom és hermeneutika*. Budapest: Akadémiai.
- NÉMETH ANDOR** (1989): *József Attiláról*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- NÉMETH G. BÉLA** (1982): *7 kísérlet a kései József Attiláról*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- SZABOLCSI MIKLÓS** (2005): *József Attila élete és pályája, 2.* Budapest: Kossuth.
- SZÓKE GYÖRGY** (1992): „*Úr a lelkem*” A kései József Attila. Budapest: Párbeszéd Kiadó.
- SZÓKE GYÖRGY** (2003): *Az árnyékvilág árkaiban. Írások József Attiláról és Kosztolányi Dezsőről*. Budapest: Gondolat.
- TVERDOTA GYÖRGY** (2005): *Tizenkét vers. József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése*. Budapest: Gondolat.
- VÁGÓ MÁRTA** (2005): József Attila. Budapest: Noran Kiadó.
- WEÖRES SÁNDOR** (1970): *Egybegyűjtött írások*. Budapest: Magvető.

AZ „ANYÁS” KÖLTŐ ÉS AZ „ÉBRESZTŐ TUDOMÁNY”

*Ferenczi Sándor virtuális jelenléte József Attila életművében
(Adalékok egy lehetséges kapcsolathoz)*

Valachi Anna

Ferenczi Sándor, a „pszichoanalízis anyja” és az „anyás költőként” számon tartott József Attila szellemiségének hasonlósága nemcsak az utókor által rájuk illesztett, egymásra rímelő, kifejező „ragadványnevek” alapján szembeszökő. Úgy tűnik, hogy a költő líráját és gondolkodásmódját a freudi tanokat lelkesen népszerűsítő, ám mesterével végül döntő kérdésekben szembekerülő, újító szellemű Ferenczi pszichoanalitikus szemlélete hatja át.

Az apa nélkül nevelkedett költő – talán a „szabálytalan” családi felállás élményéből fakadóan – a Freud által favorizált ödipális triád (az apa-anyagyerek háromszög) helyett mindinkább a preödipális duáluniót (anya és magzata szimbiotikus kapcsolatát) tekintette ön- és világszemlélete alapképletének. Bár József Attila bölcséleti írásaiban Ferenczi neve nem fordul elő – míg Freudé annál gyakrabban –, verseinek megvesztegető intimitása, bensőséges, empátiára készítő, megszólító jellege az eredendő anya-gyerek kapcsolatot – a valaha egy testet alkotó vérrokonok lelki összetartozóságát – modellező kommunikációs viszony újraidézésétől kapta intim varázsát és katartikus erejét. A másik emberrel való azonosulást feltételező, kölcsönösen őszinte, „nyelvezavartól” mentes párbeszéd technikáját pedig Ferenczi Sándor kísérletezte ki terápiái során, a páciens szavain és viselkedésén kívül önmagát – orvosi magatartását és reakcióit – is alaposan megfigyelve.¹

Kassai György tételesen is kimutatta József Attila verseiben, illetve pszichoanalitikus írásaiban Ferenczi emberszemléletének szövegszerű nyomatit² – személyes ismeretsükről azonban nincsenek adataink. Erős Ferenc a ke-

---

¹ Vö. Ferenczi, 1971, 1997, illetve 1996.

² Ld. Kassai, 2000.

délyes, közvetlen, izgékony-kíváncsi, segítőkész Ferenczi körül kialakult mítoszra utalva – mely szerint „asztaltársaságában ott nyüzsgött a század eleji magyar irodalmi és művészeti élet színe-java” – arra figyelmeztet: „irodalmi kapcsolatairól módszeres feltárás alig létezik, inkább csak vándorló anekdotákkal találkozunk.”³ Döntően ezek alapján rekonstruálhatta Ferenczi kortársi viszonyrendszerét Harmat Pál⁴ éppúgy, mint Kassai György⁵ vagy Eva Brabant.⁶

Konkrét adatok híján természetesen csak hipotetikus jelleggel lehet folyamatban fölárni Ferenczi szellemiségének hatását József Attila gondolkodására. Mielőtt azonban hozzálátnánk a rendelkezésre álló – latens, vagy látszatra távoli – adatok és rejtett összefüggések hálózatának vizsgálatához, tudatosítanunk kell, hogy a pszichoanalízis sokrétű és intenzív hatását kezdettől fogva „mozgalom” jellege határozta meg. A számos területen gyümölcsöztethető tudomány Freud *Álomfejtés* című könyvének (1900) átütő sikere – és a *Nyugat* folyóirat megindulása (1908) – után egyre több hívet nyert meg az addig elszigetelt és sokak ellenszenvétől kísért szellemi irányzatnak. Az elméletalkotók átvették és továbbfejlesztették egymás csírázó gondolatait, kiegészítve a másoktól származó ötleteket a magukéival. Mivel Freud fölfedezéséről annak idején – a századfordulón, majd a tízes években – eredendően közvetítők (fordítók, tanítványok) segítségével értesült a magyar szellemi élet, József Attila és a húszas-harmincas években eszmélkedő értelmiségiek számára ezek a közvetítők is potenciális mesterekké váltak, akik egyéni kutatásaikkal tovább gazdagították az eredeti tant, ám óhatatlanul meg is osztották a saját nézeteihez dogmatikusan ragaszkodó Freud, „a pszichoanalízis atyja” által alapított mozgalmat.⁷

A harmincas évek elején a Freud és Ferenczi között támadt szakmai nézeteltérés – mely odáig vezetett, hogy a mesterét meghökkenítő, a pszichoanalitikus technikáról „másként gondolkodó” Ferenczinek elmebeteg hírét keltették halála után – a Bálint Mihályra hivatkozó Pfitzner Rudolf szerint traumatikusan érintette az egész pszichoanalitikus világot; a magyar orvos úttörő fölfedezéseit tudatosan agyonhallgatták, ám gondolatai bűvőpatakként hatottak a halálát követő évtizedekben. „Közvetlen tanítványai, mint Hermann és Bálint mellett sok más szerző is merít Ferencziből, sokszor elhallgatva a forrást.”⁸

Mióta azonban szembenéztünk a Ferenczi-életmű befogadását évtizedeken át akadályozó „antikultusszal”, érdekes alkati hasonlóságra is fény derült közte és József Attila között. Bókay Antal figyelt föl rá, mennyire emlékeztet egy-

---

³ Ld. Erős 2000, 18.

⁴ Vö. Harmat, 1994.

⁵ Vö. Kassai, 1990.

⁶ Vö. Brabant, 1990.

⁷ Vö. Haynal, 2003, ill. Benedek, 1995.

⁸ Pfitzner, 2005, 54.

másra személyiségében, tudományhatárokat nem tisztelő, kreatív-konstruktív gondolkodásában – sőt sorsában: a megkésett befogadás tekintetében is – az irodalomkedvelő tudós, illetve a tudomány és a művészet legújabb eredményeit szintetizáló lírikus. Mint írja: „A szeretet pszichoanalitikusa élete csúcspontján nem kapta meg kortársaitól a szeretetet. Hiányzik sorsából a boldogító dacos fenségesség, a végén túl sok a kegyetlen csend és elhallgatás; nem Ady, hanem József Attila életútja ez.”⁹

A generációs különbség azonban nem tette lehetővé, hogy kettejük rokon mentalitása feltűnjék a kortársaknak. A József Attilánál huszonnyolc évvel idősebb Ferenczi Sándor költőnk számára csak távolról tisztelt mester lehetett. A nyilvánvaló hatás miatt mégis érdemes – legalább gondolatkísérlet formájában – rekonstruálni: mikor és hogyan csodálkozhatott rá a huszadik század tízes-húszas éveiben már nemzetközileg ismert és elismert magyar tudósra, Freud műveinek magyar fordítójára, a pszichoanalitikus eszmerendszer közvetítőjére és megújítójára, a *Nyugat* első nemzedékéhez tartozó írástudók közeli barátjára a későbbi „szellemi rokon”: a szociálisan hátrányos helyzetű, egykori ferencvárosi „utcgyerek”, akinek kivételes költői talentuma csak 1921 után (a makói önképzőköri sikereket, majd első kötete megjelenését követően) vált nyilvánvalóvá.

Szellemtovábbítások között

Megélt élményei és ismert olvasmányai alapján, folyamatában nyomon követve a költő világvéleményét alakító hatásokat, érdekes összefüggésekre nyílnak rá a szemünk. Szabolcsi Miklós monográfiájából tudhatjuk: a tizenegy éves kora óta verselő József Attila rendszeresen olvasta a Ferenc téri szomszédoktól kölcsönkért *Nyugatot*, a modern irodalom folyóiratát.¹⁰ Ám a pszichoanalízissel kapcsolatos cikkekre – a később számára oly fontos szerzők, Freud, Ferenczi, Hollós, Ignóty, Kosztolányi, Karinthy, Nagy Lajos, Berény Róbert, Eisler Mihály József írásaira – minden bizonnyal csak gimnazista korában, Makón figyelt föl. Az alföldi kisváros polgári radikális elveket valló, értelmiségi körében ugyanis segítőkész pártfogókra talált, akik a tehetséges diák szellemi tájékozódásának is irányt szabtak.

Különösen sokat köszönhetett Espersit Jánosnak, az irodalombarát ügyvédlapszerkesztő-műgyűjtő-mecénásnak, mert az ő, több mint ezerkötetes, folyamatosan gyarapított könyvtárában alapozhatta meg sokoldalú műveltségét. Ebben a szabadon bebarangolható szellemi paradicsomban – ahol a házigazda sze-

---

⁹ Bókay, 1991. VIII. 2. 1. – Ld. még: Valachi, 2000.

¹⁰ Vö. Szabolcsi, 2005. I. 88.

gedi költőbarátja, József Attila fölfedezője, Juhász Gyula is termékeny alkotó heteket töltött – nemcsak a *Nyugat* bekötött példányait és bibliofil ritkaságokat lehetett lapozgatni, hanem a legújabb tudományos és művészeti alpműveket is. (Kőszegfalvi Ferenc részletesen rekonstruálta a valahai könyvtár állományát, ebből tudható, hogy Espersit János a *Nyugatot* is járatta, s „ennek 1909-től 1928-ig húsz, József Attila, Juhász Gyula és Móra Ferenc keze nyomát őrző évfolyama található a vásárhelyi könyvtárban. [...] Kölcsön nem adott senkinek sem, helyben azonban korlátlanul használta Juhász Gyula, József Attila is.”¹¹

A pszichoanalízis tehát elsősorban folyóirat-publikációk formájában, irodalmi-művészeti „áttételein” keresztül kelthette föl a tizenhét éves kora óta módszeresen művelődő költő figyelmét. Espersit János házi könyvtárban a *Nyugat* mellett „három vagy több évfolyama volt a *Budapesti Szemlének*, az *Ethnographiának*, a *Gyűjtőnek*, a *Huszádik Száznak*, az *Irodalomtörténetnek*, a *Jövendőnek*, a *Szabadgondolatnak*, a *Századoknak*, a *Századunknak*, a *Szocializmusnak* [...], de az érdeklődése határait kijelölő színskála magában foglalta „a *Könyvbarátok Lapja*, a *Literatura*, a *Magyar Bibliofil Szemle* és a *Széphalom* egy-két évfolyamát is,” sőt a gyűjtemény „szótárát, útikalauzt és például a szabadkőművességről szóló könyveket is” tartalmazott.¹²

Péter László adatai szerint Espersit János 1925 körül a szegedi Klauzál Gábor reformpáholy főmestere volt.¹³ De szabadkőműves nézeteket vallott a makoói diák környezetében dr. Diósszilágyi Sámuel,¹⁴ a művészetkedvelő főorvos, Móra Ferenc barátja – aki az öngyilkosjelölt diákot aszpirinmérgezése idején talpra állította – éppúgy, mint maga a szegedi író-múzeumigazgató.¹⁵ A „királyi művészet” elkötelezettjei 1717 óta olyan polgárok voltak, akik úgy vélték: „a gazdagoknak teljesíteniök kell rendelt és valódi feladatukat: a szegények és elesettek támogatását; hogy dogmák és tekintélyelvek helyett a józan észnek, a rációnak kell uralnia a társadalom életét. Testvéreknek tekintették magukat, és lodge-nak, páholy-nak neveztek társaságukat.”¹⁶

A század első évtizedeiben az írók, költők, művészek, pszichoanalitikusok közül is sokan csatlakoztak a nemes célokért munkálkodó szabadkőművesekhez. Kosztolányi Dezső például 1916-tól – egymást követően – két páholyban is dolgozott,¹⁷ a Harmat Pál által említett adatok szerint „legalábbis egy ideig” Ferenczi Sándor is tagja volt az antialkoholista mozgalomban fontos szerepet vállaló Good-Templar rend lipótmezei páholyának, akárcsak Hollós István –

---

¹¹ Ld. Kőszegfalvi, 1999. – Kiemelés: V. A.

¹² Ld. uo.

¹³ Ld. Péter, 1980–81, 281.

¹⁴ Vö. Tóth, 1982, 19.

¹⁵ Vö. Lengyel, 2004, 2005.

¹⁶ L. Nagy, 1988, 7.

¹⁷ Vö. Berényi, 1998.

noha az iszákosság tüneti kezelésével szemben Ferenczi szkeptikusabb álláspontot képviselt, mint kollégái.¹⁸ (Mindez persze nem jelenti azt, hogy a pszichoanalízis és a szabadkőművesség közvetlen kapcsolatba hozható egymással, még akkor sem, ha Freud is tagja volt egy páholyoknak, Jungra pedig kimondottan nagy hatást gyakoroltak a mozgalom misztikus-vallásos-ezoterikus aspektusai. De ha korszellemet idézünk, a magasabb tudáshoz vezető utakat, az egymást erősítő és átszínező eszmei törekvéseket is fontos föltérképezni.)

Akkoriban, amikor József Attila Makón tanult, a felvilágosodás eszméi jegyében tevékenykedő szabadkőműves mozgalom már illegalitásban működött, mert a Tanácsköztársaság – egyéb polgári egyesületek mellett – a páholyokat is feloszlatta. „Nem dolgozhatunk tovább, de sűrűn találkozunk egymással, kávéházakban, irtózatoss »feketé« és titokzatos anyagú »teák« fogyasztása közben” – írta az elhallgattatás évtizedeiről az egykori nagymester, Benedek Marcell, maga is a tanácskormány által kinevezett, majd a fehérterror idején elbocsátott egyetemi tanárok egyike.¹⁹ A pszichoanalízis „rendes professzorává” dr. Ferenczi Sándort is a kommün idején nevezték ki²⁰ – majd az antiszemita hisztériától kísért, politikai rendszerváltás után őt is megfosztották katedrájától. „Az elviselhetetlen vörös terror után, mely mint rémálom nehezedett az ember kedélyére, most itt van nekünk a fehér” – írta Freudnak, 1919. augusztus végén, hozzáfűzve: „Hogy miként lehet majd itt élni és dolgozni, meg kell hogy mutakozzék hamarosan. A $\Psi\alpha$. számára természetesen az volna a legjobb, ha teljes visszavonultságban és észrevétlenül folytatná munkáját.”²¹

Ferenczi ugyan – levele alapján – valószínűleg a várható „brutális zsidóüldözés” veszélye miatt érezte fontosnak a belső tudományos emigrációt, mégsem vonult vissza: változatlanul sokat publikált és szerepelt, népszerűsítette a pszichoanalízis időközben tudományos és művészeti világnézetévé vált tanításait. Ugyanakkor, a betiltott szabadkőműves mozgalom tagjai, legális „fedőintézmények” neve alatt folytatták felvilágosító-felebaráti tevékenységüket.²² Az egymástól független, párhuzamosan létező progresszív szellemi és politikai mozgalmak képviselői tehát hasonlóan módon éltek és érintkeztek egymással a fővárosban és vidéken: kávéházak, baráti és szakmai asztaltársaságok, egyletek, folyóiratműhelyek, munkásotthonok, turistaházak falai között, vagy a szabadban cserélték ki gondolataikat – elegendő munkát adva a titkosrendőrség besúgóhálózatának.²³

---

¹⁸ Vö. Harmat, 1994, 152–153., ill. Mészáros 1999, 403.

¹⁹ Vö. Benedek, 1965, 314., ill. vö. L. Nagy, 1977, 46–53.

²⁰ Vö. *Freud–Ferenczi-levelezés*, II/2., 242., 246., 249., 255.

²¹ Ld. *Freud–Ferenczi-levelezés*, II/2., 256., ill. Erős, 2000, 21–25.

²² Vö. L. Nagy, 1977.

²³ Vö. Titkosrendőrségi jelentés a Martinovics páholyról 1935-ből. A megfigyelt személy: Vámbery Ruzstem ügyvéd, publicista, a *Századunk* című folyóirat szerkesztője. Közzéteszi: Berényi Zsuzsa Ágnes. Ld. http://www.nagyoriens.hu/martinovics/martinovics_fooldal.htm

A pszichoanalízis ugyan nem volt üldözött tudomány a századelő Magyarországon, ellenkezőleg: a húszas években inkább már a vulgarizálás és a divat veszélye fenyegette – József Attila számára eleinte mégis kicsit titkos tannak számíthatott. Élethelyzeténél fogva ugyanis a rítusait és társadalom-jobbító gondolataikat rejtegetni kényszerülő szabadgondolkodók közvetítésével ismerhette meg Freudnak és követőinek egyre árnyaltabb, sokszínűbb, mind több tudomány- és művészeti ágban hasznosítható eszmerendszerét.²⁴

Lappangási időszak

A kommunikációs „csatorna” – az Alföld végén előbukkanó szellemi oázis: a ritka kincseket rejtő Espersit-könyvtár – azonosítása azonban nem elég a maradandó nyomot hagyó olvasmányélmények kifürkészésére. Különösen nem a kezdet kezdetén, amikor az új ismeretek, fogalmak még nem „szervesülnek”, sőt külső szempontok kiváltotta indulatok is befolyásolhatják a megértést.

József Attila gondolatrendszerében 1923 és 1928 közé – a makói, szegedi, bécsi, párizsi, majd budapesti tanulmányok éveire – eshet a Ferenczi által közvetített freudi pszichoanalízis hatásának „lappangási időszaka”. A szellemi feltöltkezés e lázas esztendeiben rendszeresen a *Nyugat* folyóiratban, illetve Freud és Ferenczi addig megjelent kötetekben olvasható a pszichoanalízisről – melynek „lélekelemzéseként” magyarított, Freud csodálatát²⁵ is kivívó kifejezését az a Kosztolányi Dezső alkotta meg,²⁶ aki – Karinthy Friggyessel közösen – már egyetemista kora óta barátkozott Ferenczivel,²⁷ később pedig a nála húsz évvel fiatalabb, lelki rokonának érzett József Attila költészetét is nagyra becsülte.

Feltételezhető, hogy első kötete megjelenésekor (*Szépség koldusa*, Makó, 1922) a tizenhét éves költő már tisztában volt a freudizmus lényegével. Szigeti Lajos Sándor fedezte föl a szegedi *Csönd* című folyóirat 1923. januári (legelső)

---

²⁴ Mindezek tudatában külön vizsgálódást érdemelne a József Attila életművét és költői gondolkodását átható szabadkőműves eszmék és jelképek azonosítása. A mozgalom ugyanis eredetileg az építőművészetből merítette ideológiáját és eszközrendszerét: kőműveskalapács, körző, vonalzó, mérőon voltak a páholyok jelvényeiben fölhasznált szimbólumok. Erre ugyan a hírek szerint Szigeti Lajos Sándor szűk körben már kísérletet tett (vö. http://www.nagyoriens.hu/rendezvenyek/nyilt_munka.htm; <http://www.galilei.hu/sajto/feny.htm>), ám úgy tűnik, a szisztematikus vizsgálódás még várat magára.

²⁵ Freud 1910. január 14-i levelében gratulált Ferenczinek „az első magyar nyelvű $\Psi\alpha$. tárgyú mű megjelenéséhez” – melyhez ő írt előszót –, és a dedikációt megköszönve megkérdezte hűséges magyar munkatársát: „Nem árná el nekem, mit jelent az az érdekes szó a címlapon (Lélekelemzés)? Biztosan valami nagyon szép dolog.” Ld. Levelezés I/1. 218.

²⁶ Vö. Lengyel, 2000, 154.

²⁷ Vö. Harmat, 1994, 252.

számában Hont Ferencnek „Homályos” álnéven írt cikkét, mely Freud elméletét ismertette, a költői szublimáció folyamatáról, a „mutogatási kényszer” át-
 lényegítéséről szolt, még hozzá József Attila verseinek szomszédságában.²⁸
 Ugyanebben az évben jelent meg magyarul Sigmund Freud *Túl az örömelven*
 című műve *A halálöszton és az életösztonök* címmel Budapesten, Kovács Vil-
 ma fordításában, Ferenczi Sándor előszavával, valamint *A mindennapi élet*
pszichopatológiája című Freud-mű, ugyancsak Ferenczi bevezetőjével.

A fiatal költőnek ekkor már állandó olvasmánya lehetett a *Nyugat* – melyet
 Ignótus, a pszichoanalízis iránt „intellektuálisan elkötelezett”²⁹ főszerkesztő a
 tízes-húszas években a freudizmus magyar nyelvű, irodalmi fórumává tett –,
 érdeklődését tehát kezdettől fogva befolyásolhatta a pszichoanalízist és az iro-
 dalmat összekapcsoló szerkesztői koncepció. Annál is inkább, mert 1923 óta
 József Attila is publikált a *Nyugatban*.³⁰

Nyilván nem került el a figyelmét Ferenczi Sándor és Karinthy Frigyes
 1924 elején folytatott vitája a pszichoanalízis „hasznáról vagy káráról”. Noha
 ezek a szövegek hozzáférhetők,³¹ érdemes abból a szempontból végigkövet-
 nünk Ferenczi Sándor „*Altató és ébresztő tudomány*” című írásának gondolat-
 menetét, hogy a tizenkilenc éves költő számára ez lehetett az egyik első, érde-
 mi minta a szelíden, szellemesen, meggyőzően érvelő vitastílusra (melyet jóval
 később, 1936-ban, a *Szép Szó* címét magyarázó *Szerkesztői üzenet* fogalmazá-
 sakor maga is alkalmazott).

Fölvetődhet persze: miért nem Karinthy álláspontjának messzemenő hatá-
 sára gyanakszunk inkább? Nos, mert valószínűbbnek tűnik, hogy az élet „meg-
 hódítására” készül, önmagát módszeresen tökéletesíteni vágyó fiatalembert
 Karinthy Frigyes *A Machbet-jóslat lélektana* című, szkeptikus hangvételű psi-
 choanalízis-ellenes írásánál³² jobban vonzotta Ferenczi nyílt levelének optimis-
 ta jövőszemléletű szövege, mely képzettársításokra készítő logikával, lefegy-
 verzően baráti hangnemben foglalta össze a pszichoanalízis lényegét. (Nemes
 Livia összehasonlító karakterelemzéséből tudhatjuk, hogy a két vitázó lelki al-
 kata és „tudós csecsemőre” emlékeztető, vásottan eredeti gondolkodásmódja
 éppoly rokon vonásokat mutatott,³³ mint az eretnek szellemű Ferenczié és Jó-
 zsef Attiláé³⁴ – ezzel a ténnyel azonban egymás kortársaiként nem lehettek

²⁸ Vö. Szigeti, 1988, 260.

²⁹ Vö. Harmat, 1994, 63.

³⁰ 1923–24-ben négy verse jelenik meg József Attilának a *Nyugatban*: a *Névnapi dicséret*, az *Útrahívás*, a *Sacrilegium* (1923. 8. sz.), majd a *Hűség* (1924. 6. sz.)

³¹ Ld. Erős, 2000, 215–222.

³² Megjelent 1923. december 23-án, a *Világ* című napilapban

³³ Vö. Nemes, 1998, 42–49.

³⁴ Grunberger Béla úgy jellemezte Ferenczit, mint aki „a zseninek abba a kategóriájába tarto-
 zott, mely korán megnyilatkozik (ő magát azonosította a »wise baby«-val és kortársai az analízis
 »enfant terrible«-jének tekintették) egy ragyogó és tökéletes produkcióval, mely valódi tűzijáték –

tisztában.) Viszont izgalmas élmény lehetett az ifjú költő számára „találkozni” a szintén még csak távolról csodált Karinthyval, mint egykori „fiatalemberrel”, akit hajdani elvbarátja éppen azért korhol, mert újabban ellentétes értelmet tulajdonít egykoron közös eszméiknek.³⁵

„Még magam is fiatal voltam és első lelkesült írásaimat közölgettem a bécsi tudós felfedezéséről, mikor megjelent nálam egy kusza hajú ifjú – Ön volt az, kedves Karinthy –, és elmondta, hogy szükségét érzi, hogy kifejezze rokonszenvét törekvéseinkkel. Azt mondta, hogy kétféle tudóst ismer és kétféle tudományt. Az egyik a valóságot kutatja és az aludni vágyó emberiséget ébresztgeti, a másik lehetőleg békében hagyja a szunnyadó világot, sőt azon van, hogy még mélyebben elaltassa. A lélekelemzés, mint mondta, kiválóan ébresztő hatású, és olyan irányban halad, amely végül odavezet, hogy az emberi lélek, tudása segítségével, uralkodni fog nemcsak önnönmagán, hanem a testi és fizikai erőkn is. [...] Én – akkor – régen túl merésznék láttam, amit a tudós hatalmáról mondott, de azóta magam is meggyőződtem állításának igazságáról. A lélekelemzés „ébresztő” természetét teljesen elismertem rögtön és azt vallom ma is, mert tudom, hogy igazi és bátor tudás nélkül minden boldogítás, törekvés hiábavaló vagy legfeljebb múlt illúziót tud kelteni. [...] Ami pedig az emberboldogítást illeti: készségesen elismerem, hogy ez minden tudásnak és keresésnek végcélja. Csak azt teszem hozzá, hogy *jobb tanácsot tud magának adni az, aki ismeri magát, mint az, aki azt sem tudja: ki ő, mi ő, és mi az, ami őt igazán boldogítaná.* Szóval az „önelemzés” mégis csak több, mint légüres térben való meddő elmélkedés.”³⁶

József Attila beállítódását a pszichoanalízissel szemben pozitív irányba terelhetette az a köszöntő is, amelyet *Ignotus – a megértő* címmel ismét Ferenczi Sándor írt a *Nyugat* 1924. novemberi számában, az évek óta bécsi emigrációban élő főszerkesztő ötvenötödik születésnapjára. (Ekkor József Attila a szege di egyetem magyar–francia–filozófia szakos hallgatója, már túl van a *Lázadó Krisztus*-peren, és *Nem én kiáltok* címmel hamarosan megjelenik második verseskötete. A beszédes írói nevet választott, „ismeretlen” Ignotusról – aki oly fontos, önerősítő szerepet játszik majd az életében – Ferenczi meghitt hangú, nyílt leveléből kap először közelképet.)

(34. folyt.) a magyar nyelv a zseninek *lánglelket* ad. Ez azonban egy ponton megszűnik (feltételezhetjük, hogy a szublimáció mechanizmusa kimerül). Egyensúlya, melyet mint kőéltáncos már régóta nehezen tart fenn, felbomlik, és pályafutását tragikusan fejezi be, mint egy kialudt csillag – mint beteg, élőhalott vagy öngyilkos” Ld. Harmat, 1994, 12. – Ez a szerzője szerint „csonka hipotézis” azonban kísértetiesen ráillik József Attilára is, akárcsak a Grunberger által említett művészekre: Rimbaud-ra, Mozartra, Rossinire vagy van Goghra. Vö. i. m. 13.

³⁵ Karinthy Frigyes *Találkozás egy fiatalemberrel* című novelláskötete 1913-ban jelent meg – ennek a címadó írására „asszociált” szabadon Ferenczi, vitacikkét fogalmazva.

³⁶ *Nyugat*, 1924. 1. sz. – Kiemelés: V. A.

A *Nyugat* alapító főszerkesztőjét, az 1913-ban megalakult Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület egyetlen nem orvos tagját Ferenczi már 1908 óta ismerte, abból a társaságból, mely a Nyolcak kiállításán feltűnt festőművész, Berény Róbert városmajori műtermében és kertjében „reggelbe nyúló délutánokon s esteiken át” vitatta meg Ferenczi „elképesztő megfigyeléseit” és Einstein relativitáselméletét, „mely ugyanazokban a napokban kólintotta fejbe a világot”, s – mint maga Ignótus írta visszaemlékezésében – „másnap már másképp gondolkoztunk, mint ahogy előtte való nap gondolkoztunk volt”.³⁷ Ignótus analizáltatta is magát Ferenczivel – tehát az intim hangú születésnap-i köszöntő óhatatlanul közös szenvedélyükről, a pszichoanalízis elfogadtatásáért vívott küzdelmeikről szólt:

„Visszaemlékezni próbálok arra: mi is volt a fő dolog, amit fejlődésem során neked köszönhettem. Egy szóban foglalhatom össze a benyomásomat: a megértés volt az, amit tőled kaptam. Ez nem csekélység, ha meggondolom, hogy a lelki élet tudományának egy újabb irányával egyedül állottam az országban, szemben egy fölényesen kicsinylő, vagy hangosan gúnyolódó, néha szitkozódó tömeggel. Nagy dolog ám az, ha ilyenkor az ember akad egy emberre, aki zsenijének villanásával egy szempillantás alatt átfogta azokat a mélységeket, amelyekbe az új irány a megismerésnek utat nyitott, egy ember, aki „csak” költő és magyar író volt, ám fegyelmezett eszének biztos szimatjával habozás nélkül követett utamon, mely egyúttal az ő útja is volt, hisz mind a ketten az Igazságot kerestük. Ahhoz meg már mindezek felül jókora erkölcsi bátorság is kellett, hogy te minduntalan a nyilvánosság előtt is lándzsát törtél az egymagában viaskodó mellett. / Azt persze nemigen tudod, hogy hiúságomat érzékenyen megsértetted egyszer, mikor írott dolgaimat stílus szempontjából alaposan megkritizáltad.”³⁸

A távoli címzett érdemeit elősoroló születésnap-i levélben előrajzolódik egy, József Attila életében visszatérő, testhezálló szereplehetőség: a szeretett pszichoanalitikus apafigurák (Rapaport Samu³⁹ és Róheim Géza)⁴⁰ stílári segítségének ötlete. (1931-ben és 1936-ban ő fogalmazta metaforákban gazdag, élvezetes olvasmánnyá első analitikusa, Rapaport doktor szakkönyveinek szövegét,⁴¹ s feltételezésem szerint Róheim Gézának is segítségére volt 1936-ban egy Freudot köszöntő cikk megfogalmazásakor⁴² –, mind e közben pedig szakértővé képezte magát orvosa tudományából. A „munkatársi” kapcsolatot

---

³⁷ Ld. Mészáros, 2000, 38.

³⁸ *Nyugat*, 1924. 23. sz. 155–156.

³⁹ Vö. Valachi, 1992.

⁴⁰ Vö. Valachi, 2003.

⁴¹ Vö. Rapaport, 1931., ill. 1936.

⁴² Róheim Géza: A pszichoanalízis tudományos jelentősége. Sigmund Freud nyolcvanadik születésnapjára. *Századunk*, 1936. 11. sz. 194–195.

egyébként maga Freud szorgalmazta,⁴³ amikor a páciensek szakmai kiképzését is az analízis egyik fontos céljaként jelölte meg.)

Ferenczi az irodalmár és a tudós egymás képzeletét megtermékenyítő-korlátozó szerepéről szubjektív élményei alapján vallott Ignotusnak. Mint írta: „te lettél számomra az a fórum, amelynek a véleményét szinte vak biznysággal döntőnek fogadhattam el, és te lettél az a finom reagens, amellyel ötleteim értékét próbára tehettem, miután meggyőződtem róla, hogy ami neked tetszik, az egészen rossz nem lehet, s amire te az orrodát elfintorítod, ott valami hibának is kell lenni. Így aztán te és egy fiatal piktör barátunk, Berény Róbert, számomra valóságos intézményt jelentettetek, és könnyen elviselhetővé tettétek az egyetemi, akadémiai és egyéb tudományos társaságokból való kizártságot.”⁴⁴

József Attilát később Berény Róbert festőművészhez is fontos kapcsolat fűzte. Berény rajzolta *A Toll* című folyóirat címlapját,⁴⁵ és Zsolt Béla polgári radikális lapja tudvalevőleg sok József Attila-írásnak (versnek, pamfletnek egyaránt) helyt adott. Az 1920-as években a költő modellt is állt a lélekkutatás hívének mutatkozó, progresszív szellemiségű festőnek, aki 1913-ban Bartók Béla izzó tekintetű portróját is megfestette.⁴⁶ A József Attilát ábrázoló, sűrűkék-hideg színekkel készült olajfestmény profilból, kabátban, kalapban, csüggedt arckifejezéssel örökítette meg a költőt.⁴⁷ Pedig a hétköznapi életben eltökélt harcostársaknak bizonyultak. 1932 júliusában, a halálbüntetés ellen tiltakozó kampány aláírói között József Attila ívén Berény aláírása is szerepelt, s e szolidáris gesztusa miatt – Zsolt Bélával közösen – a röpirat szerzői ellen indított perbe is belesodródott a festőbarát, ám büntetés nélkül szabadult.⁴⁸ 1933 augusztusától októberig, a fedél nélkül maradt József Attila élettársával, Szántó Judittal, Berény városmajori műteremlakásában lakhatott, Németh Andor pedig, a Bécsből hazacsábított jó barát – aki ugyanitt töltött egy napot Koestler Arthurral – a festő zongoráján játszottta el, József Attila kérésére „ötször-hatszor” is Bartók Medvetáncát.⁴⁹

Az „ébresztés” és a „megértés” – e két, Ferenczitől tanult kulcsfogalom – akkor válhatott személyesen is átélhetővé a költő számára, amikor 1926-ban, bécsi egyetemistaként, megismerkedett Ignotus Hugóval – valamint a későbbi életében fontos szerepet játszó többi irodalmi emigránssal (Németh Andorral, Kassák Lajossal, Lesznai Annával, Hatvany Lajossal, Reinitz Bélával, Lukács

---

⁴³ Freud felfogását a páciensek „munkatársá” való „előléptetéséről” ld. Haynal, 1996, 11.

⁴⁴ Ferenczi, i. m.

⁴⁵ Vö. Szabolcsi, 2005, 2. 215.

⁴⁶ Ld. Szij, 1981, 7. sz. kép

⁴⁷ A képet a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi. Ld. a József Attila Emlékévkönyvben a NKÖM honlapján: <http://www.emlekekv.hu/>

⁴⁸ Vö. Szabolcsi, 2005, 2. 422.

⁴⁹ Vö. Szabolcsi, 2005, 2. 478–479.

Györggyel, valamint Ignótus Pállal, az „öreg” Ignótus fiával, akivel 1936-tól együtt szerkeszti majd a *Szép Szót*.)

Köztudomásúan mindnyájukat elbűvölte az „ellenforradalmi” Magyarországról érkezett, istenkáromlásért perbe fogott, hányatott életével és nyomorával szinte kérkedő költő átütő tehetsége, különösen a *Tiszta szívvel* című verse, olyannyira, hogy Ignótus cikket is írt róla a *Nyugatban*: „van egy húsz vagy hány éves kis magyar költő: József Attila. Ennek szeretem, lelkemben dédelgetem, simogatom, dűnnyögöm és mormolgom egy versét [...]. Gyönyörű szép – s ez a vers nem lett, nem lehetett volna meg, ha előtte nincs népdal és expresszió, verses vers és szóval mondó vers. Íme, a verses vers visszatértét nem is kell kivárni, mert mire megjósoltam, már el is következett.”⁵⁰

Annnyira fontos lehetett József Attila számára az első érdemi visszaigazolás tehetségéről, hogy még az élete utolsó évében írt *Curriculum vitae*-jében is hosszasan idézte a mértékadó irodalmárok, Ady méltatóinak és pártfogóinak bensőséges hangú dicséretét.⁵¹

Tudatosodó szellemi élmények

1927 végétől – amikor a külföldi egyetemeken tanuló költő végleg hazaköltözött Budapestre – Ferenczi Sándor, a magyarországi pszichoanalitikusok vezéralakja rendkívül aktív szakmai életet élt. 1928. február 14-étől hat héten át, minden kedden előadást tartott a Zeneakadémia kistermében – mintegy folytatásaként annak a kurzusnak, amelyet nem sokkal korábban a New York-i New School for Social Resarch-ön tartott.

A *Századunk* című folyóirat – melybe mások mellett Ferenczi, Róheim, Bálint Alice, Wagner Lilla, Nagy Lajos, Benedek Marcell, Ignótus Pál és József Attila is írt – így adott hírt a *Bevezető előadások a pszichoanalízisbe* című sorozat témáiról: „Tárgyalni fogja az egészséges és beteg lélek közötti különbséget, a gyermeki lélek fejlődését, a nevelés hatásait, a felnőtt férfi és nő lelki életének egymáshoz való viszonyát, ki fog térni az idegesség és az elmebetegség ismertetésére, és végül utolsó előadásában egynéhány társadalmi jelenséget fog pszichoanalitikus szempontból vizsgálat alá venni.”⁵²

---

⁵⁰ Ignótus: Vers és verselés. Neovojtina 3. §. *Nyugat*, 1926, 18. sz.

⁵¹ „ez a versem, *Tiszta szívvel* a címe, igen nevezetessé vált, hét cikket írtak róla, Hatvany Lajos az egész háború utáni nemzedék dokumentumának nyilvánította nem egy ízben „a kései korok számára”, Ignótus pedig „lelkében dédelgette, simogatta, dűnnyögte és mormolgatta” ezt a „gyönyörűszép” verset, ahogy a *Nyugatba* írta róla és ezt a verset tette *Ars poeticájában* az új költészet mintadarabjává.” (József Attila: *Curriculum vitae*. Előszőr a *Szép Szó* 1938. január–februári, József Attila-émlékszámban jelent meg.)

⁵² *Századunk*, 1928. január, 3. évf. 1. sz. 71.

Nincs rá ugyan adatunk, hogy József Attila részt vett volna valamelyik előadáson, de mert egy dedikáció arra utal, hogy 1927 novemberében már ismerete Vágó Mártát⁵³ – akinek a társaságában rendszeresen találkozhatott a legmodernebb filozófiai-szociológiai-pszichológiai tudományokban jártas, vitatkozó kedvű fiatal értelmiségiekkel –, föltehetően nem hagyta ki „az Új Világból”, Amerikából (apja, József Áron vélt tartózkodási helyéről) érkezett magyar orvos izgalmas témákat taglaló előadásait. Ezt valószínűsítik a tényszerű összefüggések is.

József Attila a Vágó család körében szellemiségében hasonló, de sokkal magasabb színvonalú közegbe kerül, mint amilyenhez néhány évvel azelőtt, Makón hozzászokott. Szabolcsi Miklós adatai szerint – Vágó József „a magyarországi radikális szabadkőműves értelmiség elitjéhez tartozott. Egy széles nemzetközi ismeretsegekkel bíró, korszerűen tájékozott, művelt, nagyrészt (de nem kizárólag) zsidó származású körhöz. Igaz, Espersit János vagy Makai Ödön és köre is baloldali szabadkőműves volt, de az előbbi mégiscsak egy vidéki kisváros csöndjében alkotott szigetet, az utóbbi pedig fiatalsága óta elszürkült, elkomorodott, bezárkózott. Még leginkább Hatvany Lajos és környezete közelítette meg ezt a kulturális szintet. [...] A családfő, Vágó József (1877. január 21. – 1948. szeptember 9.) ekkor a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara egyik vezető titkára és a *Pester Lloyd* közgazdasági rovatának vezetője. [...] Tagja volt a magyar szabadkőművesség legradikálisabb (a Galilei Kör és a Társadalomtudományi Társaság tagjait tömörítő) páholyának, a Martinovitsnak. [...] Legközelebbi baráti körükhöz tartozott Vámbéry Rusztem, a radikális ügyvéd... [...] A magyar szabadkőművesek közül természetesen a nagymester Benedek Marcell, akkor különféle kiadóknál dolgozó irodalomtörténész.⁵⁴ Az ő révén szoros volt a kapcsolat a *Századunkkal* és ennek másik szerkesztőjével, Varró Istvánnal. A *Századunk* akkor frissen indult és mindenki számára nyilvánvalóan a magyar szabadkőművesek orgánumának számított.”⁵⁵

Vágó Márta emlékirata alapján 1928 tavaszára – március-áprilusra – tehető az az időpont, amikor a lány elkísérte a költőt Vámbéry Rusztemhez, a *Századunk* szerkesztőjéhez,⁵⁶ aki négy évvel korábban József Attila bírósági védel-

---

⁵³ Vö. Szabolcsi, 2005, 2. 23.

⁵⁴ Benedek Marcell maga is beszámolt József Attiláról őrzött emlékeiről, köztük az Ilona kávéház teraszán rendezett költői versenyről, melynek az volt a tétje: „ki ír meg hamarabb egy szonettet, amelynek tárgya: a kávéház kerek asztala, de bele van szöve Márti neve is.” – Ilyen körülmények között született József Attila alkalmi költeményeinek sorstüköröző, becses darabja, melyet Benedek Marcell, aki két perccel hamarabb elkészült szabályos és átlagos versezetével, mint József Attiláé, így értékelt: „Ilyen az, amikor költő és tanár versenyeznek egymással.” Benedek, 1985, 431–432. – Ugyanezt a jelenetet Vágó Márta is megörökítette könyvében. Ld. Vágó, 1975, 55–57.

⁵⁵ Szabolcsi, 2005, 2. 28–30.

⁵⁶ Ld. Vágó, 1975, 54.

mét látta el a *Lázadó Krisztus* című verse miatt indított „istenkáromlási” perében, minden bizonnyal a költő gyámja, Makai Ödön budapesti ügyvéd kérésére. Ekkoriban a Lánchíd kávéházban találkoztak a polgári radikális folyóirat szerkesztői és munkatársai. József Attila még akkor is sokáig eljárt közük – ahogy Mártának szóló leveleiben többször utalt rá⁵⁷ –, amikor a lány már Londonban tanult (végrehajtvá atyja szerelmi próbaidőnek nevezett, valójában elidegenítő szándékú tervét). Ferenczi nevét nem említik üzenetváltásaikban, de a költő 1928. október 10-én kelt levelében a lélekkel kapcsolatos foglalatosságokról meglehetősen szkeptikusan vélekedik: „Én nem hiszek a pszichológiában és a hasonló tudományokban – az egész csak olyan, mint az a munka, amit te választottál: segedelemmel kecsgetni az értéktelenségben és agyondevalválja annak az értékét is, aki csinálja. Reformizmus és revolucionizmus csak abban különböznek egymástól, hogy az egyik aszpirint etet a holdkórossal, a másik pedig keserűvizet itat vele. Közbe pedig szegény levágódik az Úristen háza tetejéről”⁵⁸

A pszichológia és a pszichoanalízis azonban – minden valószínűség szerint – más kategóriába tartozott a költő értékrendjében. Az individuális, pragmatikus, „tüneti kezeléssel” kecsgetető lélektani irányzatokat láthatólag elutasította – ám a társadalmi kérdésekre reagáló mélylélektani gondolatokra – mint a „sorsukat fölcserélni vágyó” ifjak „szóvivője”⁵⁹ – fogékony volt.

A Márta-idill idején, 1928. májusában jelent meg a *Századunkban* – egykori védőügyvédje lapjában – Ferenczi Sándor *A pszichoanalízis és a kriminalitás*⁶⁰ című írása, melyet a költő szellemileg legfölfokozottabb korszakában, a megfelelés vágyától tovább serkentett tudásvágytól hajtva, kitüntetett figyelemmel olvashatott. József Attilát ugyanis 1924 januárja – a *Lázadó Krisztus* című verse miatt ellene indított per – óta kitüntetetten foglalkoztatta a bűn témája, hiszen szinte egész hátralevő életében bírósági idézéseket kézbesített számára a postás, fellebbezéseket fogalmazott, törvényhatóság előtti tanúvallomásokra kényszerült. Az élete dokumentumait tartalmazó kötet nyolcvan százalékát is – a halálbüntetés elleni röpirat szerzői ellen indított eljárástól, a *Dönts d a tőkét, ne siránkozz* kötet elkobzásáig, majd a *Lebukott* című vers szerzőségét firtató, elhúzódo igazságügyi vizsgálatig – csupa perirat teszi ki.⁶¹

Ugyanebben a Ferenczi-írásban olvashatott először a „tanulási célzatú” analízis fontosságáról: „...a mi módszerünk olyan esetekben, melyek még bíróság előtt vannak, egyelőre nem igen alkalmazható. Az ideggyógyászati gyakorlatban csakis betegekkel van dolgunk, akiknek fontos érdekük, hogy velünk

⁵⁷ Vö. JAVL, 188., 229.

⁵⁸ Ld. JAVL, 220.

⁵⁹ Vö, József Attila *Fiatal életek indulója* (192.) – JAÖV, 2005, I. 76.

⁶⁰ Ferenczi, 1928.

⁶¹ Vö. Varga, 2005.

szemben igazmondók legyenek, hiszen tudják, hogy csak korlátlan őszinteséggel, ötleteik és egész élettörténetük nyílt közlése árán remélhetik a hón óhajtott gyógyulást. Hasonlót tehetünk fel azokról is, akik *tanulási céllal vetik magukat alá analízisnek*. Ők is tudják, hogy minden fáradságuk, idő- és pénzáldozatuk kárba vész, ha megszegik az őszinteség parancsát.”⁶² (Később szintén a *Századunkban*, Róheim Géza cikkében olvashatott a költő hasonló üzenetű publikációt.)⁶³

A kriminalitás és a pszichoanalízis összekapcsolása 1928-ban föltehetően még egészen másféle jelentést közvetített József Attila számára, mint 1930. januárjától, amikor „saját bűn”-élmény alapján, lelkiismereti kérdésként szembesült a problematika morális vetületével. A Babits-affér volt az ő – hiányzó apja helyett ideális tekintélyre kivetített, s ellene elkövetett – szimbolikus „apagyilkossága”, amelyet sohasem sikerült feledtetnie „áldozatával”, bármilyen sokáig és intenzíven szorgalmazta is a jóvátételt. (Ugyanakkor a rivalizáló testvérharc vonatkozásában sem érdektelen megvizsgálni a közös nemzedékbe tartozó, fiatal költők – elsősorban Illyés Gyula és József Attila – viszonyát a meghódítandó „szellemi apához”, hiszen mindketten az ő elismeréséért versengtek – különböző vérmérsékletükből és „harcmodorukból” fakadóan, szélsőségesen ellentétes eredménnyel: Illyés javára.)

Ferenczi a bűnösnek megbocsátani képes, ideális társadalom víziójával egyzersmind a bizalmat, megértést igénylő gyermeki nézőpont életképtelenségét illusztrálta az érdek mozgatta, szeretettelen felnőtt világban: „A mai bűnügyi perrendtartás elismeri a vádlott jogát, hogy megtegyen és elmondjon mindent, amivel védekezhetik s nyilván el is hallgathassa azt, ami ártalmára lehet. Olyan módszer tehát, mely a vádlott nyilatkozatait veszi – őszinteségük feltételezésével – minden következtetés alapjául, az bűnügyi vizsgálat vagy büntető tárgyalás folyamán megbízhatónak nem mondható. Másképp állna a dolog, ha a tárgyalóteremben, sőt az egész emberi társadalomban jóindulatú, mondhatnám szeretetteljes légkör venné körül a bűnözőt is, s e légkörben a bűnös, gyermeki megbánással, töredelmesen vallhatna meg mindent az igazságos hatalomnak, s a rárótt, mondhatnók büntető-gyógyító intézkedést a gyógyulás örömteljes reményében s a nyert bocsánat megkönnyebbülésével fogadná és teljesítené. Nem kell kiemelnem, mennyire távol vagyunk még ettől az állapottól...”⁶⁴ Hogy József Attilát mennyire szíven találhatta ez a Szent Ferenci-i mentalitást felvillantó szöveg, bizonyítja az öt évvel korábban (1923–1924 telén Makón) írt *Tanítások*-ciklus jámbor próféciája: „*Ti jók vagytok mindannyian / miért csinálnátok hát rosszat?*”

---

⁶² I. m. – Kiemelés: V. A.

⁶³ Róheim, 1928.

⁶⁴ Ferenczi, 1928, 273. – Kiemelés: V. A.

Ferenczi idézett gondolatmenetének hosszú távú hatására megint csak József Attila 1936-os *Szerkesztői üzenetében* ismerhetünk rá – noha itt már Reich hatása is közrejátszhatott⁶⁵ –, amikor a költő azt fejtegette, hogy kétféle bűn van. Az egyik fajta bűn csak azért bűn, mert büntetés jár érte az uralkodó földi hatalmak különös gondoskodása folytán. [...] A másikfajta az a bűn, melyet akaratlanul elkövet az ember, és akkor is megbán elkövetője, ha nem büntetik érte. *Ez az eredendő bűn. Bűn az ellen, akit szeretünk. Az ilyen bűn ellen nem elég nem-büntetéssel küzdeni, az ilyen bűnt kifejezetten meg kell bocsátanunk egymásnak. Az ilyen bűnt meg nem bocsátani, maga is bűn.* A diktatúrákban, az osztályelnyomatáson és idegen munkaerő kizsákmányolásán alapuló társadalmakban a meg-nem-bocsátás bűnében is szenved az emberiség. Ez ellen a bűn ellen bizony nem lehet másként cselekedni, mint küzdeni egy olyan társadalmi rendért, termelési módért és elosztási szervezetért, melyben az emberek könnyebben megbocsátanak egymásnak.”⁶⁶

A titkokhoz vezető nyelv

A tudomány és a művészet – sokáig áthághatatlannak vélt – határainak összekapcsolhatóságára 1928–29 körül a Freud által írt (vagy általa ihletett) művekből kaphatott mintát József Attila. Ekkortájt Ferenczi Sándor írásai mellett főként Hollós István publikációi ragadhatták meg figyelmét, különösen azután, hogy Kosztolányi Dezsővel, a rokon törekvésű-érdeklődésű, „anyanyelvébe szerelmes” költővel – aki mindkét említett lélekgyógyással szoros, baráti kapcsolatot ápolt – elmélyítette az ismeretséget.

Dr. Hollós István, Ferenczi Sándor kollégája és Kosztolányi Dezső barátja, a lipótmezei elmegyógyintézet főorvosaként gyakran publikált a *Nyugatban* (megjelenésük idején ő ismertette például a *Lélekelemzés*, illetve az *Ideges tünetek keletkezése és egyéb értekezések a pszichoanalízis köréből* című Ferenczi-köteteket.⁶⁷) Nyugdíjba vonulása évében, 1927-ben adta közre főművét, *Búcsúm a sárga háztól* címmel, melyben – Ferenczi szellemében – a szeretettel és bizalommal gyógyító, az „örültek” bezárása ellen tiltakozó, a „nyitott kapuk” fontosságát hirdető, meglepően korai antipszichiátriai álláspontot képviselte. (A könyvet és szerzőjét Ignotus méltatta, *Testvéreink, az örültek* címmel a *Nyugatban*.)⁶⁸

Hollós emberszemlélete, nyelvlélektani érzékenysége – s kivált a *Nemzeti géniusz és pszichoanalízis* című tanulmánya⁶⁹ – sokrétű hatással lehetett József

---

⁶⁵ Vö. Erős, 2001.

⁶⁶ József Attila: *Szerkesztői üzenet*. Szép Szó, 1936. évi 2. sz. – Kiemelés: V. A.

⁶⁷ *Nyugat*, 1914, 8. sz.

⁶⁸ *Nyugat*, 1928, 5. sz.

⁶⁹ *Nyugat*, 1929, 3. sz.

Attilára. Ebben a vitacikkben Hollós a freudizmustól idegenkedő *Debreceni Szemle* állításaival szemben sorolt érveket, azt bizonyítva, hogy a magyar nemzeti karaktertől sem lehet idegen az önismeret-gazdagító mélylélektani érdeklődés. Egyszerre volt informatív és képzeletmegmozgató ez az írás a költő számára, hiszen megtudhatta belőle, hogy „az orosz szovjet” is tiltakozott a pszichoanalízis ellen, „amikor Freud műveit indexre vetette” (persze, nem ez volt a költő számára akkoriban az egyetlen információs forrás pszichoanalitikus, és főleg szovjet-oroszországi ügyekben). Ám a cikk néhány kifejezése – különösen az álomfejtés-szövéis freudi metaforáinak pazar nyelvi-logikai levezetése – a költői képekre vadászó József Attila fantáziáját alaposan megmozgathatta.⁷⁰

Több műfajban is számot adott később e hatásról, esztétikai bölcsekedéseiben – „*A nemzet: közös ihlet*” – éppúgy, mint verseiben, prózai szövegeiben. Legszenvedelmesebben az 1933–34-ben kiteljesedő *Eszmélet* híres metaforája: a sorsunkat alakító párkák módjára *törvényt szövő múlt szövőszéke* kifejezés bizonyítja ezt, de később is számos, itt olvasott kifejezést átültetett a műveibe. (*Az álom az alvás nyelve*, *Az álom képrejtvény* – alcímek az *Alvás*, *aluszékony-ság*, *álmatlanság* című, József Attila által stilizált Rapaport-könyvben.⁷¹)

---

⁷⁰ „A nemzet géniusza megnyilatkozhatik a nép szokásaiban, meséiben, hitében, babonájában, játékában, közmondásaiban, de legfőképpen nyelvében és a költők és művészek alkotásaiban. A tudományokat, fizikát, matematikát, csillagászatot, hajózást, stb. a hazai milióhatások befolyásolhatják, a szellemi tudományokat, mint a pszichológiát, történelemtudományt *a nemzet lelkében élő* célok irányíthatják, de tudományok nem lehetnek a nemzet géniuszának reprezentánsai. A géniusz nem tudatos, hanem ösztönös. Nem erőszakolható. Támad, mint a dal, vagy a hős, amelyben vagy akiben egy nép soha ki nem fejezett érzése testet ölt. Nem kell megvédeni, mint ahogy a magyar nyelvben megnyilatkozó géniuszot nem kellett. Az ragyog, mint oly mesebeli köntös, amelyről viselőjének sejtelve nincs. [...] A magyar álmodt fejt. Más nyelvben – deuten, interpreter – álomértelmezésről van szó. A kettő között lényegbeli a különbség. Értelmezni lehet a bibliát, a törvényt, magatartást, szerkezetet, képletet, stb. mégpedig lehet szabadon; az értelmzőt nem köti a logikán kívül valamely különleges szabály. Fejteni nem lehet bármit, és nem lehet bárhogy. A fejtésnek különleges törvénye van. [...] A fejtés szabálya: a szövéis, mert a fejtés a szövéis visszája. A magyar nyelv nem véletlenül beszél álomfejtésről, hanem szinte tudatos logikával cselekszi ezt. Igenis az álomfejtésnek a legszigorúbban fejtés az értelme, mert az álom készültét logikusan: szövéisnek mondja. A magyar álmodt szö. [...] Freud szerint az álomnak szerkezete, szövéis van. Az álom napokon, heteken keresztül készül. Kétirányú erő, mint egy lelki szövéiszék két irányából, dolgozza meg az összeszövéndő anyagot: egy primitív, ösztönös, és egy magasabb rendű morális erő. Az egyikből, a primitívől feltalakodó anyag, elintézetlen ósvágyak tömege, a felső visszatarató erőt részint megtörik, részint különféle torzítással áthalad. E két lelki tényező egymással szembenáll, de mégis bizonyos kompromisszumokban találkozó összjátékból szövédik az álom érthetetlennek látszó szövéis. [...] Freud is szövéishez hasonlítja az álomunkat. [...] A szabályosan szövéit álomkép, bár szabályosan van szövéis, magában véve mégis csak egy értelmetlen kép. [...] Az álom rejtvénykép. [...] Az álom a magyar nyelv értelmében tehát nemcsak egy törvény szerint szövéit kép, hanem rejtvény is. [...] Miközben a magyar ifjúságnak nincs módjában, hogy a pszichoanalízist a magyar főiskolán megismerje, addig a lélekelemzésnek külföldön elismert egyik legelső mestere magyar orvos lett, akinek az újvilágban módot adtak az oktatásra, és akihez évek óta a világ minden tájáról Magyarországra járnak tanulni.”

⁷¹ Rapaport, 1936, 84., 92.

Életre szóló ihletforrássá válhatott számára Ferenczi Sándor főműve is, a *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében*, amely az 1924-es német nyelvű első kiadás – *Versuch einer Genitaltheorie* – után 1928-ban a Pantheon gondozásában magyarul is megjelent. Később az angol fordítás – *Thalassa: A Theory of Genitality* – mintájára, *Thalassa* címen vált híressé a tanulmány, melyben Ferenczi merőben új, szokatlan aspektusból vizionálta és magyarázta az élővilág – és az emberiség – sexualitásának biológiai történelmét. Grandiózus elméletével eleinte Freud elismerését is kivívta, hiszen a genitálteóriában korábbi közös gondolataikat fejlesztette tovább – ám az örökké kísérletező, „fegyelmezetlen fantáziájú” Ferenczit hamarosan veszélyes, befolyásolhatóan szabadgondolkodóként kezdték kezelni a pszichoanalitikus mozgalomban, és Freud is fokozatosan „visszavonta róla libidóját”. (Hasonlóan „bensőjéből vezérelt”, öntörvényű, mozgalmi „eretneknek” számít majd a Marx szimbolizmusát analitikusan elemző,⁷² freudomarxista József Attila, amikor a gazdaságorientált tudományos szocializmus lélektani kiegészítésével, a tan megújításával kísérletezik.)⁷³

Hogy pontosan mikor ismerte meg József Attila a „Thalassát”, a pszichoanalitikus szakirodalom e fontos alaplátását, nem tudható biztosan. Talán az olvasmányélmény egybeesett saját szerelmi-szexuális katasztrófájával, amikor 1929 szeptember–októberében, a MABI balatonlellei szanatóriumában a Vágó Mártával meghíusult házassági terv kudarcának traumájából igyekezett három hét alatt kigyógyulni. A „neuraszténia gravis” diagnózist egyébként a Betegséggyógyító orvosa, a Ferenczi Sándorral másfél évtizedig együtt gyógyító ideggyógyász, a *Nyugatban* is gyakran publikáló műgyűjtő-pszichoanalitikus, Eisler Mihály József állapította meg a kivizsgálás alkalmával. (Róla – és érintőlegesen Ferencziről is – majd az 1936 májusában írt *Szabad-ötletek jegyzékében* olvashatunk,⁷⁴ és mind Vágó Márta, mind a költő följegyzései alapján tudhatjuk, hogy Gyömrői Edit után és Bak Róbert előtt, 1936 végén rövid ideig Eisler doktorhoz járt kezelésre a pszichoanalízishez ragaszkodó József Attila.)⁷⁵

Még egy fontos közvetítőről érdemes megemlékezni József Attila és Ferenczi Sándor között: Kosztolányi Dezsőről, aki közeli barátságot ápolt a vele egy korosztályba tartozó budapesti pszichoanalitikusokkal, sőt Ferenczivel és Hollóssal fehér asztal mellett is gyakran találkozott. Füst Milánnak 1928. június 8-án írt levelében be is számolt egy közös „görbe” estéről: „Tegnap Ferenczivel és Hollósékkal mulattunk, cigányzene mellett. Ezt énekeltem, hangosan: »Rámás csizmát visel a babám...« Szép lehettem.”⁷⁶

⁷² Vö. *Gépeskönyv*, 146. sz. szöveg.

⁷³ Vö. Erős, 2001, 167–183.

⁷⁴ Ld. „*Miért fáj?*”, 441.

⁷⁵ Vö. „*Miért fáj?*”, 433., 446., ill. Szabolcsi, 2005, 2. 790.

⁷⁶ Kosztolányi, 1998, 569.

József Attilával valószínűleg 1929 elején, az idegen szavak használata elleni, anyanyelvi harc jegyében kötött szövetséget Kosztolányi – erre utal József Attila *Magyarító szótár* című cikke a *Századunk* 1929. márciusi számában, melyben Tolnai Vilmos művének második kiadását méltatta.⁷⁷ Pár hónap múlva még szorosabbá válhatott a fiatal költő és az *Édes Anna* írójának kapcsolata,⁷⁸ amikor az Ady-vitában József Attila a szelet vető, vihart arató Kosztolányival „vitatkozik, de nagy tisztelettel, és tulajdonképpen felmenti”⁷⁹ – ahogyan Szabolcsi Miklós az *Ady-vízió* ifjú szerzőjének attitűdjét jellemezte.

Alapvetően a költői nyelv mágiája iránti közös szenvedély kötötte össze a két alkotót, és a nyelvészkedő vitákhoz, játékokhoz, a *Kalevala* magyar fordításának méltatásához, Vikár Béla magasztalásához magától értetődően kapcsolódhatott Hollós István, akinek analitikus tudását az idegen szakkifejezések ellen harcoló Kosztolányi bizonyíthatóan hasznosította 1932-ben, a *Pesti Hírlap* nyelvvédő könyvének szerkesztése során, amikor a magyarító szótárba javasolt szavak között a pszichoanalízis szakkifejezései helyett magyar megfelelőket ajánlott.⁸⁰

József Attila mind szenvedélyesebb vonzalmát a pszichoanalízishez alapvetően a nyelvhez fűződő kitüntetett viszonya határozta meg – akárcsak Kosztolányiét, aki szerint a költő „az az ember, akinek a szavak fontosabbak, mint az élet”.⁸¹ József Attila pedig valóságos nyelvfilozófiát teremtett, amikor analitikus szemléletű önvallomásában így fogalmazott: „Nem volt olyan könyv, olyan írás, olyan nyelvi alakban hozzám kerülő gondolat, amely ne hatott volna rám. Ezek a hatások egymást nagyobbára megrontották, erőtlenné tették, megsemmisítették, valóságos személyemet lekicsinyítették, szellememet megnövesztették. De ma is ott tartok, ahol csecsemőkoromban, mikor gügyögni kezdtem, utánóznám a fölém hajló arcok felől hozzám érkező zörejeket. Ma már tudom, hogy ezeket a zörejeket „tagolt beszédnek” nevezi az ember, vagyis tudom, hogy ha e két leirt szónak: „tagolt beszéd” megfelelő zörejeket csinállok, akkor e zörejek magyar érzékelői azt hiszik, hogy tudom a magyar nyelvet, és tudomásom van arról, hogy ők hozzám hasonlóan értelmes lények. De nemcsak ők hiszik ezt, hiszem én is. Mi több, magamat is csupán azért gondolom el értelmes lénynek, mert őket értelmes lényeknek kell elgondolnom, hiszen ha nem tenném ezt, akkor a szokásosnál is többet ártanánk egymásnak. *Vagy ártunk egymásnak, vagy értjük egymást – ahol az értelem megszűnik, ott kezdődik az ártalom, s ahol az ártalom hatástalan, ott fog önmaga fölépítésébe az értelem.*

---

⁷⁷ Szövegét ld. JAM II. 19–20.

⁷⁸ Kosztolányi regényének pszichoanalitikus értelmezését ld. Nemes, 1998, 13–21., ill. Lengyel, 1998.

⁷⁹ Szabolcsi, 2005, 2. 223.

⁸⁰ Vö. Kosztolányi, 1998, 665.

⁸¹ Ld. *Tehetségproblémák*, 111.

Olvasmányaim hatása ebben a belátásban foglalható össze a legjobban, bár talán csak magam számára.”⁸²

Hollós István később, Kosztolányi halála után is fontos szerepet játszott József Attila költői szótárának alkalmazásában. Harmat Pál – Tasi József cikkére hivatkozva – felidézi, hogy az orvos „1937 körül nyelvelméletet alkotott, amely szerint a »k« kemény hang, erőlködve kell kimondani, míg az ajakhangok könnyen ejthetők, az »l« egyenesen folyékony stb. A pszichoanalitikus a Mignon kávéházban ismertette az elméletet József Attila jelenlétében. Az elmélet is belejátszott a *Költőnk és kora* című versbe, amelyek harmadik sora így hangzik: »K betűkkel szól keményen«, míg a befejezésben az »l« játszik fontos szerepet: »lágyan ülnek ki a boldog / halmokon a hullafoltok. Alkonyul.«”⁸³

Ekkoriban azonban, 1932 nyarán–őszén, Kosztolányi, Hollós és József Attila még együtt medítált nyelv és lélek titkos összefüggéseiről. Ferenczi ugyan már betegeskedett, de még rendelt, és *Klinikai naplót*⁸⁴ vezetett, ebben fejtve ki terápiás újításai lényegét. József Attila pedig legkésőbb 1931 ősztől maga is analízisre járt, és már túl volt egy, Kosztolányi vállalkozásához hasonló, nyelvújító-stilisztikai munkán: orvosának, „a gyomor Freudjának” száraz szaknyelvi tanulmányából költői képekben gazdag, élvezetes szöveget varázsolt, mintegy megvalósítva Kosztolányi és Hollós – a háttérben pedig nyilván Ferenczi és Ignóty – régi törekvését, a magyar pszichoanalitikai szakszókészlet megalkotására. (Nem tudhatjuk, eljutott-e a könyv Ferenczihez. Talán igen, hiszen az energiáit elszívó betegség ellenére tartotta a kapcsolatot a külvilággal, és kiállt a fontosnak tartott ügyek mellett (így szerezhették meg aláírását 1932 nyarán, a halálbüntetés ellen tiltakozók listájára, melynek röpiratát József Attila, Illyés Gyula és Szimonidesz Lajos szövegezte meg).⁸⁵

Meglehet azonban, hogy a pszichoanalitikus mozgalmon belüli ellentétek is szerepet játszottak abban, hogy Ferenczi és József Attila kapcsolatára vonatkozóan alig-alig találunk adatot. József Attila sorsa úgy alakult, hogy a stekelista Rapaport Samu páciense lett – régi szegedi ismeretségüket elevenítve föl, és a költő talán a Diósszilágyi Sámuelhez fűződő, hálás szeretetét vetítette rá az 1931-ben Pestre költözött orvos-druszára. A szekértáborok logikája ugyanis azt diktálhatta, hogy a szakmailag eltérő nézetet vallók kerüljék egymás megmozdulásait. Igaz, József Attila egyik pszichoanalitikus irányzathoz sem kapcsolódott közvetlenül – kivételes érzékenységű, újító szellemű „auto-didakta” módján foglalkozott csak az érdeklődését fölkelő pszichoanalitikus írásokkal –, de nyilván tisztában volt a frontvonalakkal, s noha olvasta orvosa publikációit, nem foglalt állást a beavatottak vitájában.

---

⁸² Ld. *Gépeskönyv*, 143. sz. szöveg – Kiemelés: V. A.

⁸³ Harmat, 1994, 153.

⁸⁴ Vö. Ferenczi, 1996.

⁸⁵ Vö. Tasi, 1996, 160.

A mozgalmon belüli ellentétekre utal a *Lélekkutatás* című stekelista folyóirat egyik, 1932. évi közleménye, melyben (F) – minden bizonnyal dr. Feldmann Sándor, a Magyarországi Független Orvosanalitikusok Egyesületének elnöke – *Pszichoanalitikai mozgalom* címmel Ferenczi Sándor nagy álmának megvalósulására reflektál. Mint írta: „1931. december 18-án nyitotta meg az ortodox freudi tábor nyilvános ingyenes rendelőjét. A betegek szempontjából ugyan nem vagyunk hívei egy nyilvános pszichoanalitikai rendelőnek, egyrészt, mert a betegeknek kevés hasznuk van belőle és inkább a fiatalabb orvosgeneráció kiképzésére szolgál, másrészt az ideges betegek ily keretben nem érzik biztosítottak inkognitójukat. Ennek dacára üdvözljük a nyilvános rendelőt, mint egyik jelét a pszichoanalízissel szemben megnyilvánuló ellenállás csökkenésének. Azonkívül hálásak vagyunk a megnyitó alkalmával szereplő szónokoknak, akik ismét megragadták az alkalmat hangsúlyozni, hogy csak az ortodox táborhoz tartozók az igazi és komoly pszichoanalitikusok, hogy ők nem azonosak az orvosanalitikusokkal. Mi külön egyesületben vagyunk, külön folyóiratunk van, és a különállásunkat mindig hangsúlyoztuk. Az utóbbi esztendő folyamán ezt elmulasztottuk, mert feleslegessé vált a másik tábor hangos, mérges berzenkedésével szemben. Sohasem hallani egy tárgyilagos mondatot, józan kifejtését annak, hogy *tulajdonképpen mi az, ami a másik tábornak az orvosanalízisben nem tetszik*. Mert nem is tudják, hogy mi az. Pusztán személyi gyűlölet felejtetheti el velük, hogy lassanként az egész vonalon átvették mindazt, amit a pszichoanalízis az orvosanalízistől tanult. Mit szólna Freud a rendelő ama reklámozásához, hogy eredményt rövid idő alatt érnek el? A politikában gyakran tapasztalható, hogy a hatalmon lévő párt, mivel a fejlődés szükségességének nyomása elől kitérni nem tud, maga valósítja meg az ellenzéki programpontokat. Eredmény nélkül. Mert ha ketten csinálják ugyanazt, az nem ugyanaz. Az aktív analízis technikája az ortodox analitikus kezében hatástalanabb lesz, mint a régi 3–5 éves kezelési technika.”⁸⁶

Rapaport Samu, József Attila analitikusa már szegedi éveitől kezdve rendszeresen publikált a *Lélekkutatás*ban,⁸⁷ mindebből azonban nem következik, hogy József Attilát is a stekelista irányzat hívének kellene tartanunk. (Freud és az „aktív analitikusok szektája” ellentéteinek eredendő oka egyébként mindmáig kideríthetetlen.⁸⁸) Szántó Judit visszaemlékezéséből arra következtethetünk, hogy a kezelésnek időbeli határt szabó, aktív technika alkalmazása elkeserítette a költőt,⁸⁹ aki a vég nélküli analízis illúziójába kapaszkodva apa-

---

⁸⁶ *Lélekkutatás*, 1932, 1. sz. 39.

⁸⁷ Pl. *Pszichoanalitikai gyógyeredmények organikus megbetegedéseknél*. Első közlemény. *Lélekkutatás*, 1929. 1. sz. 46–50, *Gyomortünetekben jelentkező parapatiaiák*: Második közlemény: 1930. 1. sz. 29–32.

⁸⁸ Vö. Harmat, 1994, 211–214.

⁸⁹ Vö. Szántó, 2005, 142.

(majd Gyömrői Edit esetében anya-) hiányát igyekezett a múltidőző terápiákkal kompenzálni. Mégis, a költő pszichoanalitikus „kiképzéséért” Rapaport tette a legtöbbet, azáltal, hogy 1931-ben rábizta tanulmánya stilizálását. (Tanulságos volna összevetni a *Lélekkutatás*ban megjelent Rapaport-cikkek stílusát az 1931-ben, majd 1936-ban József Attila által „magyarított” könyvekével – így azonosítva a tudományos fogalmakat pontosan értő, s a szaknyelvi szövegből irodalmi esszét varázsoló költő kreatív szellemének nyomát.)

„Ortodoxok” és „renegátok” József Attila olvasmányaiban és környezetében rendre összekeveredtek a harmincas évek elején. Dr. Gartner Pál, dr. Feldmann Sándor, dr. Rapaport Samu egymás könyveit ismertették a *Lélekkutatás*ban, de Feldmann „Ferenczi szellemes elméletét”, az 1929-es „Katasztrófák”-könyvét is elismerően méltatta.⁹⁰ A *Gyógyászat* hasábjain viszont Ferenczi vitatkozott dr. Feldmannal, A „*pszichoanalízis*” név illetéktelen használatáról.⁹¹ Ugyanakkor József Attila barátja volt dr. Kulcsár István orvos, a Freud által „kitagadott” Alfred Adler magyarországi híve, akinek az individuálpiszichológia propagandistájaként írt könyvéből⁹² észrevehető módon a költő is sokat merített. Nagy Lajosné Szegedi Boris egy férjének írt levelében arra utal, hogy Szántó Judit, akit 1932 májusában Almásy Endre analizált, szívesebben váltott volna át Gartner Pálra.⁹³ Nagy Lajost viszont egy időben Ferenczi, majd tanítványa, Révész Erzsébet kezelte.⁹⁴ Almásy Endre, Hollós István, Eisler Mihály József, Róheim Géza – továbbá Hermann Imre, Bálint Mihály és Alice, vagy Kovács Vilma, akiről konkrétan tudható, hogy József Attila szerette-tisztelte őket – egytől egyig a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület tagjai voltak, s részben ők írták a Ferenczi születésnapjára szánt kötet tanulmányait.⁹⁵

Az eszmei „fontvonalak” tehát szakmán belül is alaposan összekuszálódtak.

Posztumusz „ébredés”

Élő kortársainkhoz másképp viszonyulunk, mint a hirtelen elhunytakhoz, akikkel már nem találkozhatunk többé személyesen. Érdemeiket ilyenkor jobban számon tartjuk, mint amikor még köztünk jártak. József Attila is mintha csak 1933 májusa, Ferenczi Sándor váratlan halála után – sajátos gyászreakció hatására – tette volna végérvényesen magáévá, költői szemléletében is következetesen érvényesítve, a „hunyt mester” tanításait. Mindaddig inkább a psi-

---

⁹⁰ *Lélekkutatás*, 1930. 1. sz. 72–73.

⁹¹ Ld. *Gyógyászat*, 1930, 70. 38.

⁹² Dr. Kulcsár István: *Bevezetés az individuálpiszichológiába*. Bp. 1932.

⁹³ Vö. Szántó, 2005, 300–302.

⁹⁴ Vö. Harmat, 1994. 288–289.

⁹⁵ Ld. *Lélekelemzési tanulmányok*, 1933.

choanalízis társadalomalakító szereplehetőségeit, a termelési erők „odakinti” és az ösztönök „idebenti” világának polarizálódását tudatosította versben és prózában. (Különösen szembetűnő mindez a költő prózai írásainak készülő kritikai kiadása tükrében, mely egyelőre csak internetes változatában hozzáférhető.)⁹⁶

A metamorfózist talán a nekrológok⁹⁷ olvasmányélménye idézte elő a költőben, hiszen a tragédia „fordított szereposztást” diktált a Ferenczivel eddig elfogadó vagy polemizáló kapcsolatban levő barátok, kollégák számára. Ignotus, „a megérett” születésnapjára viszontköszöntő helyett ezúttal *Búcsúztató* címmel, múlt időben kényszerült vallani barátságukról a *Magyar Hírlap* 1933. május 28-i számában.⁹⁸ Karinthy Frigyes, az „altató és ébresztő tudományról” folytatott eszmecsere egykori címzettje – Ferenczihez hasonlóan – egykori vitájuk szellemében idézte az elhunyt „lélekbúvár” emlékét ugyanaznap, a *Pesti Napló*-ban, megvallva: elnyomta az álom s nem ébredt föl Ferenczi temetésének délutánján – talán mert nem akarta tudomásul venni elvesztésének tényét.⁹⁹

Kosztolányi Dezső a *Nyugat* 1933. júniusi számában megjelent búcsúztatójában¹⁰⁰ valósággal módszertani mintát adott József Attilának, hogyan kell majd „sorsába merülni” előhívni magából és kikiabálni mindazt, amit „nagyon fáj”. Ferenczit „a lélek szaktudósának” nevezte, aki „az embert – önmagát is – rejtélynek tekintette, melyet nem lehet egy-két lélektani képlettel kifejezni”, ezért aztán „mindent önmagán próbált ki, a testén vagy a lelkén, csak aztán hitte el.”¹⁰¹ Sigmund Freud pedig, megrendülten túlelmedve az utóbbi években köztük támadt „nyelvezavar” következményén – melyet a Mester úgy fogalmazott meg: „barátunk lassanként kisiklott körünkől. [...] Túlságosan elhatalmasodott rajta a gyógyítani és segíteni akarás” –, a lehető legnagyobb elismeréssel nyugtázta a fiaként kedvelt és sokáig kiszemelt utódjának tekintett magyar orvos érdemeit: „tanítványává tett minden analitikust”.¹⁰²

József Attila Harmat Pál szerint ott volt a temetésen,¹⁰³ és osztozott a gyászolók megrendültségében: volt, aki akáclombot szórt a sírgödörbe,¹⁰⁴ „Almásy Endrét rázta a keserű zokogás.”¹⁰⁵ A kortársak emlékezése szerint „mivel az a

---

⁹⁶ Ld. *Gépeskönyv*, 1999, 2001

⁹⁷ Ld. Mészáros, 2000.

⁹⁸ Ld. Mészáros, 2000, 37–41., ill. *Thalassa*, 1999. 1. sz., 148–150.

⁹⁹ Ld. Mészáros, 2000, 43–46.

¹⁰⁰ Ld. Mészáros, 2000, 53–56.

¹⁰¹ I. m. 54.

¹⁰² Ld. *Lélekelemzési tanulmányok*, 1933 (1993), 5–8., ill. Mészáros, 2000, 15–18.

¹⁰³ Ld. Harmat, 1994, 183.

¹⁰⁴ Az akácágat a szabadkőműves rítus is alkalmazta: Híramra, első vezetőjükre utalt, akinek sírját akác díszítette. Ld. *Szimbólumtár*, 27.

¹⁰⁵ Harmat, 1994, 183.

hír terjedt el, hogy Ferenczi fehérvérűségben halt meg – ennek valószínűleg sápadtsága adott tápot – a hipochondriás vonatkozásokra hajlamos József Attila is arról panaszkodott, hogy neki is leukémiája van.”¹⁰⁶

Többről lehetett szó azonban, mint szorongó képzelődésről. A pszichoszomatikus tünetek „átvételével” a költő inkább Ferenczivel való lelki azonosulási készségét szimbolizálta. Élete legfontosabb kapcsolataiban hasonlóképp viselkedett. Vágó Mártát gyakran elképesztette totális, testi-lelki empátiája jeleivel: „Inkább lelki vérátömlesztésnek vagy átlényegülésnek nevezném a vigasztalásnak ezt a fokát, amit adott. Ez a szenvedélyes odaadás, szinte megemmisülni akarás, a másikká válás korlátlan törekvése, talán ijesztő is volt, emellett, hogy oly boldogító volt. *Országos volt a pusztulásban* ebben az értelemben is. Ez az ijesztő túlság legbájosabb játékosságába is behelűződött.”¹⁰⁷ Szántó Judit a fogát fájlaló költő szemrehányásaiból érezte meg, hogy elvárja tőle: az ő fogának is fájniuk kell, ha a társa szenved,¹⁰⁸ a Flóra-szerelem idején pedig maga a költő produkált olyan, keringési zavarokra utaló tüneteket, amelyek szívizomgyulladásban megbetegedett kedvesét kínozhatták.¹⁰⁹

Mindebből pedig az következhet, hogy József Attila 1933. május 24-én, a gyászszertartás napján olyan intim közelségben érezhette magát a váratlanul elhunyt Ferenczivel, mintha szellemi apját veszítette volna el, akinek testi-lelki betegségeit genetikailag örökölheti a „fia”.

Amikor az anya „sorssá válik”

Az eszmélkedő költő 1933–34 körül kezdte meg személyes múltja módszeres föltárását és birtokbavételét: egyre gyakrabban idézte föl verseiben kisgyermekkorára megélt és vélt epizódjait (*Egy kisgyerek sír, Iszonyat*), majd a halott anya fantomalakját (*Mama, Kései sirató, Az a szép régi asszony, Édesanyám, egyetlen, drága..., Majd*), azt követően, hogy Rapaport doktor 1933 januárjában beszüntette páciense kezelését.

Ekkoriban jelent meg dr. Hermann Imre *A pszichoanalízis mint módszer* című könyve, mely a terapeuta nélkül maradt költő számára az önanalízis tanácskönyveként funkcionálhatott.¹¹⁰ A *Nyugat* 1933. évi 13–14-i számában Hollós

---

¹⁰⁶ Uo. – Vö. még: Fedor Ágnes emlékezése szerint József Attilát 1934 elején a rák orvoslásának lehetősége különösen izgatta. Sógorával, Makai Ödönnel „minden orvosi könyvet és lexikont elolvastak, ami erről szólt: föl akarták találni ennek a szörnyű, a Mamát is elveszejtő betegségnek a gyógyszerét.” Az emlékező szerint a költő érdeklődésének hipochonder jellegű alapja is volt: József Attila akkoriban vér- vagy agyrákkal „gyanúsította magát”. Lásd Valachi, 1998, 114.

¹⁰⁷ Ld. Vágó, 1975, 118.

¹⁰⁸ Vö. Szántó, 2005, 154–155.

¹⁰⁹ Vö. Illyésné, 1987, 53., 119.

¹¹⁰ Vö. Valachi, 2003.

István méltatta a laikus számára is meggyőző tudományos kötetet, mely „valószínűvé tudja tenni előtte mindazt, amit Hermann kibontogat: a lélek rétegzett szerkezetét, a tudattalant, az ösztönök hullámmását, összeütközését, a konfliktusos gyermekkori élmények titokba burkolózását, a lelki energiák beteges lekötését és a titok kibogozásával azoknak gyógyulására vezető oldását. [...] Megéri a beteg tünete mögött az elfelejtett titok végzettségét, kifürkészésének nagy feladatát, a gyógyítás eszközének, a szabad gondolatársításnak szinte leküzdhetetlen nehézségeit, amikor a széken, a félelem és a konvencionális fegyelem tengernyi ellentállást [sic!] zúdít a beteg elé, hogy analitikus őszinteséggel beszélhessen.”¹¹¹

1934 tavaszán József Attila már javában gyakorolta a szexuális gátlásokat és társadalmi konvenciókat fölszabadító, maximális őszinteséget igénylő írásterápiát Rapaport Samuval, akivel Hódmezővásárhelyről „levelező” analízist folytatott,¹¹² írógépen gyakorolva a spontán kikívánczó gondolatokat szövegszerűen rögzítő, szabad asszociáció módszerét. A szó most nem szállt el, mint a személyes találkozások, a múltföltáró „beszédkúrák” alkalmával, és az önmagára kíváncsi páciens visszaolvashatta saját titkait, mielőtt továbbküldte bizalmas leveleit a külső értelmezőnek. Fokról fokra, így kísérletezhette ki magán (á la Ferenczi) az önnön mélyéből „énszavával” elővarázsolt pszichoanalitikus költészet módszertanát.

Hermann Imre írásaira egyébként már korábban fölfigyelhetett, hiszen több jel arra utal, hogy olvasta az 1930 novemberében megjelent *Tehetség-problémák* című kötetet, melyet a Magyar Gyermektanulmányi és Gyakorlati Lélektani Társaság adott közre. A Ferenczi szemináriumain módszertani kiképzést kapott orvos-analitikus *A tehetség pszichoanalízise* című tanulmányában Bolyai Farkas és János – apa és fia, a két zseniális matematikus – kimagasló szellemi képességének és kreativitásának rejtett titkait kutatta. József Attila talán itt olvashatott először költőkkel, művészekkel kapcsolatban az úgynevezett „halott-szerető” szindrómáról.

Hermann szerint: „Egy egészen különleges fajtája a szadizmus és nemi ösztön keveredésének az, amit több analizált költőnél megfigyeltem, sok író-költő és tudós életrajzából kiolvashattam, és halottszerető-komplexumnak lehet nevezni. Ez igen kifejezetten nyilvánul meg Farkasnál. Éjjelente szeretett a temetőbe ellátogatni, első feleségét a maga szeme láttára boncoltatta, és a leletet részletesen megírta Jánosnak. [...] Narcisztikusra fordítva ezt a halottszerető komplexumot, olvassuk, hogy koporsója évekig szobájában volt, és talán hált is benne. Egész felnőtt életét különben lassú elmúlásnak tartotta. [...] A tér és idő feletti, részben való, részben vélt rendelkezési képesség kü-

---

¹¹¹ *Nyugat*, 1933, 13–14.

¹¹² Levelei szövegét ld. „*Miért fáj?*”, 357–382.

lönben egy másik hős-típussal függ össze, az *előrelátó látnok* típussal. Költőknél, tudósoknál ilyen látnoki komplexum gyakori (a *hit*, hogy előre lát, nem maga az előrelátás), *Petőfi*-nél, *Goethé*-nél ez is, az előbb említett halott-szeretési komplexum is igen kifejezett. Azt gondolom, hogy a verselés lényeges momentumai ezekkel az ösztönfeldolgozásokkal szorosan összefüggnek. *Az előrelátás a ritmus szabályában és a rímekben, a halott-szeretés az elhangzó szó becsülésében tér vissza.*¹¹³ (Később Wagner Lilla,¹¹⁴ majd a Hermann- és Mérei-tanítvány Virág Teréz¹¹⁵ foglalkozott részletesen e rejtett – József Attilát is jellemző – motivációkkal.)

Érdekesen kapcsolódik a Bolyai-analízishez Szántó Judit emlékezése a *Mama* című vers¹¹⁶ születésének különös előzményeiről. (Hajnali 3-kor, Hatvanytól, egy előkelő fogadás után, gyalog téve meg az utat Budáról a zuglói Korong utcába, a feldúlt költő „űzötten, lélekben agyonverten” felkölti élettársát: „Nagyon gazdag akarok lenni” – hajtogatja, s Judit kérdésére: miért? – anyját szidja, mert gyerekkorában úgy megverte, hogy eltörte rajta a seprőt. „»És most azért akarok gazdag lenni, hogy kimenjek a temetőbe és kiássam a sírt körmömmel és szétverjem a koponyáját.«” József Attila elkeseredett indulatát zokogásba fojtja, a sírástól lassan megnyugszik, s reggelre megírja a *Mamát*.¹¹⁷) Az éjszakai dühkitörés és az engesztelő hajnali vers az 1936 végén keletkezett *Kései sírató*¹¹⁸ életből ellesett, líra-dramaturgiai mintájának tekinthető; első sorainak dokumentumként kezelhető információja (*Már egy hete csak a mamára / gondolok mindig, meg-megállva*) alapján pedig valószínűsíthetjük, hogy 1934 őszén vált intenzívvé a sok sérelemmel terhelt anya-gyerek kapcsolatot feltáró emlékidézés Gyömrői Editnél.

Hasonlóképp a halott anya iránti ambivalens kötődésre vezette vissza Vajda János „poklát” és a nőekkel szemben megnyilvánuló szexuális komplexusait dr. Szilágyi Géza, a Ferenczi halála után megjelent emlékkönyvben.¹¹⁹ Feltűnő tematikai egyezéseket mutat Ferenczi Sándor *Gulliver-fantáziák* című előadásának szövege¹²⁰ is József Attila 1934 tavaszán Rapaport Samuhoz írt leveleivel. A költő szabad asszociációs írásgyakorlataiban ugyanazokat a szexuális erede-

¹¹³ Hermann, 1930, 56. – Kiemelés: V. A.

¹¹⁴ Vö. Wagner, 1972.

¹¹⁵ Vö. Virág, 2001.

¹¹⁶ Első megjelenése: *Népszava*, 1934. október 28. vö. JAÖV II. 270.

¹¹⁷ Ld. Szántó, 2005, 125–126.

¹¹⁸ Vö. JAÖV III. 229.

¹¹⁹ Ld. Szilágyi, 1933.

¹²⁰ Elhangzott 1926. december 9-én, a New York-i Klinikai Pszichiátriai Társaság összejövetelén. Németül 1927-ben jelent meg az előadás szövege (ld. Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse (Internationaler Psychoanalytischer Verlag, Wien, 1927. XIII. 379–396.), angolul egy évvel később (*Int. Journal of Psycho-Analysis*, 1928/9.), magyarul a *Thalassa* 2005/1. számában olvasható.

tükre visszavezethető, metaforaszerűen megjelenített identitásbeli problémáit próbálta érzékeltetni, illetve értelmezteni orvosával (aránytalanságérzés kortársaival, a szimbolikus szexuális potencia összehasonlítási kényszere más férfiakkal, incesztusproblémák a „családi nőikkel”, szexuális vágyak, kudarcok és kényszerek összefüggése),¹²¹ mint amelyekről Ferenczi 1926. decemberében a New York-i Klinikai Pszichiátriai Társaság összejövetelén beszélt, Swift *Gulliver utazásai* című fantasztiikus regényének pszichoanalitikus motívum-elemzése alapján. A vágyott szexuális tárgy iránti nemi kisebbségi érzés kompenzációs törekvéseit elemző Ferenczi-szöveg – éppúgy, mint a Petőfi Sándor vagy Vajda János líráját személyiségproblémákra visszavezető pszichoanalitikus értelmezések – önmagára vonatkoztatható mintaként szolgálhattak József Attila számára, hogy nőkapcsolati zavarainak lehetséges okaival szembe-sülve, szerelmi líráját is a modern pszichológia felismerései fényében alakítsa. Hogy mikor és milyen úton ismerhette meg József Attila a Ferenczi által elemzett *Gulliver-fantáziákat*, arról ugyan nincs konkrét tudomásunk, de oly sok lehetőség kínálkozott az érdeklődő kortársak számára mind Ferenczi, mind az általa népszerűsített nézetek tanulmányozására és továbbgondolására (akár szatirikus formában is – vö.: Karinthy Frigyes: *Capillária*), hogy ez a kérdés talán akkor sem vinne közelebb az igazsághoz, ha tudnánk rá a konkrét választ.

A „halott-szeretés” – az eltemetetlen anya fantomalakjának állandó kísértése – József Attila esetében éppoly ambivalens formában nyilatkozott meg, mint Ferenczi Sándoréban, akinek a nővel kapcsolatos ellentmondásos viszonyulását hasonló, érzelmi „hiánybetegség” motiválta. Mészáros Judit elemzése szerint „anyjától túl kevés szeretetet és túl sok szigorúságot kapott. [...] Saját gyermekkori élményei pszichoanalitikusi tevékenységére gyümölcsözően hatottak (például ráirányították a figyelmét a korai anya-gyerek kapcsolat jelentőségére), de privát életében sok fájdalmat okoztak. [...] A *Szerelem a tudományban* című cikkében a ráció erejében bízva igyekszik védelmet állítani szenvedélyes érzelmei sodrása ellen a félve vágyott nők iránt.”¹²²

Az orvos szeretetreméltó személyisége, anyja és a nők iránti kedvessége, valamint szakmai érdeklődésének jellegzetes irányultsága között párhuzamot vonva, Pfitzner Rudolf arra a következtetésre jut, hogy „Ferenczi viszonyát a nőkhöz nagymértékben a preödipális anya-indulatáttétel, annak negatív szempontjai és ezek elhárítására irányuló reakcióképződések határozzák meg. Ezért keresi egész életében a »jó anyát« és elvárja az analitikustól (Freudtól is), hogy mint egy »nyitott könyv«, páciensének lehetővé tegye »...teljes egészében alámerülni, le az 'Anyáig'...« [...] Ferenczi számára – ellentétben Freuddal – a pszichoanalízis fő témája az általa nagyhatalmúnak megélt anyával,

---

¹²¹ Vö. „*Miért fáj?*”, 357–382.

¹²² Ld. Mészáros, 1999, 409.

a nőiség őt elbűvölő, de ugyanakkor megfélemlítő érzelmi hatalmával való küzdelem. Így Ferenczi az »emocionális tapasztalás technikájának« megalapítójává válik, amelyik Freud Ödipusz királyát megfosztja trónjától: »A szabad-dá vált trónt az anya foglalja el – az anya, aki más, mint az apa felesége. A tápláló, oltalmazó szerepében lép fel, akivel a gyermek szimbiózisban összefonódik. Az anya sorssá válik...« (Cremerius).¹²³

Szinte ugyanez a „képlete” József Attila anyaközpontú sorsszemléletének és költői világképének, noha ez csak a pszichoanalízisben szerzett tapasztalat és alkalmazott tudás következtében válik majd lírájában is nyilvánvalóvá. A költőt – aki tizennégy éves volt, amikor édesanyja rákban meghalt – már sokkal korábban, öt-hat éves korában megkísérthette a halott Mama képe, nagyon hasonlóan ahhoz, ahogyan Hermann Imre később a három-kilenc éves korú gyerekek halálfantáziáit jellemezte: ők „nyilván irodalmi és képbenyomások hatása alatt, igen sokszor megszemélyesítik: a »halálon« a csontvázembert értik, attól félnek, az emberek halálát az ő művének tulajdonítják.”¹²⁴

József Attila diákkori szerelmi verseit furcsa, dekadens hatású elmúlásérzés lengi be, de ez csak részben irodalmi hatás: az életre készülő tizenhét éves fiú vágyódó-lemondó költeményei (*Összetört szívem..., Csókolj, csókolj..., Amióta..., A halálról, Egyedül, Mámor, Keresek Valakit*) valódi halálélményeket – az öcsödi elhagyatottság, majd a valódi árvaság traumáit – visszhangozzák. Első költői sikerei idején csak eltávolítva, adys pátozzsal volt képes anyja alakját versben megidézni (*Ad sidera...*). Egyetemista korában – talán már az anyák és lányok iránt egyszerre érzett vonzalma forrását kutatva – megpróbált szembenézni édesanyja ambivalens érzelmeiket kiváltó fantomalakjával. De mintha a mélyre temetett kellemetlen emlékek, a gyerekkori sérelmek, a pofonok, megaláztatások kiváltotta kamaszkori indulatok hályogot vontak volna belső látása elé.

Az elfojtás hosszú távon is erőteljesen működött, hiszen – az anya-gyerek kapcsolat sérüléseit vizsgáló Hermann Imre és Hermann Alice megfigyelései szerint – a kisgyermeket édesanyjának rövid ideig tartó nélkülözése is kétségbe ejti. „Hogy ez az elfojtás milyen erős lehet, azt azok az esetek mutatják, amikor a gyermekétől hosszabb időre megvált anyát a gyermek a találkozáskor nem ismer fel (ugyanakkor idegeneket ugyanannyi távollét után könnyen felismer). Így reagált a nevelőszülőkhöz kiadott József Attila anyja látogatására, de így reagál sok gyermek már kisebb és kevésbé megrázó távollét után is. Persze, ebbe az elfojtásos fel nem ismerésbe sok harag is vegyül az elszakadást előidéző anya ellen, de – bármi különösen is hangzik – vajon a halottra nem vonatkozhat-e a kisgyermek haragja? / Higgyük csak el, hogy József Attila »Kései sirató«-ja nem költői forma, hanem keserűen átértzett igazság.”¹²⁵

¹²³ Pfitzner, 2005, 41.

¹²⁴ Ld. Hermann, 1959, 143–144.

¹²⁵ Hermann, 1959, 143.

A „halottszerető” komplexus – azaz a bomló testi valójában, enyészetében vizionált néhai mama folytonos kísértése – még a Babits elleni „tárgyi kritikai tanulmányban” is fölbukkant.¹²⁶ Szándékosan durva képzeteket keltő esztétikai írásában így fogalmazott: „ha túlme gyünk a fölületes tetszésen, és nem azt vizsgáljuk, *hog y ocsmány-e az édesanyánk bele*, fönséges-e a téli vihar a Kárpátokban, hanem tökéletes-e, miféle forma ez, tehát mifajta szellem gyúrta itt rettenthetetlenül az anyagot, – akkor valóságbölcseletet (metafizikát) csinálunk...”¹²⁷

Thalasszális szerelem

Gyömrői Edit pácienseként, az újra meg újra földézett és megélt gyerekkori élmények során próbálja földolgozni „holtában nem látott anyjával” kapcsolatos traumáit – és megírni a lélekelemzés ihletésében született, anyaidealizáló-átközö siratóit. E kétszemélyes drámában analitikusa az elvesztett „tárgy” pótlására szakosodott szereplő volt, aki „jó szóval” tartotta – tehát a „jó anya” helyettesítésére alkalmas – terapeutának bizonyult.¹²⁸ Ezért amikor a halott anya lírai alaptoposszá vált József Attila költészetében, a múzsát hol Mamának, hol Editnek, hol „Te rongy”-nak szólította verseiben a költő, aki a tizenöt éve megrekedt gyász munkát szerette volna végre befejezni, és új, felnőtt életet kezdeni – de mindkét célt terapeutája révén kívánta elérni.

Kassai György szerint nyilvánvaló, hogy „az utolsó években elhatalmasodó és egyre követelőzőbb szeretetvágy a megkapaszkodás ösztönének egyenes le származottja.”¹²⁹ József Attila maga is „kölcsonös analízist” forszíroz Gyömrői Edittel, s anyja iránti ambivalens érzéseit rávetítve, kíváncsi a terapeutánöz viszontáttételeire.¹³⁰ A „gyermek, aki csügg anyja szerelmén”, költőként a függő helyzetbe kényszerült, kiszolgáltatott gyermek, gondolkodóként azonban az egyenrangú, felnőtt társ pozíciójából szemléli a másik nemet. „Az embernek az emberhez való közvetlen, természetes, szükséges viszonya az a *férfinak* a *nőhöz* való viszonya. Ennek a viszonylatnak a jellegéből következik, hogy az *ember* mint *faji lény* (*Gattungswesen*) mennyire lett magáé és mennyire fogta föl magát; a férfinak a nőhöz való viszonya az embernek a *legtermészetesebb* viszonya az emberhez” – írta a *Hegel, Marx, Freud* című tanulmánytöredék írásakor, 1936 körül keletkezett egyik bölcselkedésében.¹³¹

---

¹²⁶ Ld. József Attila: *Az Istenek halnak, az Ember él. A Toll* 1930. január 10.

¹²⁷ Kiemelés: V. A.

¹²⁸ Vö. Nemes, 1998, 59.

¹²⁹ Kassai, 1992, 155.

¹³⁰ Vö. Beney, 1999.

¹³¹ Ld. *Gépeskönyv*, 158. sz. szöveg. Kiemelés: az eredetiben.

„Szerelemben életről és halálról van szó” – írta analitikusának 1936. október 28-án kelt levelében, megvallva neki: „Maga olyan énnekem, mint anya és leánya – nagyon szeretem a leányt és az anya megtagadja tőlem. [...] Az anya-Edit, a Gyömrői, hogy csak a másikat nevezzük Editnek, [...] nem értette vagy nem akarta megérteni, hogy az igazi szerelem két lény személytelen egyesülése.”¹³²

Egy héttel később, az öngerjesztő érzelmi drámajáték keltette indulatokat átkozódó-könyörgő verssé transzponálva, már felismerhetően Ferenczi Sándor főművének szimbolikáját vizionálva könyörgött szeretetért: „Egykor egy sejt a tengerben kikelt, / hadd jusson el már örökös öledhez!” (...*aki szeretni gyáva vagy*, 1936. okt. 23. d. u. 5.)¹³³ A „locska őselembé”, a boldog magzati létbe való visszatérés, az anyával való újra eggyé válás, a visszaszületés, a jelképes „kis” halál vágya, mint a férfiszexualitás működését szimbolizáló földtörténeti látomás, a „Katasztrófák” szemléleti mintáját halhatatlanította a magyar költészetben.¹³⁴

Amíg tehetette, a pszichoanalitikus mesterek tanításait és emlékét is éltette – noha éppen az eddig kiadatlan prózai szövegek tanúsága szerint, freudomarkista írásaiban sokat polemizált Freuddal.¹³⁵ Rapaport második, biológiai és pszichoanalitikai könyvét stilizálva hosszasan foglalkozott a Thalassa-elmélettel.¹³⁶ Fontosnak tartotta azt is, hogy a *Szép Szó* 1936. márciusi ünnepi számában – melyben *Amit szivedbe rejtesz* című versével köszöntötte a nyolcvan esztendőes Freudot – a másik, láthatatlan mester: Ferenczi Sándor szellemalakja is jelen legyen. Ezúttal nem a „halottszeretés” komplexuma motiválta – inkább a szellemi őseit megbecsülő örökös hálája és értékisztelete. „Saját” folyóiratának lapjain, szép szavaikat betűkkel érvekké formálva, tanítók és tanítványok együtt ölthettek testet. A szerkesztő pedig büszkén dokumentálhatta a világnak: milyen gazdag a magyar lélekelemzés irodalma, ha Ferenczi hagyatékából olyan fontos írások kerülhetnek még elő, mint *A jellem pszichoanalitikus gyógymódja*,¹³⁷ a budapesti iskola néhai vezetőjének 1928-ban, Madridban tartott előadásának szövege.

Annak idején, amikor a magyar orvos Spanyolországban fölolvasta írását, Freud és Ferenczi elméletei még szimbiózisban, egymást erősítve fejlődtek, akár az anya és a testében növekvő magzat, akik a születés vagy a halál traumája után sem tagadhatják le eredendő összetartozóságukat. Ferenczi akkor – és most, a posztumusz újraközlés alkalmával is – szövegszerűen hivatkozott

¹³² Ld. JAVL, 337–342. – Kiemelés: V. A.

¹³³ JAÖV, II. 363.

¹³⁴ Vö. Kassai, 2000.

¹³⁵ Vö. pl. *Gépeskönyv*, 143., 149., 150. sz. szövegek

¹³⁶ Ld. Rapaport, 1936, 126–133.

¹³⁷ *Szép Szó*, 1936. március, 196–202.; Újraközölve: Erős, 2000, 125–129.

előadásában Freudra, hiszen sohasem mulasztotta el, hogy a „pszichoanalízis atyjának” fölfedezéseit méltassa.

József Attila, a *Szép Szó* szerkesztője sem állította szembe – és nem is játszotta ki egymás ellen – a szemléletét átformáló embernézet „atya”- és „anya”-központú vonulatát. Neki mindkét „szülőre” – a szellemet és a szerelmet szimbolizáló mesterre – szüksége volt ahhoz, hogy az általuk föltárt és láthatóvá tett, belső univerzumban otthon érezhesse magát.

IRODALOM

- BENEDEK LÁSZLÓ** (1995): Az analitikus is ember. Gondolatok Ferenczi Sándorról. *Thalassa*, 1–2. sz. 143–162.
- BENEDEK MARCELL** (1985 [1965]): *Naplómat olvasom*. Budapest: Szépirodalmi.
- BENEY ZSUZSA** (1999): A két anya. In: Beney Zsuzsa: *A gondolat metaforái. Esszék József Attila költészetéről*. Budapest: Argumentum Kiadó, 15–46.
- BERÉNYI ZSUZSANNA ÁGNES** (1998): A szabadkőműves Kosztolányi Dezső. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 5–6. sz. <http://www.galilei.hu/sajto/berenyi.htm>
- BÓKAY ANTAL** (1991): Ferenczi Sándor (1973–1933). *Janus. Ősz*, VIII. 2.: 1–21.
- BRABANT, EVA** (1990): Karinthy Frigyes utazása a pszichoanalízis körül. Fordította: Ádám Péter. *Helikon*, 2–3: 286–292.
- ERŐS FERENC** (2001): *Analitikus szociálpszichológia. Történeti és elméleti tanulmányok*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- ERŐS FERENC** (2000): *Ferenczi Sándor*. Magyar Panteon. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- FERENCZI SÁNDOR** (1901): Szerelem a tudományban. *Gyógyászat*, 12: 76–79. (Újraközölve: Mészáros, 1999, 76–79.)
- FERENCZI SÁNDOR** (2005): Gulliver-fantáziák. Fordította: Dorn Krisztina és Lénárd Kata. *Thalassa*, 1: 98–115.
- FERENCZI SÁNDOR** (1928): A pszichoanalízis és a kriminalitás. *Századunk*, III: 272–281.; (Megjelent: Linczényi Adorján [szerk.] [1982]: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból*. Budapest: Magvető, 360–384.)
- FERENCZI SÁNDOR** (1971, 1997): Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között. A gyengédség és a szenvedély nyelve. In: Buda Béla (szerk.) (1971): *A pszichoanalízis és modern irányzatai*. Budapest: Gondolat, 215–226.; ill. *Technikai írások (1921–33)*. Budapest: Animula, 1997. 102–112.
- FERENCZI SÁNDOR** (1996): *Klinikai napló 1932*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- FREUD, SIGMUND–FERENCZI SÁNDOR** (2000): *Levezetés I/1. kötet, 1908–1911*. Szerk.: Eva Brabant, Ernst Falzeder, Patrizia Giampieri-Deutsch, Haynal André tudományos irányításával. Budapest: Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó.
- FREUD, SIGMUND–FERENCZI SÁNDOR** (2003): *Levezetés II/2. kötet, 1917–1919*. Szerk.: Eva Brabant, Ernst Falzeder. Budapest: Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó.
- HARMAT PÁL** (1994): *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. A budapesti mélylélektani iskola története, 1908–1993*. 2. kiadás, Sopron: Bethlen Gábor Könyvkiadó.
- HAYNAL ANDRÉ** (1996): *Viták a pszichoanalízisben. Freud – Ferenczi – Bálint*. Budapest: Thalassa Alapítvány–Cserépfalvi.
- HAYNAL ANDRÉ** (2003): *Párbeszéd vagy párviadal? A Freud–Ferenczi-kapcsolat és a pszichoanalízis*. Budapest: Gondolat

- DR. HERMANN IMRE** (1930): A tehetség pszichoanalízise. In: *Tehetségproblémák*. Budapest, 47–56.
- DR. HERMANN IMRE–DR. HERMANN ALICE** (1959): *Az első tíz év. A gyermek lelki élete magyar írók, művészek, tudósok önéletrajzaiban*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- HOLLÓS ISTVÁN** (1929): Nemzeti génius és pszichoanalízis. *Nyugat*, 195–200.
- ILLYÉS GYULÁNÉ** (1987): *József Attila utolsó hónapjairól*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- JÓZSEF ATTILA MŰVEI I–II.** (röv.: JAM): Az összegyűjtés, a szöveggondozás és a jegyzetek Szabolcsi Miklós munkája. I–II. (Magyar Remekírók.) Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- József Attila összes tanulmánya és cikke.* (röv.: Gépeskönyv). Készült az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, a Reneszánsz kutatások Posztgraduális Központjában, illetve a Bölcsészettudományi Informatika Önálló Programban Főszerkesztő: Horváth Iván. 1.0 verzió: 1999. 2.0 verzió: 2001. <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/inevjegy.htm>
- József Attila Összes Versei I–III.* (röv.: JAÖV). Sajtó alá rendezte: Stoll Béla. Budapest: Balassi Kiadó, 2005
- József Attila válogatott levelezése.* (röv.: JAVL) Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Fehér Erzsébet. (Új Magyar Múzeum.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.
- KASSAI GYÖRGY** (1990): A *Nyugat* és a pszichoanalízis. *Helikon*, 2–3: 171–182.
- KASSAI GYÖRGY** (2000): Ferenczi-hatások nyomai József Attila pszichoanalitikus írásaiban. *Thalassa*, 2–3: 27–34.
- KOSZTOLÁNYI DEZSŐ** (1998): *Levelek, naplók*. Egybegyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Réz Pál. Budapest: Osiris Kiadó.
- KÓSZEGALVI FERENC** (1999): Az Espersit-téka és utóélete. *Magyar Könyvszemle*, 115. évf., 2: 196–210.
- LENGYEL ANDRÁS** (1998): Miért gyilkolt Édes Anna? A pszichoanalízis mint regényszerző elv. *Korunk* (harmadik folyam), IX/4., április.
- LENGYEL ANDRÁS** (2000): *Játék és valóság közt. Kosztolányi-tanulmányok*. Szeged: Tiszatáj-könyvek.
- LENGYEL ANDRÁS** (2004): A szabadkőműves Móra. *Forrás*, 7–8. sz.
- LENGYEL ANDRÁS** (2005): *A „másik” Móra*. Szeged: Bába.
- Lélekelemzési tanulmányok. Dolgozatok a pszichoanalízis főbb kérdéseiről.* Írták: a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület tagjai. Bevezetővel ellátta: Sigmund Freud. Budapest: Somló Béla Könyvkiadó, 1933. (Reprint: Párbeszéd – T-Twins, 1993.)
- L. NAGY ZSUZSA** (1977): *Szabadkőművesség a XX. században*. Budapest: Kossuth.
- L. NAGY ZSUZSA** (1988): *Szabadkőművesek*. Budapest: Akadémiai.
- MÉSZÁROS JUDIT** (szerk.) (1999): *A pszichoanalízis felé. Fiatalkori írások 1897–1908*. Budapest: Osiris.
- MÉSZÁROS JUDIT** (szerk.) (2000): *In memoriam Ferenczi Sándor*. Budapest: József Attila Műhely Kiadó.
- „miért fáj ma is” – *Az ismeretlen József Attila* (röv.: „Miért fáj”). Szerkesztette: Horváth Iván és Tverdota György. Budapest: Balassi Kiadó–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992.
- NEMES LÍVIA** (1998): *Alkotó és alkotás*. Budapest: Animula.
- PÉTER LÁSZLÓ** (1984): *A szabadkőművesség Szegeden 1870–1950*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1980–81/1. köt. Szeged, 263–283.
- PFITZNER RUDOLF** (2005): *Kalandozásaim Ferenczi nyomában. Egy hazajáró pszichoanalitikus gondolatai különböző témákhoz*. Harmatta János előszavával. Budapest: Animula Kiadó.
- RAPAPORT SAMU** (1931): *Idegesség és bélbajok keletkezése és gyógyítása. Pszichoanalitikai tanulmány*. Budapest: A Lélekkutatás kiadása.
- RAPAPORT SAMU** (1936): *Alvás, aluszékonyság, álmatlanság*. Biológiai és pszichoanalitikai tanulmány. Budapest: Szathmáryné Bánó Vilma kiadása.
- RÓHEIM GÉZA** (1928): A pszichoanalízis, a kritikus és a magyar folklór. *Századunk*, november, 572–577.
- SZABOLCSI MIKLÓS** (2005): *József Attila élete és pályája I–II*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- SZÁNTÓ JUDIT** (2005): *Napló és visszaemlékezés*. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket készítette: Murányi Gábor. Harmadik, javított, bővített kiadás. Budapest: Noran Kiadó.

- SZIGETI LAJOS SÁNDOR** (1988): *A József Attila-i teljességigény. Motívumelemzések*. Budapest: Magvető.
- SZŰ BÉLA** (1981): *Berény*. Budapest: Corvina.
- DR. SZILÁGYI GÉZA** (1933): Vajda János pokla. In: *Lélekelemzési tanulmányok*, 249–265.
- Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Szerkesztette Pál József és Újvári Edit. Budapest: Balassi Kiadó, 1997
- TASI JÓZSEF** (1996): *József Attila könyvtára és más tanulmányok*. Budapest: Ecriture Kiadó.
- Tehetségproblémák*. A Magyar Gyermektanulmányi és Gyakorlati Lélektani Társaság pszichológiai szemináriumában előadták: dr. Balassa László, Dr. Hermann Imre, dr. Imre Sándor, Kersnstok Károly, Kosztolányi Dezső, Dr. Lénárt Edith, Dr. Máday István, Nagy László, Nemesné M. Márta, Rajniss Ferenc, H. Dr. Révész Margit, dr. Szondi Lipót, Varró Margit. Budapest, 1930.
- TÓTH FERENC** (1982): *Emlékezés Diószilágyi Sámuelre*. (A makói múzeum adattára 3.) Makó: József Múzeum.
- VALACHI ANNA** (1992): Analízis és munkakapcsolat dr. Rapaport Samuval. In: „*Miért fáj?*”, 229–258.
- VALACHI ANNA** (1998): *József Jolán, az édes mostoha. Egy önérvényesítő nő a huszadik század első felében*. Budapest: Papirusz Book Kiadó.
- VALACHI ANNA** (2000): „Láttam, hogy a mult meghasadt” – Terápiás modellből mágikus önteremtési rítus. *Thalassa*, 2–3: 3–26.
- VALACHI ANNA** (2002): „Itt ülök csillámló sziklafalon”. Képzelt-valódi utazások József Attilával. *Eső, ősz*, 38–44.
- VALACHI ANNA** (2003): József Attila „freudi népdalai”. *Thalassa*, 2–3: 57–67.
- VALACHI ANNA** (2003): A névvarázstól a pszichoanalízisig. Sigmund Freud, Róheim Géza és József Attila. In: *Testet öltött érv. Az értekező József Attila*. Szerkesztette: Tverdota György és Veres András. Budapest: Balassi Kiadó, 161–185.
- VARGA KATALIN** (szerk.) (2005): „*És ámulok, hogy elmulok*”. *József Attila-iratok*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum.
- VÁGÓ MÁRTA** (1975): *József Attila*. Sajtó alá rendezte: Takács Márta. Az utószó és a jegyzetek Fehér Erzsébet munkája. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- VIRÁG TERÉZ** (2001): Petőfi költészetének elemzése a budapesti iskola szellemében. In: Virág Teréz: „*Mély kútba tekinték...*” *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Animula, 83–93.
- WAGNER LILLA** (1972): *A negyedik Petőfi*. London: Szepsi Csombor Kör.

ÖDIPUSZ-KONTEXTUSOK JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉBEN

Az apakomplexus egy lehetséges tipológiája

Barták Balázs

Sigmund Freud munkássága felől olvasni egy-egy alkotó életművét izgalmas, már-már divatosnak tetsző vállalkozás. A pszichoanalitikus irodalomkritikai érdeklődés fókuszában – érthető okokból – különös gyakorisággal bukkan fel az Ödipusz-komplexus mint az értelmezés lehetséges nézőpontja. E lélektani jelenségegyüttest azonban az irodalomkutatók jó része többnyire egységes, már-már sematikus modellként kezeli, holott az korántsem mutat homogén képet, különösen nem, ha Freud gondolkodásának különböző periódusaira gondolunk.

Az a kép sem tekinthető egységesnek, amely József Attila írásaiban bontakozik ki az apa személyéről. Mondhatnánk, apa nemcsak egy van. Nemcsak az életmű kronológiai feldolgozása, nem is csupán az apa szó szerinti, avagy szimbolikus formákban történő megjelenései árulkodnak e heterogeneitásról, de az apahiánnyal és annak következményeivel élete egésze során küzdeni kénytelen költő közvetlen, önreflexív megnyilatkozásai is óvatosságra, kellő körültekintésre intenek. Mindenekelőtt ez utóbbiak teszik nyilvánvalóvá, hogy József Attila az apjával való kapcsolatot, pontosabban az apa hiányát az Ödipusz-komplexus keretei között „gondolta végig”. Ennek alátámasztására talán elegendő utalni a *Rapaport-levéltre*, vagy akár a Gyömrői Edit hagyatékából ismert *Pszichoanalízis* című komédiára.

Mivel az Ödipusz-komplexus előfordulása elméletalkotójánál sem egységes, célszerűnek tűnik – még ha kissé leegyszerűsítve is – nyomon követni az anya–apa–gyermek viszonyrendszer értelmezésének alakulását Sigmund Freud életművében. Nem azért, mintha az alább érintendő eltérésekről, hangsúlyváltozásokról azt feltételezném, hogy bármiféle közvetlen hatással lettek volna a költő gondolkodására. A magam részéről nem érzékelem, hogy József

Attila bármilyen formában tematizálta volna magukat az alább bemutatandó eltéréseket. Az Ödipusz-komplexus alakulástörténetét reprezentáló három Freud-mű, az *Álomfejtés*, a *Totem és tabu*, valamint a *Mózes, az ember és az egyistenhit* közül ez utóbbi megírásához szerzője csak 1937-ben fogott hozzá Bécsben, ahol egyes részletei folyóiratközlésben ugyan meg is jelentek, a végleges változat azonban csak 1939-ben került napvilágra Londonban, ezt tehát József Attila eleve nem ismerhette. Ami miatt mégis szóba hozom e genealógiát, annak oka elsősorban az, hogy meglátásom szerint hozzásegíthet az apakomplexus különböző megnyilvánulásainak értelmezéséhez, az apakép említett heterogenitásának megértéséhez. Mindezen vélhetően az sem változtat, hogy érvényesnek tekinthetők-e egyáltalán a freudi koncepció vagy sem. Az Ödipusz-komplexus módozatai mint koherensnek tekinthető nézőpontrendszerek azonban bizonytalannak alkalmasak arra, hogy interakcióba lépve a költői életmű kontextusával, a jelentésképződés folyamatának részeseivé tegyenek bennünket, azaz beállítsanak a József Attila költészetéről folyó diszkurzusba.

E variációk leírásakor szerencsés helyzetben vagyunk, hiszen segítségül hívhatjuk Slavoj Žižek, a miénktől persze eltérő, társadalomelméleti horizontot bejáró, *A nagy Másik nem létezik* című írását.¹ A szlovén filozófus ebben a tanulmányában többek között ugyancsak amellel érvel, hogy az Ödipusz-komplexus leírásában Freud különböző munkáiban eltérő hangsúlyok jelennek meg. Az első kézzelfogható változás abban érhető tetten, hogy az eredeti, az Ödipusz-mítoszra épülő koncepciót Freud a *Totem és tabu*-ban kiegészíti egy, az *ősapáról szóló narratívummal*. Lényeges változás ez, hiszen a történet tanulsága így épp az ellenkezője lesz a korábbi változatnak.

Az eredeti felfogás szerint ugyanis az apa *fizikai* jelenlétével, tehát a későbbi változat felől nézve *preszimbolikus* figuraként akadályozza meg az incesztuózus kapcsolat létrejöttét, azaz az anyával való eredendő egység helyreállítását. Mindeközben, mint közbelépő harmadik, *fenntartja azt az illúziót, hogy eltávolításával a vágy tárgya szabadon hozzáférhetővé válik*. A vágy tehát itt az apa eltávolításának, azaz meggyilkolásának feladatával találja szembe magát.

A költői életút, illetve életmű tanulmányozása szempontjából e változat persze több kérdést is felvet. Miképp módosítja e konstrukciót az apa hiánya? Mi történik a fent említett illúzióval, ha az valósággá válik, tehát a vágy tulajdonképpeni tárgya hozzáférhető? Továbbá, mi van akkor, ha az akadály megszűnése ellenére mégsem az, azaz nem hozzáférhető? A hozzáférés lehetőségének elmulasztása nem köti-e örökre a vágy tárgyához a szubjektumot?

Az apamotívum egészére jellemző, hogy jóval közvetettebb, áttételesebb formákon keresztül jelentkezik, mint az anya motívuma. Az Ödipusz-komplexus első modelljére ez különösképpen igaz. Azzal az apával, aki a vágy

---

¹ Slavoj Žižek: *A nagy Másik nem létezik*. *Thalassa*, 1998/2–3: 34–50.

tárgyát birtokolja, aki pusztá jelenlétével lehetetlenné teszi az eredendő egység helyreállítását, természetesen közvetlenül nem is találkozunk. Inkább csak az analízissel összefüggő szövegek utalnak ennek az obszcén, a mamát kisajátító, preszimbolikus apának a távollétében való jelenlétére. Közvetett nyomai azonban a költészeti anyagban is fellelhetők.

Van itt valaki, akinek hatalmával szemben a költő felnőttként is kicsiny és erőtlén. Akinek jogos tulajdonát még utólag, a vágy tárgyának halálát követően is csak a gyermeki fejlődés karakterisztikus szakaszára jellemző formában, azaz a bekebelezésen keresztül véli elragadhatónak. Akitől azonban elragadni e tulajdont *bűn*.

Véleményem szerint ezt a lélektani szituációt mutatja az *Egy büntetőtörvényszéki tárgyalás irataiból* című töredék retorikája is. Bűnről van itt szó, hiszen a szöveg fikciója szerint egy büntető törvényszéki tárgyalás iratait olvashatjuk. Az eltárgyasítás gesztusa – a jegyzőkönyv objektivitása – többek között a *Mama*, vagy a *Kései sirató* utolsó versszakával, illetve az *Az a szép, régi asszony* című költemény egészével együtt abba a nagy kísérletbe illeszkedik, amelynek keretei között József Attila a megélt élményanyag intellektualizálásán keresztül próbál megszabadulni érzelmi gyötrelmeitől. A vádló szavai azonban (*Im anyját falta föl magzatja / vonítva s mohón e cseléd*) nemcsak az anya bekebelezésének gyilkos tettére utalnak. Az infantilis birtokbavétel motívuma mellett – és éppen az teszi indokolttá, hogy az apakép problematikájának tárgyalásakor szót ejtsünk e töredékről – megjelenik itt egy nagyon határozott, konkrét utalás az Ödipusz mítoszra. Ugyancsak a vádló mondja: „*Én legyek bűnének tudója – / mit motyog a reménytelen! / Én csak a bűnöst ismerem / ki szemét lesüti s kitolja!*” A szem kitolásának képe révén a költő egyértelműen azonosítja Ödipuszt, aki a monda szerint a szó szoros értelmében eltávolítja az anyához való hozzáférést pusztá létezésével megakadályozó apát.

A Rapaport-levél² I.-gyel jelölt szövegrészében három ábra található. Ezek közül az első egy hosszabb és egy rövidebb függőleges vonallal érzékelteti az apa és a gyermek szembenállását. „*Valamikor ilyen magasra kellett nézmem, ha édesapámmal, vagy édesanyámmal szellemi, tehát kultúrkapcsolatba léptem.*”³ Pár sorral följebb pedig ezt írja József Attila: „*Egyáltalában nem érzem, hogy nagyobb volnék, mint csecsemő koromban voltam, de azt sem érzem, hogy csecsemő koromban, vagy bármikor kisebb lettem volna, mint most vagyok.*”⁴ Az első ábrához fűzi még hozzá: „*Ebbe a helyzetbe, ha beletörődöm, passzív vagyok, elég jó belső érzéssel...*”⁵

² *Rapaport-levél*. In: Horváth Iván, Tverdota György (szerk): „*miért fáj ma is*”. *Az ismeretlen József Attila* Bp.: Balassi K., Közgazdasági és Jogi Kvk., 1992. 357–387.

³ *Rapaport-levél*, 357.

⁴ Uo.

⁵ Uo.

Ez az ábra alkalmas arra, hogy az általam Žižektől említett első modellt vizuálisan is megragadhatóvá tegye. Az apa fizikai jelenlétében, kitüntetett pozíciójában érvényesíti tekintélyét. Vele szemben csak az alávetettség elfogadásának van helye, azaz a passzivitásnak, ami az említett jó érzéssel jár együtt, mindaddig persze, ameddig e passzivitás fenntartható.

Szülő és gyermeke: olyan viszony ez, amelyek az esélytelenség okán a gondolkodó, a vele szembenállóval *szellemi, tehát kultúrkapcsolatba* lépni kívánó gyermek számára látszólag konzerválja az alávetettséget, a passzivitás nyugalmát. Ezt a kváziharmóniát töri meg a kultúra világában értelmezhetetlen, irracionálisnak tetsző, prekulturális cselekedet, a *válasz*, amelyet nem véletlenül hajt végre minden esetben a gyermek. Ő maga is – talán nevezhetjük így – kultúra előtti, akárcsak a tette. Erre találunk példát a már említett *Kései siratóban* is (*Ettelek volna meg!*), ahol a mamát birtokba vevő, leküzdhetetlen túlhatalommal bíró halál szinte pontosan olyan attribútumokkal rendelkezik, mint amilyenekkel József Attila jellemzi az említett rajzon ábrázolt szülőt. De ez a kultúra előtti gyermek veszi birtokba, azaz a szájába a nőt az előbbiekhöz képest szinte eufemisztikus formában – megfordítva a gondozásnak az állatvilágból, tehát megint csak egy prekulturális régióból ismert képletét – a *Gyermekké tettélben* is: *Számban tartalak, mint kutya a kölykét.*

Az eddigi említett versek mindegyikét többnyire az úgynevezett anyaversek körében szokás említeni. Egyetlen pillanatig sem vonva kétségbe e megközelítések létjogosultságát, mindössze arra kívántam föl hívni a figyelmet, hogy e költemények intencionális világának hátterében minden esetben rekonstruálható a gyermek alávetett léthelyzetének forrásaként értelmezhető apa figurája. Ami az életmű e darabjait gondolatmenetem szempontjából összeköti, az nem más, mint az erre a léthelyzetre adott költői válasz prekulturális jellege. E válasznak az egyik lehetséges megnyilvánulási formája a bekebelezés gyermeki gesztusa.

A *Totem és tabu*ban azonban egy második mítosszal egészül ki az eredeti. Ez a második mítosz az ősapa meggyilkolásáról szól. Ez az apa természetesen azonos az előzővel, azaz halála előtt birtokolta a vágy tárgyát, lehetlenné téve az áhított eredendő egység helyreállítását. Freud szerint eltávolításának szükségszerűen kellett megtörténnie, mert csak így vált lehetővé a történelem előtti állati létből a kultúrába való átmenet. Ennek feltétele ugyanis az apának az őseseményt, azaz elpusztítását követő *visszatérése*, méghozzá szimbolikus formában (Freudnál a totem formájában). A tipológia első változatából megismert preszimbolikus, obszcén, kasztrálatlan, Jouissance-Apa így itt *névként, az ősapa nevéként* tér vissza.

Alapvetően más ez a szituáció. Az apa itt egy, a neve körül kiépülő szimbolikus rend képviselője, amely – ha tetszik – egyfajta *logoszként* tartja fenn a kultúrát. Ő az a bizonyos nagy Másik, aki tulajdonképpen nem létezik, méghozzá kettős értelemben. Nem létezik, hiszen halott, de nem létezik abban az értelem-

ben sem, hogy hatalma korunkban megrendülni látszik. Ez a tény hívja majd elő a modell harmadik változatát. Ez az apa pusztá névként, jelenlétét a szimbólumban elhalasztó távollévőként *tartja fenn a Tiltást*. Valójában ez a kasztrált apa az, aki a *kultúra univerzumának érvényesítésén keresztül továbbra is a szubjektum és a vágy tárgya közé áll*.

A Rapaport-levél egy részlete mintha pontosan ezt a helyzetet illusztrálná: „... *mihez fogjon az, akit sem nem utasítanak vissza, sem nem fogadnak el, akivel, hogy úgy mondjam a nemi egyesülést, illetve annak teljességét feltételező és megelőző kapcsolatokat állandóan fenntartják, de magát a nemi egyesülést visszaautóztatják? Akit, hogy úgy mondjam, testileg hitegetnek? Én a legtermészetesebbnek tartanám, ha a fiu, ha felnőtt, előzőleg az anyjával koitálna és csak később keresne más nőt magának. Mert hogy lehet elképzelni azt, hogy egy nő egy férfival csókolódzó és egyéb meghitt testi viszonyban van, sőt volt éveken át, tehát ez a nő a férfit testileg-nemileg fölzigatta, sőt másfél évtizeden át izgatta és akkor a férfi menjen el egy másik nőhöz koitálni, egy olyan nőhöz, akiről tudja, hogy nem az izgatta föl, tehát nem az kerítette hatalmába az érzékiségéhez kapcsolódó elméjét, gondolkodását? ... Egy beteg világ rámkényszerít egy vallhatatlan beteges világfölfogást és aztán azt mondja rám, hogy beteg vagyok, mert nem tudom a saját belső problémámat megoldani. A mama volt a beteg, Jolán és Etus a betegek, nem én és akkor is ők volnának a betegek, ha nem volna ennek semmiféle kimutatható jele.”⁶*

A József Attila által említett *beteg világ* kontextusunkban a kultúra a Tiltás, a szimbolikus rend világa. Az elűzött, kasztrált, ám névként visszatért apa világa. E nézőpont jogosultságát véleményem szerint az apamotívum kérdéskörében szokásosan tárgyalt istenes versek egy része is igazolja.

A Rapaport-levél 3. ábrája két rövidebb, függőleges vonal között egy hosszabbat mutat, ami a szimbolikus formában, névként visszatérő, a kultúra univerzumát fenntartó és uraló apa modelljére emlékeztet. A költő a következő magyarázatot fűzi az ábrához: „*Balról áll az a valaki, akivel éppen beszélek, ... jobbról vagyok én és köztünk áll az 1. magas alakja. Mármost, ha a partnerrel kontaktust akarok létesíteni, akkor úgy kell beszélnem, mintha ahhoz a magas alakhoz beszélnék és a partner csak akkor léphet velem kapcsolatba, ha ő is ugyanahhoz a magas alakhoz beszél.*”⁷

Két okból gondolom úgy, hogy ez az ábra összhangban van a *Totem és tabu* modelljével. Egyrészt a magas alak megegyezik az első ábra magas alakjával, másrészt pedig azért, mert csak az ő rendjén keresztül jöhet létre bármiféle párbeszéd.

Szigeti Lajos Sándor Bókay Antalt idézve szól a *Nem emel föl* című versről: „*Az apa (és később az isten) – orientációs szerepű autoritás a jelen világban, a*

⁶ I. m. 370–371.

⁷ I. m. 358.

'farkasveremben'. Olyan potenciális hatalom, aki meg tudja mondani, hogy mi micsoda, hogy mi az érték és mi nem. Ezt a szabályozó és értelemadó funkciót a Nem emel föl már a transzcendens apa, az isten személyében látja”,⁸ tehát – tehetjük hozzá – a Totem és tabu kontextusában. „A gyermek számára önmaga és szociális környezete alaktalan tömeg... A gyermek képtelen rendet teremteni, könyörög tehát az átlátható rendért. Ugyanakkor az is érthető, hogy a költő ambivalens módon viszonyul Istenéhez (hogy valljalak, tagadjalak / segíts meg mindkét szükségemben)...”⁹

Úgy tűnik, mintha a *Nem emel föl* az Ödipusz-komplexus első változatára reflektálna. Arra a léthelyzetre, amelyből e másodikba kíván menekülni a költő. A rend világába, amely talán összefogja a széthullóban lévő személyiséget (*Fogj össze, formáló alak*). Arra a léthelyzetre reflektál, amelyben az árva jelzője – a fentiek talán meggyőzően támasztották ezt alá – okkal lehet a *kegyetlen* (*Fogadj fiadnak, Istenem, / hogy ne legyek kegyetlen árva*). A *Tudod, szivem mily kisgyerek* kezdősorú szakasz aztán a gyermek dacosságát és tagadását *elnéző* – és itt ezen a kifejezésen van a hangsúly –, tehát az *elnéző* Istenhez, illetve apához könyörög. Tulajdonképpen ez a jelző határolja el ezt az Istent a következő autoritástól, Mózesről!

Az Ödipusz-komplexus harmadik változata a *Mózes, az ember és az egyistenhit*ben tárul föl előttünk. Az ebben a modellben szereplő apa figurája már nem azonos azzal, amelyik ténylegesen, illetve szimbolikus formában megjelenik az első kettőben. Fellépése Žižek szerint azért elkerülhetetlen, mert ki kell tölteni az első közvetlensége, és a második tisztán szimbolikus tere közötti szakadékot. Csak az elpusztított valóságos, és a kasztrált szimbolikus együttes megtagadása képes biztosítani e harmadik dicsőségét. Ez az apa ténylegesen azt gondolja, hogy ő az apa. Tekintélye nem valóságos, illetve szimbolikus pozíciójából fakad, hanem közvetlenül személyéből árad.

Ennek a figurának a prototípusa az egyiptomi Mózes, aki bevezeti az egyistenhitet, szétrombolva a hagyományos szexualizált bölcsesség univerzumát. Ő a tiszta Akarat, akinek semmilyen tetteivel nem kell elszámolnia. Tiszta autoritás, aki szerint bármi azért van úgy, ahogy van, mert ő mondja, hogy úgy kell lennie.

Nem igazán világos előttem, miféle kitöltendő tér helyezkedik el az Ödipusz-komplexus első változatának *közvetlensége* és a második változat *tisztán szimbolikus* tere között. Az viszont tisztán érzékelhető, hogy e Žižek által leírt harmadik koncepció más, mint az első kettő. Alapvetően abban, hogy mintha még innen volna a kultúra előtti és a kultúra világának oppozícióján.

---

⁸ Szigeti Lajos Sándor: *A József Attila-i teljességigény. Motívumértelmezések*. Bp.: Magvető K., 1988. 104.

⁹ Uo.

Leginkább talán a tökéletesen személytelen, derridai elkülönöződés teréhez tudnám hasonlítani. A *Nem emel föl* határozottan jelzi, hogy még egy szimbolikus autoritással is „szóba lehet elegyedni” (*Tudod, szívem mily kisgyerek –, vagy Intsd meg mind, kiket szeretek*). E harmadik autoritással szemben azonban csak a pusztá, tulajdonképpen értelmetlen tiltakozás, vagy az elviselhetetlennek tetsző létszituációba való beletörődés lehetősége marad.

A *Levegőt!* hatodik és hetedik versszaka csaknem szó szerint azonos sorral kezdődik: *Óh, én nem így képzeltem el a rendet. / Lelkem nem ily honos...*, illetve *Én nem ilyennek képzeltem a rendet. / Pedig hát engemet / sokszor nem is tudtam, hogy miért, vertek, / mint apró gyermeket...* Az ismétlés alakzatának köszönhetően külön nyomatékot kap egyfajta *rend* meglétének a ténye. Ez a *rend* azonban – ahogy a szó első előfordulásának szöveggörnyezete is jelzi – ott-hontalan a költő számára, azaz egyrészt a bensőséges harmónia hiányával jellemezhető, másrészt azzal, hogy egy külső, személytelen hatalom rendje. Az apai autoritás problémája azért hozható itt szóba, mert éppen ennek a *rendnek* a nevében és jegyében verték a versben megjelenő ént *mint apró gyermeket*, még-hozzá minden megérthető, megismerhető magyarázat, ok vagy cél nélkül.

A harmadik versszak harmadik sorában ráadásul fölbukkan egy talányos alak: *Épp azt gondoltam, rám törhet, ki érti, / e táj oly elhagyott. / S im váratlan előbukkant egy férfi, / de tovább baktatott*. A megjelenő figura az elhagyott táj rendjéhez tartozik. A költői szöveg legalábbis megengedi, hogy olyan férfiként azonosítsuk, aki *érti* e táj rendjét, s felbukkanása így azzal a kockázattal jár, hogy rátörhet a versbeli éntre, azaz érvényesítheti vele szemben meghatározatlan hatalmát, mivel tudja, *érti*, hogy ez az én kiszolgáltatót neki. Oly mértékben *érti*, birtokolja e *rendet*, hogy épp oly váratlanul, mint amilyen váratlan volt felbukkanása, el is tűnik, hiszen hatalmában áll ez is. Ebben az elviselhetetlen, levegőtlen létszituációban már a pusztá tiltakozás is bátorságot követel: *... nem oly becses az irhám, / hogy érett fővel szótlanul kibírnám, / ha nem vagyok szabad!* A költeményt záró fohász pedig inkább csak a vágy szavakba öltése, mint reális alternatíva: *Jöjj el, szabadság! Te szülsz nekem rendet, / jó szóval oktasd, játszani is engedd / szép, komoly fiadat!* Különösen nem tekinthető a változás, a kitörés esélyével kecsegtető lehetőségnek, ha a két évvel korábbi, 1933-as *Reménytelenül* kontextusa felől olvassuk, amely a tiltakozás mellett az e harmadik autoritás hatalmára adható másik lehetséges emberi választ, a beletörődést, a lemondást szólaltatja meg.

Közhely, hogy József Attila költészetét alapvetően határozza meg az apa hiánya és a mama korai elvesztése. E traumák nyomai komoly nehézségekhez vezetnek az életmű értelmezésekor. Felvetésem, hogy a pszichoanalitikus irodalomkritikai megközelítés során szerencsés volna tekintettel lenni a freudi Ödipusz-komplexus eltérő változataira, azt a célt szolgálja csupán, hogy árnyaltabb nézőpontrendszer kínáljon egy rendkívül sokrétegű költői világ megértéséhez.

ARCHÍVUM

**ALKOTÁS, GYÓGYÍTÁS, VÁLTOZÁS.
GYÖMRŐI (GELB, RÉNYI, GLÜCK, ÚJVÁRI,
LUDOWYK) EDIT ÉLETÚTJA****Borgos Anna*

Gyömrői Edit e számunkban közölt, magyarul eddig nem publikált írásában Otto Fenichelről és más berlini analitikusokról szóló emlékeit gyűjtötte össze. Fenichel kiképző analitikusa volt, később kollégája és barátja lett, akivel berlini éve alatt, az 1920-as évek elején ismerkedett meg. Az írás persze akkori önmagáról, szakmai, szociális körülményeiről, egzisztenciális nehézségeiről is szól. A „berlini évek” csak egy állomás volt a sok közül Gyömrői mozgalmas életében: Budapest, Bécs után, Prága, Budapest, Ceylon és London előtt, hogy csak a hosszabb periódusokat jelezzük.

Gyömrői Edit József Attila egyik utolsó pszichoanalitikusaként él a köztudatban, akihez a költő „áttételi szerelmében” gyönyörű verseit írta, és aki mellett megszületett a sokat elemzett *Szabad-ötletek jegyzéke*. De ki volt Gyömrői Edit azon kívül, hogy József Attila terapeuta? Az alábbiakban ezt a földrajzi hely, nyelv, szakma és életkörülmények tekintetében rendkívül sokszínű és sűrű életutat tekintem át: utakat, melyekben pszichoanalízis, irodalom, politikai aktivizmus, filozófia és művészet egyaránt helyet kapott. Az egyéni életút, bármilyen öntörvényű is, természetesen elválaszthatatlanul összefonódik a személyes és intellektuális kapcsolatokkal és a sokszor kényszerítően alakuló társadalmi-kulturális körülményekkel.

Gyömrői (Gelb) Edit 1896. szeptember 8-án született Budapesten, közép-osztálybeli asszimilálódott zsidó családban. Anyja Pfeifer Ilona, apja Gelb Márk bútorgyáros, királyi magyar udvari tanácsos volt. Egy húga és egy két évvel idősebb nővére volt. Apja 1865. június 19-én született, és 1899-ben magyarosította nevét Gyömrőire. Gyömrői Edit 1916-ban, házassága után, fia születése

---

* Az életrajz egy készülő hosszabb pszichobiográfiai tanulmány vázlata. Köszönet Sarlós Ivánné Rényi Mariannak a szóbeli információkért és a rendelkezésemre bocsátott dokumentumokért, és Kumari Jayawardenának a ceyloni időszakra vonatkozó anyagokért.

előtt, sok asszimiláns zsidóhoz hasonlóan kikeresztelkedett. Apja kívánságára egy iparművészeti iskolában belső építészetet tanult, de ezt három év után, házassága előtt félbehagyta. Anyjához bonyolult, sérülésekkel teli viszony fűzte, apjához közelebb állt.¹ Akár ödipálisnak is nevezhetnénk ezt a kapcsolatot,² de pontosabb, ha azt mondjuk, hogy súlyos narcisztikus sérülésekkel volt terhelt. Kezdettől meghatározta az elismerés, a feltétel nélküli elfogadás vágya és hiányérzete Gyömrői részéről anyja irányában. Többek között ez vezethetett korai levléséhez, családtól való drasztikus elszakadásához is. 1914-ben – a családi emlékezet szerint saját kezdeményezésére – házasságot kötött Rényi Ervin vegyészmérnökkel. Első gyermekük röviddel a születése után meghalt. 1917-ben megszületett Gábor fia. 1918-ban elvált Rényitől, de vele és második feleségével is egész életében szoros barátságot tartott.³

1918-tól részt vett a Vasárnapi Kör összejövetelein, itt többek között Lesznai Annával, Spitz Renével barátkozott össze, de ismerte Lukácsot, Mannheim Károlyt, a Polányi családot is. Megismerkedett az egyik legjelentősebb magyar avantgárd író-költő-festővel, Raith Tivadarral, majd rajta keresztül Kassák Lajossal, és kapcsolatba került a magyar avantgárd körével. Nagybátyja, Hollós István révén már a tízes években érdeklődni kezdett a pszichoanalízis iránt. 1918-ban jelen volt a Budapesten tartott V. nemzetközi pszichoanalitikus kongresszuson.⁴

1919-ben verseskötete jelent meg,⁵ melyről Lesznai Anna írt kritikát a *Nyugatban*.⁶ A Tanácsköztársaság idején Gyömrői a Közoktatási Népbizottságon dolgozott, Lorsy Ernő újságírónak, a sajtóosztály vezetőjének beosztottjaként, és az ifjúsági irodalom tartozott a hatáskörébe.

A kommün bukása után Jászi Oszkár házában bujkált, de besúgták. Egy ideig együtt menekült Lukács György első feleségével, Jelena Grabenko orosz festőnővel. Kölcsönpapírokkal, fogpasztatubusba rejtett tíz pengővel Bécsbe szökött, ahol a szülői segítséget elutasítva, alkalmi munkákból tartotta el magát (varrónőként, később esernyőüzemi munkásként, majd elárusítóként dolgozott a Heller Verlag könyvüzletében). Kapcsolatban volt az ekkor Bécsben élő magyar politikai emigránsokkal és számos bécsi értelmiséggel, művésszel is. Baráti köréhez tartozott Duczynska Ilona, Balázs Béla, Sinkó Ervin, Hans Eisler, Egon Erwin Kisch és Hermann Broch, aki németre fordította néhány versét (ezek az *Aktion* című lapban jelentek meg).

¹ Erről „Az ár ellen” című önéletrajzi regényéből értesülhetünk. (1941, Kézirat)

² Vö. N. Horváth Béla: Egy pszichoanalitikusnőről. *Irodalomtörténet*, 2003/2. 265.

³ Lásd Vezér Erzsébet: Nagyön fájl. Gyömrői Edit halálára. *Élet és Irodalom*, 1987. 8.; Christiane Ludwig-Körner: Edith Ludowyk Gyömrői. In: *Wiederentdeckt – Psychoanalytikerinnen in Berlin*. Bibliothek der Psychoanalyse, Psychosozial Verlag, Berlin, 1999. 119–148.

⁴ Vezér, 1987; Vezér Erzsébet videóinterjúja Gyömrői Edittel, 1979. (PIM, Hangtár)

⁵ *Rényi Edit versei*. Benkő Gyula Könyvkereskedése Kiadása, Budapest, 1919

⁶ Lesznai Anna: Rényi Edith verseiről. *Nyugat*, 1919/6.

Bécs után rövid romániai (temesvári, kolozsvári) és csehszlovákiai (ungvári) kitérő következett. Kommunista tevékenysége miatt Romániából kiutasították. Közben megismerkedett Tölgy (Glück) Lászlóval, aki a szovjet kereskedelmi képviselőként dolgozott Prágában, és férjhez ment hozzá. Férjével Berlinbe költöztek, és Gyömrői (ekkor Glück) Edit 1923–1933 között a német fővárosban élt. Itt változatos módon kereste a megélhetést és a szakmai önmegvalósítást, elismerést – művészi, mozgalmi és gyógyító tevékenységeken keresztül. Az első években ruhatervező volt a Neumann Produktion, a Hom-Film és a Tschechowa Filmtársaságnál, többek között Elisabeth Bergner filmjeihez is tervezett ruhákat. Megismerte Brechtet, Ilja Ehrenburgot, Olga Tschechowát. Fordított a Führer Verlagnak – a kommunista szakszervezet kiadójának –, tolmácsolással, fotózással foglalkozott, és egy ideig a *Rote Hilfe* című kommunista pártlap szerkesztésében is részt vett. Bár a német kommunista pártból 1934-ben kizárták, a kommunista eszméktől élete végéig nem szakadt el.⁷

Gyömrői berlini tartózkodásának egyik legfontosabb szakmai „hozadéka” pszichoanalitikusi kiképződése volt. Barátja, Siegfried Bernfeld pszichoanalitikus révén került kapcsolatba a Német Pszichoanalitikus Egyesülettel. Bernfeld javasolta neki ugyanis, hogy az analízis segítene problémái megoldásában, bár ezek, amint írja, „inkább gyakorlati, mint érzelmi jellegűek voltak”.⁸ Otto Fenichelhez járt analitikus terápiába a poliklinikára, nem fizető páciensként. A terápia hamarosan kiképző analízissé alakult át, és Gyömrői 1929-től megkezdte saját analitikus praxisát. Közben ismét megélhetési problémái voltak, komolyan éhezett, de talán még ennél is rosszabbul viselte az ezzel járó kiszolgáltatottságot.

Baloldali politikai nézeteivel a Német Pszichoanalitikus Egyesület hivatalos képviselői nem rokonszenveztek, így felvétele a berlini pszichoanalitikus intézetbe eltolódott, de három éven át minden előadásra és szemináriumra bejárt. 1933 májusában előadást tartott „Bevezetés a gyermekanalízisbe” címmel.⁹ A hivatalos székfoglaló előadást 1933. június 20-án tartotta „Pseudogenitalitás egy esete analízis fixációval” címmel.¹⁰ A felvételi bizottságban Radó Sándor, Max Eitingon és Karen Horney ültek. Mint visszaemlékezésében olvashatjuk, a beszélgetés vegyes érzéseket hagyott Gyömrőiben.

Kontrollanalitikusa Hárnik Jenő és Felix Boehm, a Német Pszichoanalitikus Egyesület akkori elnöke lett, „cserébe” Gyömrői asszisztensként dolgozott

---

⁷ Vezér, 1987, 8.; Ludwig-Körner, 1999. 123–127.

⁸ Ludowyk Gyömrői Edit: Emlékezés Otto Fenichelre és a Német Pszichoanalitikus Egyesületre. Lásd jelen számunkban.

⁹ Lásd posztumusz megjelent tanulmányát: Edith Glück: Einleitung einer Kinderanalyse [1933]. In: *Luzifer Amor. Zeitschrift zur Geschichte der Psychoanalyse*, 2000, 25, 126–134. (Közvetítette: Christiane Ludwig-Körner.)

¹⁰ Lásd N. Horváth, 267.

Boehmnek. Szűkebb pszichoanalitikus baráti köréhez olyan baloldali, marxista, szintén többszörös emigráns kollégák tartoztak, mint Annie és Wilhelm Reich, Otto Fenichel, Edith Jacobson és Siegfried Bernfeld.¹¹ Ahhoz a legendás „gyerekszemináriumhoz” tartozott, amelyet Otto Fenichel és Harald Schultz-Hencke 1924-ben alapítottak fiatalabb pszichoanalitikusok részére, és amelyben az intézményes kereteken kívül dolgoztak ki és vitattak meg pszichoanalitikus témákat. Ez a vitafórum 1933-ig, Hitler hatalomra jutásáig működött. Berlinben Gyömrői kapcsolatba került az individuálpeszichológusok csoportjával is, ahol megismerkedett Annemarie Wolffal. Fiát 1927-ben Annemarie Wolf gyermekotthonában helyezte el, később magához vette.

Zsidóságát egyre inkább számon tartották, s így kénytelen volt ő maga is egyre inkább számon tartani. Hitler hatalomra jutása után zsidó származása, nem utolsósorban pedig politikai nézetei és tevékenysége miatt valóban többször veszélybe került. A gyerekszeminárium megszűnt, de néhány kollégával (Reichék, Edith Jacobson, Käthe Friedländer, Barbara Lantos) még összejártak, és igyekeztek szakmai kérdésekre koncentrálni. Miután első poliklinikai páciense feljelentette, 1933-ban néhány kollégájával együtt úgy döntött, hogy Prágába emigrál. Itt hozzákezdek egy pszichoanalitikus kiképző intézet létrehozásához, és pszichoanalitikus-pedagógiai szemináriumokat és előadásokat tartottak. Gyömrői továbbra is kapcsolatban maradt Fenichellel és a marxista pszichoanalitikusok csoportjával; Kate Friedländer, Georg Gerő, Edith Jakobson, Barbara Lantos és Annie Reich mellett egyike volt azoknak, akikhez Fenichel titkos körleveleit („Rundbriefe”) intézte 1933 és 1945 között.¹²

1934-ben Gyömrői visszatért Budapestre, és a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület rendkívüli tagja lett. Itt is egyfajta kritikus, ellenzéki szerepbe, talán kissé periférikus helyzetbe is került. „Előnye is, hátránya is van a birodalmi tanítvány elnevezésnek (honnét származik az elnevezés, az ördög tudja)... De az ember nehezen tudja megtenni, hogy minden oldaltól óvatosan és diplomatikusan elhatárolja magát.”¹³ Gyakran részt vett Anna Freud pénteki vitéstjein Bécsben. A Bálint-házaspár, Hermann Imre és Hollós István társaságában jelen volt az 1934. június 8–10. között Bécsben tartott osztrák–csehszlovák–olasz–magyar szimpóziumon, *Vierländertagungon*. Hollós, Hermann, Lévy Kata, Pfeifer Zsigmond és Kovács Vilma mellett az egyesület szervezésében kurzusokat tar-

¹¹ Lásd Russel Jacoby: *The Repression of Psychoanalysis. Otto Fenichel and the Political Freudians*. Basic Books, New York, 1983

¹² Lásd Otto Fenichel (1998): *119 Rundbriefe 1934–1945. I–II.* (Szerk: Johannes Reichmayer, Elke Mühlleitner.) Frankfurt am Main–Basel: Stroemfeld Verlag; Riccardo Steiner (2000): *„It is a New Kind of Diaspora”: Explorations in the Sociopolitical and Cultural Context of Psychoanalysis*. London: Karnac Books.

¹³ Fenichel, 1998. 195.

tott haladó pedagógusoknak.¹⁴ 1936 és 1938 között, Pikler Emmi, Rotter Lilián és Hermann Alice társaságában szemináriumokat és vitaesteket vezetett anyáknak és pedagógusoknak gyakorlati nevelési kérdésekről. Ezen kívül szociáldemokrata szervezetekben tartott előadásokat nőknek a gyermekkori szexualitásról és a házassági szexuális problémákról, és gyermekpszichológiai recenziókat, cikkeket publikált a *Gyermeknevelésben*, a *Korunkban*, és a *Szép Szóban* is.¹⁵

1935-ben vette át (Lesznai Anna és Hollós István, más források szerint Kulcsár István közvetítésével¹⁶) Rapaport Samutól a súlyosan depressziós (egy pszichiátriai vélemények szerint skizofrén, mai elgondolások és diagnosztikus kategorizálás szerint borderline személyiségzavarban szenvedő) József Attila kezelését, miután Rapaport nem vállalta tovább terápiáját. Gyömrői fenntartó, szupportív kezelést folytatott.¹⁷ A költő tünetei az analízis során felerősödtek, állapota rosszabbodott, s ezért egyesek Gyömrőit tették felelőssé, de erre nincs egyértelmű bizonyíték.¹⁸ Hozzá, illetve az ő hatására – de feltehetőleg nem az ő kérésére – íródott a *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* című öngyógyító, önanalitikus szövegfolyam, és több rövidebb analitikus „ihletésű” szöveg.¹⁹ 1936-ban József Attila először szerelmével, majd agresszív fenyegetésével kezdte ostromolni Gyömrőit. 1936 végén Gyömrői átadta a terápiát Bak Róbert pszichiáter-pszichoanalitikusnak, közben rövid időre Eisler Mihály József is kezelte a költőt.²⁰ Gyömrői interjúban egyértelműen elhárítja a József Attilával való találkozás számára inkább kellemetlenségeket hordozó és okozó élményét, kissé túlhangsúlyozva saját analitikusi semlegességét. Ám elismeri, hogy hatással volt rá József Attila tehetsége, különösen beszédmódja, amely szakmailag és „poétikailag” is izgalmasnak bizonyult számára.

¹⁴ Ld. Fenichel, 1998. 442.

¹⁵ Gyömrői Edit: Székely Béla: „A gyermekek szexualitása”. *Szép Szó*, 1936, 3, 284–285.; A gyermekkori félelmekről. *Gyermeknevelés*, 1936, 3, 130–132.; A gyermekek szexualitásáról. (Székely Béla könyvéről). *Korunk*, 1937, 1, 95.; Ne taposd el a szegény kis bogarat! *Gyermeknevelés*, 5, 67–68. Engedjük-e újságot olvasni a gyermeknek? *Gyermeknevelés*, 1938, 6, 109–110.

¹⁶ Lásd Szabolcsi Miklós: *Kész a leltár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998. 454.

¹⁷ Gyömrői emlékeit József Attila analiziséről és József Attila hozzá írt leveleit ld. Vezér Erzsébet interjújában [1971]. In: *Megőrzött, öreg hangok. Válogatott interjúk*. Vál., szerk. Eörsi István, Maróti István. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2004. 181–192. Lásd még: Horváth Béla: József Attila Gyömrői Edítchez írt versei. *Életünk*, 1981. 12.

¹⁸ Lásd Gyertyán Ervin: Vád és valóság. A József Attila-dráma néhány szereplőjéről. In: *Párbeszéd sokszemközt*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1973. 37–64.

¹⁹ Lásd [Álomleírás], [Átmentem a Párisiba...], Pszichoanalízis, Sárgahajúak szövetsége. In: Horváth Iván, Tverdota György (szerk.): „miért fáj ma is”. *Az ismeretlen József Attila*. Balassi Kiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992. 387–415.

²⁰ A terápiás kapcsolatról lásd Bókay Antal, Jádi Ferenc és Stark András: „Köztetek lettem én bolond...” Sors és vers József Attila utolsó éveiben. *JAK* füzetek 3. Magvető Könyvkiadó, 1982. 145–149.; Vezér [1971], 2004. 181–185.; Szabolcsi, 1998. 453–457.; Tverdota György: *A komor föltámadás titka*. Pannonica Kiadó, Budapest, 1998. 199–203.; „miért fáj...” 1992. 398–402.; Valachi Anna: „Bolondot játszottak velem...” József Attila és az elmebetegség stigmája. *Új Forrás*, 2005. május.

„És ha az ember dolgozott skizofrénekkal, nem lehet nem észrevenni, hogy a nyelvnek, a szónak, a beszédnek milyen más kvalitása van náluk, mint a mi számunkra. Attilánál is észrevettem, hogy szinte eszi a szót, köpi a szót. [...] Valahogy köze van hozzá, úgy használja a szót, mint egy anyagot. Egyszer mondott egy gyönyörűt. Azt mondta: »Vezem a szót, földobom a levegőbe, ott szétesik, és újra megfogom, és akkor valami más.«²¹

Emberi és erotikus vonzereje sokakra hatással volt. Kulcsár István visszaemlékezése szerint épp ezért volt veszélyes lépés hozzáküldeni József Attilát: „Én küldtem őt – talán ez volt az egyik, mondjam így? bűnöm – Gyömrői Edithez. Gyömrői Edit kitűnő analitikus volt, de hozzá József Attilát nem lett volna szabad küldenem. Azért, mert – zárja el egy kicsit a magnetofont... mindegy, legyen ez is a hangszalagon –, szóval azért nem lett volna szabad Attilának Gyömrői Edithez menni, mert Edit nagyon szeduktív nő, szeduktív személyiség volt. Nem olyan valaki, aki ezt akarja csinálni, mint ahogyan az oroszlán meg a tigris sem akar ragadozni... De mindenki, akire Edit ránézett – olyan bűvölő szemekkel –, az ilyen vagy olyan módon beleszeretett.”²² Gyömrői „bűbájosságáról” egy közeli barát, a fotográfus Reismann Mariann („foto Mariann”) is megemlékezik nekrológiájában: „Boszorkány volt. Abból a fajtából, akit elégettek, mert bűbájos volt. Rengeteg emberen segített, visszahozta őket az elviselhető életbe.”²³

1938-ban kommunista zsidó analitikusként újra bizonytalanra vált a helyzete, fizető páciensei elfogytak. Az Ernest Jonestól kapott anyagi támogatás segítségével és John Rickman angol analitikus közvetítésével 1939 februárjában végül Ceylonba emigrált harmadik férjével, Újvári László újságíróval. (Ennek stádiumairól, nehézségeiről a Rickmannel és Jonesszal folytatott levélváltás tudósít.)²⁴

Fiával 1939 és 1941 között intenzív levelezést folytattak, amelynek sajnos csak Gábortól származó része maradt meg. Gabi itthon maradt, de azzal a törekvéssel, hogy előbb-utóbb Amerikába emigrál Gyömrői nővéréhez. A levelekből egy korán felnőtté vált, magáról és környezetéről gondoskodó, gondolkodó ember, valamint egy nem hagyományos, ám igen szoros anya-gyerek kapcsolat képe bontakozik ki. Mindazonáltal felmerül a kérdés: miért nem vitte magával Gyömrői az akkor huszonkét éves fiút az emigrációba, el a bizonytalan helyzetből, amelyből ő maga is menekülni kényszerült? Erre talán magyarázatot adhat, hogy fiát kezdettől fogva, tudatosan, felnőtt, önálló lénynek tekintette. Rendkívül fontos volt számára, hogy a gyermeket ne tekintse tulajdo-

²¹ Lásd Vezér, [1971] 2004. 183.

²² „Én így emlékezem”. József Attiláról dr. Kulcsár Istvánnal. (Murányi Gábor riportja.) *Magyar Nemzet*, 1984, szept. 29. 11.

²³ Reismann Mariann: Gazdag, szép, hosszú élet. *Új Tükör*, 1987/18. 45.

²⁴ A levelek a British Psychoanalytical Society Archívumában találhatóak.

nának, hogy megadja neki azt a szabadságot, amit gyerekkorában ő annyira hiányolt. Ugyanakkor paradox módon, ezzel az elengedéssel együtt mintha azt a gondoskodást, intimitást is megvonta volna tőle, amit gyermekként ugyancsak nélkülözött, s ezzel mintha észrevétlenül mégis megismételte volna a gyerekkori mintát.

1941-ben Gabit behívják munkaszolgálatra. Először Esztergomban, majd a Kárpátokban teljesít szolgálatot. 1943-ban néhány társával megszönik a munkaszolgálatból, és kelet felé indulnak, hogy csatlakozzanak a Vörös Hadsereghez. Azonban járványterületre tévednek (egy Krennevoje nevű községben), és nem engedik őket tovább. Mind a négyen megkapják a tífuszt; s Gabi és két társa nem épül fel a betegségből. 1943. márciusában hal meg, a túlélő társ temeti el.²⁵ Gyömrőinek nem ez volt az egyetlen otthoni vesztesége, bár kétségtelenül ez volt a legsúlyosabb. Fel kellett dolgoznia húga és apja halálát is. Első férje Gabi halála körülményeinek megismerése után mintegy egy éves (a történetekhez képest pedig hároméves) késéssel számol be levélben a veszteségekről.

A ceyloni élet nem indult könnyen. Ez volt a legnagyobb földrajzi, kulturális és szociális váltás Gyömrői életében. Igen nyomasztó volt számára az elszigeteltség, a korlátozott munkalehetőségek, az ismeretlen közeg, a kiszolgáltatottság, a beteg férjről való folyamatos gondoskodás, az aggodalom az otthoniakért.²⁶ Újvári László 1940-ben leukémiában meghalt. Gyömrői férje halála után Colombo elhagyására készült, ám ezt a tervet módosította, hogy megismerte Evelyn Frederick Charles Ludowykot. Ludowyk neves Shakespeare-kutató volt, a colombói egyetem anglistika tanszékének vezetője, és az egyetemen működő English Dramatic Society vezetője, rendezője. Kölcsönös vonzalom szövődött köztük. 1941 elején Gyömrői Los Angelesbe hajózott nővéréhez, eredetileg a végleges letelepedés szándékával, amiben az oda emigrált Otto Fenichel is támogatta. Kaliforniában több berlini kollégája is élt ekkor. Ludowyk levelei azonban visszafordították, és ugyancsak Fenichel anyagi segítségével visszatért Ceylonba. Megérkezése után, 1942. március 25-én azonnal összeházasodtak. Gyömrői férje munkájához kapcsolódva is kamatoztatta „kézműves” tudását és kreativitását: jelmezeket és díszleteket tervezett az előadásokhoz, és nagy népszerűsége tette szert a hallgatók körében.²⁷

Ha eleinte nehezen is, de folytatta analitikusi tevékenységét Ceylonban, tagja volt az indiai pszichoanalitikus egyesületnek, kiképző- és kontrollanalízist

---

²⁵ Lásd Rényi Ervin levelét Gyömrői Edithez, 1946. április 4. (Sarlós Ivánné Rényi Mariann tulajdona.)

²⁶ Erről John Rickmannak írt 1939-es levelei tudósítanak. (British Psychoanalytical Society Archive)

²⁷ Lásd Osmund Jayaratne: *Memoirs of Osmund Jayaratne*. Godage International Publishers, Colombo, 2004. 16–19.

folytatott, részben a saját házában, leginkább tanároknak. Előadásokat és szemináriumokat tartott, rádióadásokban beszélt anyáknak a nevelésről.²⁸

Akkoriban még nem működött hivatalos pszichoanalitikus szervezet Ceylonban. Gyömrői a ceyloni szocialista párt, az LSSP fiatalabb tagjainak tartott bevezető pszichoanalitikus órákat.²⁹

Gyömrőit hajtotta az őt befogadó keleti kultúra és filozófia megismerésének vágya, érdeklődni kezdett a buddhista vallástörténet iránt. Fontosnak tartotta, hogy közel kerüljön annak a helynek a kultúrájához, amelyben élt. Ez többek között a terápia kommunikációs nehézségeinek feloldásához is fontos volt. Az érdeklődés csakhamar elmélyült, és rendszeres formát is öltött: tanulni kezdett, és 1944-ben „Csoda és hit a korai buddhizmusban” címmel megvédte doktori disszertációját.³⁰ A kezdeti idegenkedést, tanácstalanságot és kommunikációs nehézségeket csakhamar felváltotta a keleti világnézet és kultúra iránti nyitottság és azonosulási törekvés, képesség.

Bekapcsolódott a ceyloni baloldali és nőmozgalmakba is. Kapcsolatban állt a (világon az egyik legjelentősebb) trockista párt tagjaival. Részt vett az első autonóm ceyloni női egyesületet, a United Women's Front (EKP – Eksath Kantha Peramuna) megalapításában. A csoport leginkább a munkásnők életkörülményeinek javításával, a nők egészségével, az anya- és csecsemőhalandósággal, a női körtermek állapotával és a szegények lakásügyével foglalkozott.³¹ Aktív tagja volt az LSSP női szekciójának is. Cikkeket közölt a *Nation*be, és álneven az LSSP angol nyelvű lapjaiba is. 1948-ban a *Times*ban „Feminism or Socialism” címmel jelent meg írása.³² A „nőkérdéshez” való affinitása személyes érintettségéből, illetve a baloldali elkötelezettségű ember kisebbségek iránti szolidaritásából is adódott.

1955-ben etno-pszichoanalitikus tanulmánya jelent meg „A lányok pubertáskori rítusai egy változóban lévő társadalomban” címmel.³³ Itt sűrítve jelen-

²⁸ 1948–49: Programme of Courses: A course of lectures on different psycho-analytical topics (Dr. E. Ludowyk-Gyomroi [sic]); [...] Public Lecture: Dr. E. Ludowyk-Gyomroi: „Ten Years After: An Evaluation of the Work of Freud”. „Reports of Training Activities”. *Bulletin of the International Psychoanalytical Association*, 1950

²⁹ Lásd Jayaratne. 2004. 18.

³⁰ További cikkei ebből az időszakból: Edith Ludowyk-Gyömrői: Martha Mitnitzky-Vágó: „Ethos, Hypokrisie und Libidohaushalt” *The Psychoanalytic Quarterly*, 1944. 13, 119–120. (Recenzió); Edith Ludowyk: Aurea Prima Sata Est. *University of Ceylon Review*, 1944, 2, April; Edith Ludowyk-Gyomroi: The Valuation of *Saddhā* in Early Buddhist Texts. *University of Ceylon Review*, 1947, 5, 2, 32–49.

³¹ Lásd Kumari Jayawardena: *The White Woman's Other Burden: Western Women and South Asia During British Rule*. Routledge, London and New York, 1995. 256.

³² Lásd Neloufer de Mel, Ramani Muttetuwegama: „Sisters in Arms: The Eksath Kantha Peramuna”. *Pravada*, 1996, Vol 4, No. 10. 22–26.

³³ Edith Ludowyk Gyömrői: Pubertätsriten der Mädchen in einer in Umwandlung begriffenen Gesellschaft. In: Maria Pfister-Amende (szerk.): *Geistige Hygiene. Forschung und Praxis*. Benno Schwabe & Co., Basel, 1955. 237–251.

nek meg érdeklődési területei: együttesen foglalkozik a társadalmi változások, a pszichoanalízis, a pubertás, a nőiség és a rítusok problémáival.

Művészi tevékenységével sem hagyott fel. Szóni kezdett, de ezt sem csak magának – iskolát alapított ceyloni nők számára, ahol tanította őket (miközben ő is megtanulta tőlük a helyi motívumokat). Faliszőnyegeivel díjakat nyert nemzetközi kiállításokon Kairóban, Rómában, New Yorkban.³⁴

1956-ban (elsősorban a szervezete számára egyre megterhelőbb klíma miatt) Londonba költözött férjével. Itt elismert analitikus lett, és egészen nyolcvanéves koráig folytatott pszichoanalitikus praxist. Tagja volt a Brit Pszichoanalitikus Egyesületnek, Anna Freud köréhez tartozott, a Hampstead Clinic (a mai Anna Freud Intézet) munkatársa lett, analitikusokat képezett ki, időnként publikált. Tanulmányai közül a legismertebb a több nyelvre lefordított „Egy koncentrációs tábor túlélő fiatal lány analízise” című esettanulmány.³⁵ 1960-ban „Mrs. Joyce Edwards” címmel írt harmincoldalas esettanulmányt, „Sylia Zarkhi” címmel pedig egy 1980 táján született, szinte könyvnyi hosszúságú (106 oldalas) gépirat maradt fenn, amelyet soha nem publikált.

A hetvenes években többször hazalátogatott, és felvette a kapcsolatot magyarországi kollégáival. Az 1971-es bécsi nemzetközi pszichoanalitikus kongresszuson Hidas Györggyel folytatott eszmecserét a magyar pszichoanalitikusoknak a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesületbe való újrafelvételéről, és az e célból létrehozott bizottságban is tevékeny szerepet vállalt. 1975-ben előadást tartott Budapesten a Magyar Tudományos Akadémia meghívására.

Férje 1985-ben meghalt, Ekkor kollégái és barátai, Anne-Marie és Joseph Sandler londoni házába költözött. 1987. február 11-én hunyt el.

Erős affinitása volt az önkifejezéshez, az íráshoz, nem annyira szakmai publikációk, mint inkább önéletrajzi vagy fiktív történetek formájában. Visszatérő problémája volt a nyelvvesztés fájdalma, nehézsége. Az élő magyar nyelvel való kapcsolatát elveszítette, ugyanakkor egyik tartózkodási helyének nyelvét sem sajátította el anyanyelvi szinten. Hermann Broch inspirációjára novellákkal próbálkozott németül, de miután magyarra fordította őket, arra döbönt rá, hogy ami németül szépnek és eredetinek tűnt, arról magyarul kiderült, hogy valójában menthetlenül közhelyes.³⁶ Sok szövege elveszhetett, vagy maga semmisítette meg. *A Cat Is a Cat* címmel macskatörténeteket írt angolul, saját élményekből. Két regényt írt német nyelven. Az egyik a bibliai tárgyú *Megbékélés*, amely 1979-ben magyarul is megjelent.³⁷ A másik, önéletrajzi műve, a *Gegen den Storm* [1941] és magyar fordítása (*Az ár ellen*) kéziratban van.

---

³⁴ Lásd Ludwig-Körner, 1999. 138.; <http://www.travelsrilanka.com/shopping/handicrafts/index.php>

³⁵ Magyarul lásd *Thalassa*, 1994/1–2. 32–52.

³⁶ Lásd Vezér Erzsébet videointerjúja, 1979. PIM, Hangtár

³⁷ Rényi Edit: *Megbékélés*. Magvető Kiadó, Budapest, 1979.

Gyömrői gazdag és színes életútja, a nők előtt éppen csak megnyíló szakmákban való intenzív részvétele, különféle csoportok közti „összekötő” tevékenysége, sokrétű kapcsolódásai, ugyanakkor öntörvényűsége, „az ár ellen” úszó személyisége kiemelkedő analitikustársai között is kivételessé teszik. Annak az új értelmiségi nőnek a szerencsés példája, aki elutasítja az anyagi, társas és intellektuális függőségeket, a sodródást – ám keresi, sőt képes újra meg újra produktívan befogadni, feldolgozni, felhasználni az emberi és szellemi kapcsolódásokat, hatásokat. Nőisége csak az egyik réteg változatos meghatározottságai, identitásai között. Alapvetően hozzátartoznak személyiségéhez politikai elkötelezettségei, művészi hajlamai, változóan megélt zsidósága és szakmai identitása is. Bár életforma-, nyelv-, szakma- és kapcsolatváltásainak feldolgozása nem volt mindig konfliktusmentes, személyes és szakmai újramezések nem addigi identitásának kudarcát vagy megkérdőjelezését jelentették számára, hanem – sokszor történelmi kényszerek hatására – a folyamatos fejlődésnek, az új élmények és tudások felfedezésének képességét és értékét.

EMLÉKEZÉS OTTO FENICHELRE ÉS A NÉMET PSZICHOANALITIKUS EGYESÜLETRE¹

Edith Ludowyk-Gyömrői

I.

Hogy Otto Fenichelről szóló visszaemlékezéseimet érthetővé tegyem, először néhány szót kell szólnom magamról.

Kora ifjúságomtól kezdve érdeklődtem az analízis iránt. Ez annak köszönhető, hogy unokahúga vagyok dr. Hollós Istvánnak, aki egyike volt az első pszichoanalitikusoknak, és aki nagy hatással volt fejlődésemmre. Az első pszichoanalitikus kongresszus, amelyen – vendégként – részt vettem, a budapesti volt 1918-ban.

A húszas évek elején nagyon nehéz időszakot éltem át Berlinben. Siegfried Bernfeld² és első felesége, Liesl Neumann közeli barátaim voltak. Bernfeld úgy gondolta, hogy egy kis analízis segítene a problémáim megoldásában – amelyek inkább gyakorlati, mint érzelmi jellegűek voltak (természetesen az a képesség, hogy megoldjam, őket több lelki egyensúlyt igényelt volna, mint amennyivel akkor rendelkeztem).

Bernfeld Otto Fenichelhez küldött, aki felvett engem, mint egyikét a nem fizető poliklinikai páciensének. Az analízis nagyon hamar kiképző analízissé alakult át, de ez után is ingyen kezelt engem. A vele való barátságom természetesen a kiképzés befejezése után kezdődött. Fenichel nagyon tartotta magát az analitikusnak a pácienshez fűződő semleges, személytelen beállítódásához.

---

¹ E két cím nélküli gépírást szöveg angol nyelvű eredetije a washingtoni Kongresszusi Könyvtárban található. Az első egy Kurt R. Eisslerhez, a Freud Archívum akkori titkárához 1979. április 15-én írt levél melléklete; a második kézzel datálva: „1979. november”. A szöveg először németül jelent meg: *Luzifer-Amor* 8. Jg. Heft 16, 1995, 117–123. Ennek alapján készült a magyar fordítás.

² Bécsben, Berlinben, majd San Franciscóban működött analitikus (1892–1953). Elsősorban a pszichoanalízis pedagógiai alkalmazásával foglalkozott.

Éppen emiatt kell felidézniem egy eseményt, amely eme szigorú hozzáállás szempontjából volt különösen figyelemre méltó. Ebben az időben anyagilag nagyon rosszul álltam, minden lehetséges munkát elvállaltam, hogy megkeressem a létfenntartási költségeket. Ez olykor nagyon megerőltető volt számomra, elsősorban azért, mert kénytelen voltam olyan tevékenységeket feladni, amelyek térben és időben nem voltak összeegyeztethetők a kiképzéssel. Egyszer az éhhalál szélén álltam. Csak illusztrációképpen említsem, hogy gyakorlatilag minden este előadásaink és szemináriumaink voltak. Egyik csoportunk utána rendszeresen a Romanische Caféba³ ment. René Spitz,⁴ aki ide tartozott, mindig azt mondta, hogy ő az egyetlen férfi, aki nekem meg tud fizetni egy kávéért. De nem tudta, hogy ez a kávé (és a hozzá járó sütemény) volt az egész aznapi élelemem. Erről még az analízisem során sem tudtam beszélni – az okot később dolgoztuk fel. Ám egyhetes éhezés után bekövetkezett az összeomlás, és kénytelen voltam könnyek között a díványon is beszélni róla. Mikor felálltam, hogy távozzak, Fenichel nagyon zavartan megkérdezte: „Adjak kölcsön magának valamennyit?”. Mire én elpirultam, és azt mondtam: „Még csak ez hiányzik nekem!”, és bevágtam magam mögött az ajtót.

Nos hát, mindezek ellenére a kiképzésem befejeződött. Azután a Fenichel-lel való kapcsolat főként a munka révén alakult ki. Ebben az időben működött Berlinben az úgynevezett „Kinderseminarium” [gyermekszeminárium], egy vitafórum fiatal analitikusok számára. Persze nem csak fiatal analitikusok jártak ide. Emlékeim szerint nem csak Reichék, hanem Radó [Sándor],⁵ [Ernst] Simmel⁶ és más „felnőttek” is jelen voltak. Azt hiszem, ezt a „gyermekszemináriumot” Fenichel irányította, de ebben nem vagyok biztos.

Amikor Hitler hatalomra került, a dolgok hirtelen nagyon nehézé fordultak, persze nem az egész egyesület számára, ezt sajnos hozzá kell tennem. A Hitler-uralom legelső napjaiban az utcán találkoztam [Felix] Boehmmel,⁷ az egyesület akkori elnökével, aki azt mondta nekem: „Készítettem egy feljegyzést a Führernek, amelyben Freud-idézetekkel bizonyítom, hogy a pszichoanalízis a hősi ember nevelésében tehet szolgálatot.” Mire én azt válaszoltam: „Ezt Önnek nem kellett volna mondania nekem”. Ezek voltak hozzá az utolsó

---

³ Berlini kávéház, művészek, értelmiségiek, újságírók, filmesek kedvenc találkozóhelye a húszas években.

⁴ Budapesti születésű, Amerikában ismertté vált analitikus (1897–1974), a csecsemőkkel és a kisgyermekkel kapcsolatos pszichoanalitikus vizsgálódások egyik úttörője.

⁵ Pszichoanalitikus, a magyar egyesület egyik alapító tagja (1890–1972). 1922-től Berlinben, 1931-től New Yorkban élt.

⁶ Német pszichoanalitikus (1882–1947). Ebben az időben Berlinben, a tegeli kastélyban pszichoanalitikus szanatóriumot tartott fenn, ahol szenvedélybetegekkel, súlyos pszichotikus és neurotikus esetekkel foglalkoztak. 1933 után az Egyesült Államokba vándorolt ki.

⁷ Német pszichoanalitikus (1881–1958). 1933 után a Német Pszichoanalitikus Egyesület elnöke. Fontos szerepet játszott az egyesület felszámolásában. 1936-tól a Matthias Göring által vezetett Német Pszichoterápiás Intézet munkatársa volt.

szavaim. Még sokat tudnék mesélni ezekről az időkről, de most Fenichelre kell koncentrálnom.

A helyzetünk egyre nehezebbé vált. A „Kinderseminarium” megszűnt, de néhányan közülünk továbbra is összejártunk, és megpróbáltunk az analízis problémáira koncentrálni: Reichék, Edith Jacobson,⁸ Käthe Friedländer⁹ (akkor Käthe Misch), Barbara Lantos¹⁰ (noha ő még akkor Lipcsében volt). Így azonban nem mehetett sokáig tovább. Reich Dániába települt át, és mi mindannyian azzal próbálkoztunk, hogy Berlinből elkerülhessünk. Fenichel és még néhányan úgy gondoltuk, hogy terveket kell készítenünk; azt javasolta, hogy mi ketten egy hétvégére utazzunk Koppenhágába, és Reichtől kérjünk tanácsokat – ez az utazás akkor még lehetséges volt. Találkoztunk Reichkel, lementünk a tengerpartra sétálni, és végtelen hosszan beszélgettünk. Reich, aki akkor nagyon sokat jelentett nekünk, beszámolt annak a könyvnek a tartalmáról, amelyen éppen akkor dolgozott. Ez volt a kezdete az ő orgonelméletének. Fenichel és én nem mertünk egymásra nézni, és kirázott bennünket a hideg. Reich hirtelen megállt és így szólt: „Gyerekek, ha a dolgomban nem lennék olyan biztos, akkor ez az egész egy szkizofrén fantáziának tűnne nekem.” Nem szóltunk semmit. A visszautazás során sem. Mindkettőnk számára nagy veszteség és nagy bánat volt ez.¹¹

Röviddel azután el kellett tűnnöm Berlinből. Az okok fényt vetnének az akkori berlini életre, de ennek nem sok köze van Fenichelhez, ezért nem is megyek bele. Először Prágába mentem, majd után Budapestre. Nem tudom már pontosan, Fenichel mikor települt át Prágába, de újra meglátogattam őt néhány hétre. Volt egy jó analitikus csoport ott – Frances Deri,¹² Heinrich¹³ és Yela Löwenfeld,¹⁴ Hanna (Heilborn),¹⁵ aki Fenichel második felesége lett, és

---

⁸ Német pszichoanalitikus (1897–1978). 1933 után az ellenállási mozgalom résztvevője; 1935-ben letartóztatták és börtönbüntetésre ítélték. 1937-ben szabadult, majd Prágán keresztül az Egyesült Államokba emigrált.

⁹ Német pszichoanalitikus (1903–1949), 1933 után angliai emigrációban élt.

¹⁰ Budapesti születésű analitikus (1894–1962). 1919 után Lipcsébe, majd Berlinbe költözött, 1933 után Párizsba, majd Londonba emigrált.

¹¹ Reich és Fenichel kapcsolatáról, a berlini „pszichoanalitikus baloldal” sorsáról lásd Russel Jacoby könyvét: *The Repression of Psychoanalysis. Otto Fenichel and the Political Freudians*. Basic Books, New York 1983.

¹² Frances (Franciska) Deri – Max Deri művészettörténész felesége – bécsi születésű berlini pszichoanalitikus (1881–1971). A náci hatalomátvétel után Prágába emigrált, ahol Steff Bornsteinnel, Annie Reichkel, Elisabeth Gerö Heymann-nal, Hannah Heilbornnal, Heinrich [Henry] és Yela Löwenfelddel együtt megalapította a csehszlovákiai pszichoanalitikus munkacsoportot.

¹³ Berlinben, Prágában, majd New Yorkban működött analitikus (1900–1985).

¹⁴ Berlinben, Prágában, majd New Yorkban működött analitikus (1902–1987), Heinrich Löwenfeld felesége.

¹⁵ Hanna Fenichel (1899–1972) Berlinben, Prágában, Bécsben, majd Los Angelesben működött pszichoanalitikus. 1940-ben kötött házasságot Otto Fenichellel.

azt hiszem, Annie Reich¹⁶ is ott volt. Keményen dolgoztak, és jó hangulat volt náluk. Fenichel Budapestre jött a *Vierländertagungra* – nem tudom pontosan melyik évben volt, 1934 és 1938 között.¹⁷ Találkoztam vele az odaútja és a visszaútja során is Bécsben (Bálintékkal egyszer egy héten Budapestről Bécsbe mentünk, hogy részt vegyünk Anna Freud vitaestjein).

Azután abba kellett hagynunk a találkozásainkat. Jött az Anschluß, Budapesten is fenyegetett a náci hatalomátvétele, ezért újra el kellett menni. Ceylonba emigráltam. Eközben rendszeresen megkaptuk Fenichel körleveleit. Ez nagyon fontos volt, mert ez volt az egyetlen információforrásunk a pszichoanalízis helyzetéről és különböző kollégák sorsáról. Fenichel hatalmas munkát fektetett ezekbe a levelekbe, amelyek, úgy gondolom, rendkívül értékes anyagot tartalmaznak a pszichoanalitikus mozgalom történetére vonatkozóan.¹⁸

Ceylonban a magánéletem nagyon bonyolult alakult, és 1941 elején Los Angelesbe utaztam. Fenichel minden tekintetben nagyon segítőkész volt. Ugyanígy Frances Deri is.

Fenichel még mindig egy új országban való letelepedés nehézségeivel küszködött, de nagyon boldog volt. A Hannával való házassága nagyon sokat jelentett számára, és a házban jó hangulat uralkodott. Úgy tűnt, hogy leányával is szoros kapcsolatban van, akit szintén Hannának hívtak. (Egyszer elmentünk velük a Kellogfarmra, hogy megnézzük a lovakat, amelyek filmekben szerepeltek, most pedig kegyelemkenyérre szorultak –, mivel a kis Hanna szerette a lovakat.)

Fenichel és én meglátogattuk Bernfeldet San Franciscóban. Látogatást tettem Simmelnél is. Fenichel mindent megtett, hogy lehetővé tegye letelepedésemet Los Angelesben, de bonyolult magánéletem miatt vissza kellett térnem Ceylonba. Ám ezt az ő segítsége nélkül nem tudtam volna megtenni. Pénzt kölcsönzött nekem, amit szerencsére vissza tudtam adni.

Kapcsolatban voltunk hirtelen haláláig, amiről Frances Deri értesített engem.

Még el kell mondanom valamit egyéniségéről. Kétségtelenül voltak személyes vonzalmai és ellenszenvai, de mindig a végtelenségig őszinte volt.

Egy példa: Voltak nála olyanok analízisben, akik analitikusok akartak lenni. Ezt azonban sokszor ellenezte, és elhárította azt, hogy kiképzésbe vegye őket. Ilyen eset volt Steffi Pedersené, aki később analitikus lett Svédországban.

---

¹⁶ Bécsben, Berlinben, Prágában, majd New Yorkban működött osztrák pszichoanalitikus (1902–1971). 1922 és 1933 között Wilhelm Reich felesége volt.

¹⁷ A második *Vierländertagung*, négy ország (Ausztria, Magyarország, Olaszország, Csehszlovákia) analitikusainak találkozója 1937. május 15 és 17. között volt Budapesten.

¹⁸ Fenichel 1934 és 1945 között 119 körlevelet írt. A levelek szövege nyomtatásban is megjelent. Johannes Reichmayr–Elke Mühlleitner (Hg.): *Otto Fenichel 119 Rundbriefe 1934 – 1945*. Bd. I–II. Stroemfeld Verlag, Frankfurt und Basel, 1998.

Fenichel ezen nagyon felháborodott, de csupán akkor, amikor Pedersen azt állította, hogy nála volt analízisben, és csak a berlini helyzet miatt kellett azt abbahagynia. Elhallgatta azt a tényt, hogy Fenichel elutasította őt.

A másik eset Mitja Fabiané volt, aki akkor második analízisét csinálta, és gyakran beszélt az első analízis alatti nehézségeiről. Fenichel nagyon örült, hogy ő (Mitja) ezt a dolgot fel tudta dolgozni. Mitja később a Menninger-klinikán dolgozott és ott is halt meg.

Fenichel szerint az analitikus legfontosabb tulajdonsága az őszinteség.

Talán most inkább abbahagynám. Ha eszembe jut még valami, akkor majd folytatom.

II.

Amikor a Német Pszichoanalitikus Egyesülettel kapcsolatos emlékeimet most leírom, azok bizonyára különbözni fognak a más kollégák emlékezéseitől. Ennek az az oka, hogy az én helyzetem a kiképzésem ideje alatt egészen más volt, mint az övüké.

A félreértések elkerülése végett le kell szögezmem, hogy Berlinben Edith Glücknek hívtak, később Budapesten pedig Gyömrői Editnek.

Az analitikusom Otto Fenichel volt. Noha minden azt mutatja, hogy az analízisem nagyon termékeny volt, újra és újra azt tanácsolta nekem, hogy várjak a kiképzéssel. Arra gondoltam, hogy talán kételkedik a pályára való alkalmasságomban, hamarosan beláttam azonban, hogy ő csak óvatos volt és ilyen módon is segíteni akart nekem.

A társaságunk sok tagját ismertem a magánéletből, mivel dr. Hollós unokahúga voltam, Siegfried Bernfelddel és feleségével pedig baráti viszonyban voltam. Úgy tűnik, hogy azok az analitikusok, akik ismertek, jó véleménnyel voltak rólam, de aggasztotta őket, hogy a baloldali politikai pozíciói közül számosat magaménak vallottam. Később felismertem, hogy ez valóban így volt.

Mindenesetre a kiképzésemet nem zavarta meg a felvételem elhalasztása. Akkoriban a docensek és a szemináriumvezetők megengedték, hogy az előadásokat olyanok is látogassák, akik nem voltak kandidátusok, de őszintén érdeklődtek a pszichoanalízis iránt. Ezen az alapon jártam három éven keresztül minden előadásra és szemináriumra, amelyek a kiképző tanfolyamokhoz tartoztak, és azt hiszem, keményebben dolgoztam, mint bárki más. Amikor kész voltam, Fenichel azt tanácsolta, hogy jelentkezsem. Három kiképző analitikusnál kellett hivatalos látogatást tennem, mielőtt a jelentkezésemet benyújthattam volna.

Ezek az interjúk számomra inkább nevetségesek voltak, mint komolyak. Felkerestem Radót, aki azon csodálkozott, hogy még mindig nem vagyok kandidá-

tus. [Max] Eitingon¹⁹ fagyosan fogadott, és többek között megkérdezte tőlem, hogy szándékozom-e Oroszországba utazni. Azt válaszoltam: „Aligha, persze az ember sohasem tudhatja, mit hoz a jövő”. Karen Horney²⁰ mindent akart tudni a múltamról, és a beszélgetést a következő szavakkal fejezte be: „Nem értem, hogy egy olyan tehetséges nő, mint maga, miért akar analitikus lenni.”

Ezután következett a tanulmányi bizottság ülése (amely, mint később megtudtam, nem különösebben jól zajlott le). Bernfeld azonban megmentett engem, kijelentvén: „A hölgyet hét éve ismerem, és meg kell mondanom, szörnyűséges volt. De nem ismerek senkit, akit láttam volna ennyire megváltozni.”

Mindazonáltal úgy határoztak, hogy elkezdhetek páciensekkel dolgozni, és ha a kontrollanalitikusom hat hónap után meg lesz elégedve a munkámmal, akkor fölvesznek.

Ettől teljesen kikészültem. Ez olyan volt, mint ha valaki sebész akar lenni, és azt mondják neki, hogy nyugodtan operáljon, és hat hónap múlva a tanára fogja megítélni aszerint, hogy hány beteget élte túl a beavatkozást.

A következő probléma az volt, hogy kontrollanalitikust találjak. Tudatosan azokat szerettem volna megkérni, akik ellenem voltak, de senkinek sem volt ideje. Végül Hárnik [Jenő]né²¹ kötöttem ki, akitől valóban sokat tanultam, és Felix Boehmnél. Az utóbbival való tapasztalataim külön történet.

Boehm készen állt arra, hogy engem kontrolláljon, de cserében az asszisztensének kellett lennem. Ez azt jelenti, hogy a kontrolleseteken kívül pácienseket küldött hozzám, és annak a honoráriumnak, amit ezek a páciensek fizettek, a felét át kellett adnom neki.

Zavarban voltam, de nem tudtam nemet mondani, mert ő különösképpen ellene volt az egyesületbe való felvételemnek.

Az első eset, amit hozzám küldött, egyik páciensének a szeretője volt. Boehm azt mondta nekem, hogy ez a nő a kommunistákkal szimpatizál, és azt is mondta, hogy mivel én is baloldali vagyok, meg fogom érteni ezt a nőt. Nem engedhettem meg magamnak azt a megjegyzést, hogy még sohasem hallottam, hogy ilyen módon lehet befolyásolni az analitikus és a páciens közötti kapcsolatot. A későbbiekre előre tekintve mondhatom, hogy a nőnek a kommunista pártra vonatkozó elképzeléseinek semmi köze nem volt a valósághoz; csupán egy formája volt annak, ahogy a szüleiével való belső küzdelmét megélte. Ezt azonban nagyon hamar felismerte, és ezután a dolog elvesztette számára a jelentőségét.

---

¹⁹ Lengyelországi születésű analitikus (1881–1943), a berlini pszichoanalitikus poliklinika egyik alapítója 1920-ban. 1933-ban Palesztinába emigrált. A pszichoanalitikus mozgalom egyik legbefolyásosabb szereplője, a „titkos bizottság” tagja volt.

²⁰ Német pszichoanalitikus (1885–1952). 1932-ben az Egyesült Államokba emigrált. A nőiség pszichoanalízisének és a pszichoanalízis „kulturalista iskolájának” egyik úttörője volt.

²¹ Magyar pszichoanalitikus. 1921-ig a magyar, majd a német egyesület tagja, a berlini pszichoanalitikus intézet docense. 1933 után Dániába, majd az Egyesült Államokba emigrált.

Hat hónappal később megtartottam felvételi előadásomat, és minden rendben zajlott. De továbbra is Boehm asszisztenseként kellett dolgoznom, mivel páciensem nem hagyhattam cserben.

A német egyesületnek egy egész sor olyan tagja volt, akik nagyon fontosak és produktívak voltak. A kandidátusok között voltak jó emberek, mint Jeanne Lample-de Groot²² és Frances Deri, akik kiképzésüket kis idővel előbb fejezték be, mint én. Edith Jacobsont és Annie Reichet aligha kell bemutatnom. Ott volt Paula Heimann²³ is, egy rokonszenves asszony, [akiről] azonban nem lehetett előre látni, hogy olyan jól fog fejlődni, ahogyan ez valóban történt; ezen kívül Barbara Lantos és Käthe Friedländer (illetve Misch). Ez egy fiatal generáció volt. Akkor Radó és [Franz] Alexander²⁴ voltak a kiemelkedő tanárok. Simmelnek volt egy szanatóriuma alkoholisták számára, ez engem roppant módon érdekelt. Abban az időben ismertem a német egyesületet, amikor Reich még teljesen világos és nagyon produktív volt. Bernfeldről és Fenichelről nem is kell beszélnem. Csak azt tudom, hogy majdnem szétpukkadtam az irigységtől, amikor beléptem Fenichel dolgozószobájába, és megláttam az íróasztalán szétszórt kéziratokat.

Ez volt a kezdet, de nem tartott sokáig, mivel Hitler hatalomra került. Nehéz időket éltünk. Annie Reich biztonságban élt nálam, miután lakását el kellett hagynia. Edith Jacobsont hamarosan letartóztatták. Az emberek elkezdték elhagyni Berlint. Voltak néhányan olyanok, akik alkalmazkodtak. Sohasem fogom elfelejteni, amikor Boehmmel találkoztam, aki azt mondta nekem: „Készítettem egy feljegyzést a Führernek, amelyben Freud-idézetekkel bizonyítom, hogy a pszichoanalízis a hősi ember nevelésében tehet szolgálatot.” Mire én azt válaszoltam: „Ezt Önnek nem kellett volna mondania nekem”, és sarokfordultam.

Voltak mások, akik bátrak és tisztességesek voltak. Például [Carl] Müller-Braunschweigre²⁵ gondolok. De dolgozni nehéz volt, tevékenységünk, a „Kinderseminarium” (az idősebb és a fiatalabb generáció közötti vitafórum) megszűnt.

Berlint gyakorlatilag egyik pillanatról a másikra kellett elhagynom. Az első poliklinikai páciensem (Hárnik kontrollja alatt) egy kőműves volt, aki súlyos

---

²² Holland pszichoanalitikus (1895–1987). Bécsben Freud analizálta, 1925-től Berlinben élt és a pszichoanalitikus kiképző intézetben tanított. 1933 után Bécsben, 1938 után Hollandiában élt és dolgozott.

²³ Német pszichoanalitikus (1899–1982) 1933 után Angliában élt és dolgozott.

²⁴ Budapesti születésű analitikus (1891–1964). 1920-ban emigrált Berlinbe, az ottani pszichoanalitikus kiképző intézet tanítványa, majd tanára volt. 1931-ben Amerikába emigrált, és megalapította a chicagói pszichoanalitikus intézetet.

²⁵ Német pszichoanalitikus (1881–1958). Részt vett a német egyesület „árjásításában”, majd felszámolásában, később azonban szakított a Göring-intézettel, és depresszióba esett. 1946 után nagy szerepe volt a német pszichoanalitikus mozgalom újjászervezésében.

kényszerneurózisban szenvedett. Hosszú ideje munkanélküli volt, mivel minden alkalommal, amikor három vagy négy követ egymás mellé rakott, megállt, és azon kellett gondolkodnia, hány kő tartozik még a sorba. Ilyen munkást senki sem akart alkalmazni. De analízise jól haladt, és már egészen jól tudott dolgozni. Nem volt kommunista, de tagja volt a párt egyik mellékszervezetének, a *Rote Hilfének* [Vörös Segélynek]. Éppen amikor újra dolgozni kezdett, Hitler hatalomra került. A kőműves elvesztette volna állását, ha nem lép be a náci pártba. Ezt fogcsikorgatva meg is tette. De most már neki is masírozni kellett a felvonulásokon, részt venni a *Kraft durch Freude*²⁶ mozgalomban stb. Röviden, nem bírta többé elviselni, hogy saját magát megvesse, és meg kellett saját magát győznie arról, hogy helyesen cselekszik. De ott voltam én, aki mindent tudtam a Vörös Segélyről. Egyetlen dolog maradt számára, az, hogy engem feljelentsen.

A Boehm által először küldött páciens, amikor megmondtam neki, hogy távozom, követni akart engem Prágába, hogy befejezzük az analízist (ami nagyon jól haladt). Boehm azonban felvilágosította a nő szeretőjét arról, hogy soha többé nem láthatja őt viszont, és ezért ne engedje meg neki, hogy Prágába utazzon.

Amikor felkerestem Boehmöt, hogy megmondjam neki, elutazom – ezt meg kellett tennem a páciens miatt –, az íróasztalán lévő vázából kivett egy csokor virágot, és átnyújtotta nekem. Én pedig visszatettem a csokrot az íróasztalra.

Később, amikor már Budapesten voltam, Boehm meghallotta valakitől, hogy én Bálintékkal rendszeresen Bécsbe járok Anna Freud péntek esti megbeszéléseire. Talán ez is a *Vierländertagung* előtt történt. Boehm levelet írt nekem a következőkkel: úgy hallotta, hogy rosszakat mesélnek róla Freudnak; arra kér, hogy én mondjak valami jót róla, hiszen jól ismerem őt. Ezt a levelet megválaszolatlanul hagytam.

Nem csak azért beszélek olyan sokat Boehmről, mert nekem személyesen kellemetlen tapasztalataim vannak róla, hanem azért, mert végül is ő volt a német egyesület elnöke. Ez szomorú volt, mivel ugyanakkor a berlini egyesület színvonala igen magas volt. Jó barátaim, Annie Reich, Edith Jacobson, Bernfeld nem csak személyesen voltak fontosak számomra, hanem sokat is tanultam tőlük. És Therese Benedek,²⁷ akit Németországban nem ismertem, mivel ekkor Lipcsében élt, de egy évvel később Chicagóban megismerkedtem vele, ugyancsak figyelemreméltó személyiség volt. Ezeknek az embereknek a munkáit mások is ugyanolyan jól ismerik, mint én.

(Fordította és a jegyzeteket összeállította Erős Ferenc)

---

²⁶ „Erő öröm révén”: a náci Német Munkafront által szervezett szabadidős- és sportmozgalom.

²⁷ Budapesti születésű pszichoanalitikus (1892–1977). 1919-ben Lipcsébe költözött, 1928-tól a német egyesület lipcei munkaközösségének vezetője volt. 1936-ban az Egyesült Államokba emigrált, Chicagóban élt és dolgozott.

KÖNYV

Vajda Barnabás: *Sigmund Freud és a XX. század eleji magyar irodalom.* Tanulmányok magyar írók és a freudi pszichoanalízis kapcsolatáról. **AB-ART, Pozsony, 2005., 166 oldal.**

Nem hiszek a szememnek. Vajda Barnabás könyve igazán szórakoztató olvasmány, amúgy napfényes nyárdélutánra való a Duna-parton, acsák és szitakötők önfelédte repkedése mellé. A szerző azt ígéri előszavában: „a nagyjából 1899-től 1933-ig tartó ún. klasszikus pszichoanalitikus korról szól, arról a bő három évtizedről, amikor Freud a legintenzívebben hatott a modernizálódó magyar irodalomra.” (9.)

Szóval erről szól. És nem is akár-hogyan. Nem térek ki minden tárgyi, elsősorban időbeli tévedésre, ezek fölött még szemet is hunyhatna az álmatag olvasó. Ha nem riadna föl gyakran valami groteszken vidám réműletben arra, hogy itt bizony alapvető problémák akadnak az irodalom és a pszichoanalízis elméletének és történetének ismeretével is. No meg azzal, hogy gyakorta egyáltalán nem világos, kit is olvasunk. A „Nicsak, ki beszél?” gyermekcipős affektusában (vagy affektálásában) nehéz megmondani, mik is valójában a szerző önálló gondolatai. Az az érzésünk, időnként talán ki kellett vol-

na tenni az idézőjeleket Harmat Pál, Kassai György, Erős Ferenc stb. megállapításai elé. Az utólagos filológiai munkát bárki könnyen elvégezheti. De az idézésekkel sincsenek kisebb problémák. Sokszor hatodrendű irodalmat idéz harmadkézből a szerző ott, ahol lehetne idézni a parafrázált klasszikusokat – Freud, Ferenczi stb. – is. Máshol – mint a pszichoanalízis meghatározásánál – az idézettek értelme meghaladja az olvasó csekély értelmét: „a pszichoanalízist hibrid társadalomtudománynak kell tekinteni, hasonlóan a közgazdaságtanhoz vagy antropológiához, amelyek »a természettudományokétól eltérő ismeretelméleti alapon állnak, ugyanakkor intellektuálisan hitelesek«.” (12. – idézet J. E. Vidától) Lehet, hogy bennem van a hiba, de számomra ez a meghatározás intellektuálisan nem hiteles.

De lássunk egy-két tudománytörténeti érdekességet. Freudról megtudhatjuk, hogy az „irodalomban nem túl jártas” (13.), Marxról pedig, hogy titokban természettudós. „Freud pályája éppen ezen a ponton tér el leginkább más korszakos jelentőségű természettudósokétól, pl. Charles Darwinétól, Karl Marxétól vagy Albert Einsteinétől” (12–13). Ez utóbbi gondolat olyannyira megdöbbent a szerzőnek, hogy nem áttolja még egyszer elismételni, immár forrására is hivatkozva: „Bálint György [...] Freudot határozottan a természettudósok közé, Einstein, Darwin és Marx társaságába sorolta” (63.). Jelentem, utánanézttem, a kiváló Bálint György tényleg nem írt ilyen ba-

darságot – megnyugodtam, noha nem hiszek a szememnek.

És akkor sem hiszek a szememnek, amikor a szerző az álomról beszél – meglehetősen sűrűn –, s nyilvánvalóvá válik, hogy nem olvasta Freud Álomfejtését. Azt már el sem várná a recenzens ezek után, hogy fogalma legyen arról, hogy 1901-ben többek közt H. G. Hutchinson is megjelentette a maga álomfejtését, nem volt olyan árva ez a téma, mint gondolnánk, s nem kell az álomnak az irodalomban való befészkelődése mögött feltétlenül ok-okozati kapcsolatokat keresnünk. Higgyük el, van olyan, hogy korszellem. Mint ahogy Mannban is egy korabeli szellemiség, s nem pedig a freudomarxizmus kísértete materializálódott.

Visszatérve az álomra: a szerző komolyan azt gondolja, hogy az álmok értelmezéséhez a szimbólumok megfejtésével jutunk, láthatólag elfojtás alá esett nála a szabad asszociáció fogalma, s talán ezért is állíthat többek közt oly meghökkentőeket, hogy „Fiktív álma (Táborny Eleméré a Gólyakalifában – H. Gy. P.) a freudi értelmezési közegben ugyanúgy analizálható, mintha valóságos álom lenne” (81.). Egyébként a szerzőnek sajátosan lesújtó értékítélete van (vagy pedig fogalma sincs) az álmok kutatás mai állásáról. Felvértézve ezzel ismerettel, talán legeredetibb ötletével áll elő, amikor azt írja: „Egy évszázaddal utána (Freud után – H. Gy. P.), jóval fejlettebb technika birtokában az agy- és álmok kutatás azóta sem hozott igazi áttörő eredményeket. Vajon nem azért kanya-

rodott-e a tudományos értelmezésként az álmok művészi értelmezése felé, mert ez utóbbi tágabb teret adott neki, és lehetővé tette, hogy egyáltalán valamilyen magyarázatot találjon rájuk? Vajon nem az történt-e, hogy a freudi álomteória nemhogy lehetővé tette a műalkotások új szempontú értelmezését, hanem kizárólag csak azt tette lehetővé?” (82.) Nem hiszek a szemnek. No comment. Azt viszont már nem hagyhatja szó nélkül a recenzens, ahogyan Krúdy kapcsán a szerző Szentes Évát és Hargittay Emilt idézi: „Ferenczi ismertette meg Krúdyt Freud tanaival, [...] ez »komoly szerepet játszott az Álmoskönyv megszületésében.«” (29) Ez olyannyira így van, hogy ha valaki elolvassa az Álmoskönyvet, többször találkozhat Ferenczi nevével vagy monogramjával is egy-egy értelmezésnél... S ezzel rá is kanyarodtunk a vállalt téma másik összetevőjére, az irodalomra.

Noha a korabeli magyar irodalom csaknem teljes jelentős szereplőgárdája felvonul a könyvben, itt most csak kiragadottan említünk meg egy-két példát, ami fejtörést okoz. Kosztolányiról – hogy saját kútfőből-e, az nem derül ki – Vajda a magyarázatértékű reveláció értékével jegyzi meg: „Talán nincs még egy írónk, akinek a barátai, családtagjai és futó ismerősei között annyi orvos lett volna, mint Kosztolányiéban.” (111.) Szívesen vennék részemről egy ezt igazoló statisztikát. Az irodalomtörténetben járatosak számára persze ez a „talán” valóban talán marad – függetlenül attól, hogy a ki-

terjedt ismeretség hatott-e Kosztolányi érdeklődésére, vagy fordítva, kereste az érdeklődésének megfelelő embereket. Egyébként a kérdés meglehetősen lényegtelen. Az már kevésbé, amit Karinthyról tudhatunk meg, speciel, hogy „Én és Énke c. kisregénye [...] szintén a freudi pszichoanalízis ihletésére íródott” (22.) Két apró probléma: ez a mű nem kisregény, és ha valaki elolvasta, világos, hogy köze sincs a pszichoanalízishez. Nemhogy sem a Felettes-Én, sem az Ösztönén fogalmának nincs köze Énkéhez, de Énke nem is tartozik hozzá szervesen a pszichés struktúrához: „Nem tudom, ismeri-e Énkét más is – de ismerek embereket, akiről tudom, hogy nem lakik bennük.” (Karinthy: 1981, 12.) Lapozunk. Füst Milánról olvasva a hiányérzet a legbántóbb. A szerző tudomást sem vesz Georg Groddeck létezéséről, aki Füstöt kezelte, gondolkodására alapvető hatással volt, és akinek Füst „emlékbeszédet” is szentelt. Mindamellettt a legmeglepőbbeket Kaffka Margitról tudhatjuk meg, aki „nem pusztán átvett kész mélypszichológiai szakkifejezéseket: őstípus, kényszerképzet, kényszer gondolat, kultúridegbaj stb., hanem maga is próbálkozott újak alkotásával: összeutaltság, álommenekvés, lassabban-melegülés, muzáj-józanság, levegő-szcéna. Valószínűleg éppen a nagyon korai s előzmények nélküli próbálkozás tényének tudható be, hogy Kaffka kifejezéseinek egyike sem honosodott meg nyelvünkben.” (47.) Az idézett „szakkifejezések” egy része

valamely számomra azonosíthatatlan szakterület szótárához tartozik, de semmiképpen sem a pszichoanalíziséhez, mások egyszerűen a pszichológiai köznyelv elemei. S a neologizmusok sokkal inkább Adyt idézik, mintsem egy tudományos lexikon megalkotásának kísérletét.

Tágabb irodalomtörténeti kontextusban szintén akad csemegézni való. Ilyen a rejtelmesen hangzó „a pszichoanalízis irodalmi stílusgyökerei” kifejezés, egyben fejezetcím. Elegáns fölvetés, kevésbé meggyőző kifejtéssel. A probléma csak az, lehet-e egyáltalán irodalmi „stílusgyökereiről” beszélni egy tudománynak? Hasonlóan tanácstalan a recenzens azt a kérdést olvasva, hogy „Megtörténte pszichoanalízis és irodalom szintézise?” (117.) Minthogy nyugtalanította, miféle szintézisre is gondol a szerző, vette a fáradságot, és visszakérte az eredeti szöveggörnyezetet. Cavaglia azt írja: „Csáthot [...] a korai halál gátolta meg abban, hogy tovább haladjon az irodalom és a pszichoanalízis szintézisének útján” (Cavaglia: 1990, 280.). Ezt a mondatot érteni vélem, de mit értsünk úgy általában irodalom és pszichoanalízis szintézisén?

Milyen pszichoanalízis-képzetet sejtünk ott egyáltalán, ahol Freud Bizottsága „Titkos Tanács” néven szerepel (36.), ahol „Radó Sándor, Hárnik Jenő, Bálint Mihály, Bálint Alice és Spitz René [...] mind a berlini iskola tanítványai” (23.), s ahol a Karinthy Capilláriájával szorosan összefonódó, Füst által pedig élesen kritizált *Thalassa* a jelek szerint még

csak olvasásra sem került. Legalábbis remélem, hogy erről van szó, különben nem vetődhetek volna a papírra a „Ferenczi Thalassa-elméletét (szakmai megnevezéssel: aktív pszichoanalitikus terápiáját)” emlegető kijelentések (20.). További kellemes szórakozást jelent a Thalassa-elmélet mint terápiás technika hosszas ismertetése.

Nem hiszek a szememnek, hogy ilyen könyv megjelenhetett. Szeretettel ajánlom figyelmébe a kuriózumok gyűjtőinek.

Hárs György Péter

IRODALOM – A TELJESSÉG IGÉNYE NÉLKÜL:

BORGOS ANNA (1999): Kapcsolódás, identitás, alkotás. Török Sophie szerepeinek lehetőségei és konfliktusai. *Thalassa*, 2–3: 117–135.

EVA BRABANT (1990): Karinthy Frigyes utazása a pszichoanalízis körül. *Helikon*, 2–3: 286–292.

GIANPIERO CAVAGLIÀ (1990): Krúdy Gyula és a pszichoanalízis. *Helikon*, 2–3: 279–285.

ERŐS FERENC (2001): *Analitikus szociálpszichológia*. Budapest: Új Mandátum.

HARMAT PÁL (1986): *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.

HARMAT PÁL (1993): A sekélység és a mélység (Kosztolányi és a pszichoanalízis). *Orpheus*, 2–3, 25–40.

HÁRS GYÖRGY PÉTER (2004): A Ferenczi–Groddeck–Füst Milán-háromszög. *Thalassa*, 2: 45–84.

KARINTHY FRIGYES (1981): *Én és Énke*. Budapest: Móra Könyvkiadó.

KASSAI GYÖRGY (1990): A Nyugat és a pszichoanalízis. *Helikon*, 2–3: 171–182.

KAPÁS ISTVÁN (1990): Viták a pszichoanalízisről a Korunk című folyóiratban 1926–1940 között. *Helikon*, 2–3: 183–194.

KISS ENDRE (1990): Fejezetek a pszichoanalízis és a modern klasszikus irodalom kapcsolatának történetéről. *Helikon*, 2–3: 195–205.

NEMES LÍVIA (1996): Az enfant terrible alakja a pszichoanalízisben. *Thalassa*, 3: 40–52.

TAKÁCS MÓNIKA (1998): A „lealázott” szexuális objektum egy század eleji versben. *Thalassa*, 2–3: 173–182.

HÍREK, INFORMÁCIÓK

Konferenciafelhívás

Írott és olvasott identitás

– Az önéletrajzi műfajok referenciális kontextusai –

A Pécsi Tudományegyetem Modern Irodalomtörténet és Irodalomelmélet Tanszék Irodalomtudományi Doktori Programja, valamint Írott és olvasott identitás az önéletrajzi műfajokban kutatócsoportja műhelykonferenciát szervez Pécsen, 2005. december 1–2-án, a Művészetek Házában.

Műhelykonferenciánk az írott önéletrajzi műfajokat és a bennük megjelenő, általuk konstituált valóságvonatkozások viszonyait állítja a középpontba, s választja a bölcsészet- és társadalomtudományok határvidékén mozgó, interdiszciplináris jellegű vizsgálódások tárgyául. A konferencia szervezői remélik, hogy a különböző tudományágak képviselői között gyümölcsöző eszmecsere bontakozik ki, mely nemcsak az önéletrajzi műfajok működésének és sajátosságainak mélyebb megértését segíti elő, hanem saját tudományterületükön végzett munkájukban is haszonnal jár. E megközelítéssel a hagyományosnál szélesebb kontextusba kívánjuk helyezni az önéletírás problémáját, s több művészeti és tudományterület felől, azokkal való kapcsolatában próbáljuk feltérké-

pezni az Énnel és identitással kapcsolatos sokféle lehetséges szemléleti aspektust, jelenséget.

Külön örömkre szolgál, hogy *Philippe Lejeune*, a szakterület egyik legnagyobb tekintélye elfogadta meghívásunkat és vitaindító előadásával megtisztelti rendezvényünket.

A műhelykonferencia témaválasztásának kettős ösztönzése van.

Egyrészt az utóbbi években az önéletírás mint írott szöveges műfaj az én megszövegezéseinek és az identitás összefüggéseinek kutatásában is a hazai bölcsészet- és társadalomtudományok (irodalomtudomány, történelemtudomány, kultúratudományok, pszichológia, filozófia, szociológia stb.) homlokterébe került. E diszciplínák értelmezése szerint az önéletírás nem csupán a személyes élettörténet megfogalmazásának/létesítésének műfaja, hanem egyúttal különböző közösségi narratívák keresztesződésének helye is. Az önéletírói szövegekben konfliktuózus módon válik olvashatóvá a történelem, a politika, a kultúra, az időbeli változás, az elfogultság és a reflektáltság változó perspektívájában kerülnek színre az emberi élet mindennapi anyagi, szimbolikus és ideológiai szerveződéseinek reprezentációi – így az önéletrajzi művek különösen értékes vizsgálati terepet kínálnak a társadalomtudományok művelői számára.

Másrészt a kilencvenes évek dekonstruktív, posztstrukturalista irodalomszemléletének nyelviséget és retorizáltságot előtérbe helyező

megközelítései után, úgy tűnik, napjainkban az irodalomtudományban is újfajta érdeklődés mutatkozik – épp a fenti társadalomtudományi szempontok nyomán – a kontextus, a referencia, a „valóságvonatkozások” régi kérdéseinek újrafogalmazása iránt. E tekintetben fontos szerep jut az önéletrajzi műfajoknak, melyek saajtszerűségét épp a létesítő és az ábrázoló beszédmód, a fiktív

és a referenciális olvasásmód elválaszthatatlan együttléte adja.

Az előadással jelentkezőktől max. 1700 karakter hosszúságú absztraktot várunk a zsak@human.pte.hu email címre. Beküldési határidő: 2005. október 14.

Az absztraktok elfogadásáról és a végleges konferencia programról október végén adunk tájékoztatást.

További információ a fenti címen kérhető Zsák Judit szervezőtől.

**MAGYAR
PSZICHOANALITIKUS
EGYESÜLET**

XII. Őszi Konferencia

2005. Október 21–22.

Helyszín:

CORVINUS EGYETEM
ÁLLAMIGAZGATÁSI KAR
Budapest, 1118. Ménesi út 5.

**Lelki tartalmak körforgása
Nemzedéki átadás, terápia,
kulturális terjedés**

Programelőzetes

Előadások

Bálint Katalin: A fizikai kontaktushoz kapcsolódó tradíciók továbbadódása a pszichoanalízis történetében

Berán Eszter, Unoka Zsolt: Narratív interakció kutatás

Felházi Anett: A „Kékszakállú herceg várában” Paranoid élmények a narcisztikus patológia tükrében

Fülöp Márta: A versengéshez fűződő viszony átadása családok három generációján keresztül

Gergely György, Unoka Zsolt: Nem reflektív szelffejlődés-elmélet

Keresztes Zoltán: Az idegen test

Klaniczay Sára: Hibátlan gondolkodás, hibás gondolkodás

Korai kötődés munkacsoport: Ajkay Klára, Péley Bernadett, Császár Ajna, Lénárd Kata, Pohárnok Melinda

Mészáros Judit: Örökségünk

Pécsi doktori iskola: Bókay Antal, Erős Ferenc, Gyimesi Júlia Hárs György Péter Indries Krisztián, Lubinszki Mária, Papp Orsolya, Tamás Fazekas, Zsák Judit

Ritter Andrea: Egy alternatív traumaátadási elmélet: a transzgenerációs fantom

Schmelowszky Ágoston: adalék egy egységes tudatelmülethez

Szónyi Gábor: „Mit jelent Önnek a pszichoanalízis?” — visszajelentés a 2004. évi konferencián felvett kérdőívekről

Terenyi Zoltán dr., Kotsis Ádám: A pszichoanalízis Polányi Mihály ismeretelméletének fényében

Workshopok

EGO klinika: Körben a fejlődés egyenes útján, avagy a trauma és fejlődés interferenciája

Székács Judit–Kathleen Kelley Laine: A rendszerváltás narratívái

Benkő Andrea: A projektív identifikációról

Esetmegbeszélő csoportok

Ajkay Klára

Erdélyi Ildikó

Lőrincz Zsuzsa

Részvételi díjak:

Szept. 25-ig befizetve	12 000 Ft
Helyszínen 2 napra	14 500 Ft
Napijegy:	8 000 Ft

Csoportos (min. 8 fő esetén) szakmai kiképző helyek számára szept. 25-ig befizetve	10 000 Ft
Diákjegy	5 000 Ft
Diák napijegy	3 000 Ft

A részvételi díjat kérjük a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület **11100104-19009856-38000007** számú számlájára átutalni. Céges utalás esetén a közlemény rovatban feltétlenül tüntessék fel a résztvevő(k) nevét.

További információk és befizetési csekkek Dobossy Annánál igényelhetők: tel.: 06-2024 00136 vagy dobba@axelero.hu

A konferencia CME akkreditált. ÁFÁ-s számla a regisztrációnál igényelhető.

* * *

Művészet és pszichoanalízis

A Ferenczi Sándor Egyesület, a József Attila Társaság és a Petőfi Irodalmi Múzeum közös műhelybeszélgetés-sorozata a Károlyi-palotában (Bp. V. Károlyi Mihály u. 16.) szeptember 16-án 18 órai kezdettel a következő programmal folytatódik: Pfützner Rudolf pszichoanalitikus (München) – Sipos András filmrendező (Budapest): Börtönévek. – Irodalmi tevékenység mint túlélési stratégia. – A flow-élmény (Filmvetítés, emlékezés és vita). Közreműködik: Őze Áron színművész.

A további részletes programról a következő internetcímen tájékozódhatnak az érdeklődők: <http://irok.terasz.hu/valachi.anna/index.php?id=1101>

TRANZGENERÁCIÓS TRAUMÁK ÉS „TRAUMAMEGVÁLTÁS”

a KÚT Alapítvány

a Ferenczi Sándor Egyesülettel közösen szervezi meg

VI. TUDOMÁNYOS KONFERENCIÁJÁT

2005. november 25–26-án

Tervezett témaköreink:

- szolidaritás szerepe az egyéni és a társadalmi traumafeldolgozás folyamatában
- a választott trauma
- napjaink traumái
- migráció és befogadás
- generációk közötti kommunikáció
- mit – mikor – hogyan? – életkor és terápiás módszer
- megemlékezés Virág Terézről – halála 5. évfordulóján

Előadók:

Bárdos Katalin, Bokor Judit, Erdélyi Ildikó és munkatársai, Erős Ferenc, Fülöp Márta, Gyimesi Júlia, Hárs György Péter, Jamnik Judit, Miriam ben David, Oravecz Róbert, Pécsi Katalin, Pfitzner Rudolf, Ritter Andrea, Szitás Veronika és sokan mások.

Az akkreditálásra kerülő konferenciára absztrakt elküldésével várjuk a további jelentkezéseket 2005. szeptember 15-ig. Az absztrakt tartalmazza:

- az előadó(k) nevét, elérhetőségét;
- az előadás címét;
- 1200–1600 karakterben az absztrakt szövegét.

dr. Mészáros Judit
Ferenczi Sándor Egyesület

dr. Bárdos Katalin
KÚT Alapítvány

KÚT Alapítvány Pszichoterápiás Rendelő, 1053 Bp. Veres Pálné u. 26.
katalin.bardos@freemail.hu

KÖZLEMÉNY

A Ferenczi Sándor Egyesület köszönetét fejezi azoknak, akik adójuk 1%-át 2004-ben felajánlották az egyesület számára. A beérkezett 83 328 forintot a Művészet és Pszichoanalízis programra fordítottuk.

E számunk szerzői

Barták Balázs, irodalmár, Berzsenyi Dániel Főiskola Irodalomelméleti Tanszék, e-mail: bbalazs@fsd.bdtf.hu

Bókay Antal, irodalomtörténész, egyetemi tanár, PTE BTK Angol Nyelvű Irodalmak Tanszék, 7632 Pécs, Ifjúság útja 6., e-mail: bokaya@axelero.hu

Borgos Anna, pszichológus, MTA Pszichológiai Kutató Intézet, 1132 Budapest, Victor Hugo u. 18–22., e-mail: borgos@mtapi.hu

Hárs György Péter, irodalomtörténész, esztéta, VE TK Pedagógiai Kutatóintézet, 9025 Győr, Festő u.66., harsgyp@freemail.hu

Komálovics Zoltán, irodalmár, Szabadhegyi Közoktatási Központ, 9029 Győr, Kultúrház u. 31., komalovicsz@freemail.hu

Paneth Gábor, pszichiáter, pszichoanalitikus, 1054 Budapest, Akadémia u. 7.

Papp Orsolya, pszichológus, PhD hallgató, PTE-BTK Pszichológiai Intézet, Doktori Iskola, Soteria Alapítvány, e-mail: papporsi@lycos.com

Szőke György, irodalomtörténész, pszichoanalitikus, 1026 Budapest, Nyúl u. 14.

Valachi Anna, irodalomtörténész, 1048 Budapest, Óceán-árok u. 15., e-mail: anna.valachi@ella.hu

Varga Zoltán, irodalomtörténész, egyetemi adjunktus, PTE BTK Modern Irodalomtörténeti Tanszék, e-mail: z_varga@freemail.hu

Zsák Judit, irodalmár, PhD hallgató, egyetemi tanársegéd, PTE Könyvtártudományi Intézet, e-mail: zsak@human.pte.hu

Edited by Tihamér Bakó, Antal Bókay, Anna Borgos, Ferenc Erős (chairman of the editorial board), György Péter Hárs, György Hidas, Kata Lénárd, Judit Mészáros, Júlia Vajda, Anna Valachi.

THALASSA is the journal of the Sándor Ferenczi Society, Budapest.

THALASSA is the title of Sándor Ferenczi's classical work.

THALASSA symbolically refers to the sea, the womb, the origin, the source.

THALASSA is an interdisciplinary journal devoted to free investigations in psychoanalysis, culture and society.

THALASSA has roots in the historical traditions of Hungarian psychoanalysis, but is not committed to any particular school or authority.

THALASSA welcomes all original contributions, historical, theoretical, or critical, dealing with the common problems of psychoanalysis and the humanities.

DESCRIPTION OF THE PRESENT ISSUE (2005/2–3)

The present issue publishes essays and working papers examining the life and work, the influences and parallels of Attila József (1905–1937), one of the greatest Hungarian poet of the twentieth century. With the publication of this volume we commemorate the 100. anniversary of his birth. The volume is introduced by **FERENC ERŐS**.

MAJOR ARTICLES

ANTAL BÓKAY, Self-analysis and poetic construction in the poetry of Attila József

It was a crucial task of modern poets to achieve a linguistic construct, a new form of self as a center of existence and understanding. In the early modern symbolist and post-symbolist poetry the self was understood as an objectification of inner experiences, the search for inner essences through symbolic and metaphoric meaning. Late modern poetry went one step back to find the more basic, pre-oedipal construct of the self. Attila József, the major Hungarian late modern poet, created the objective correlate of this search back to the poetic representation of primary narcissism. His 1925 poem *Tiszta szívvel* (“With a Pure Heart”) presents this journey as a process of self-analysis.

ZOLTÁN VARGA, Fragmentarity, intimacy and regularity in Attila József's *Szabad-ötletek jegyzéke*

The paper analyzes one of the most famous and most scandalous narrative text of Attila József, the *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* (“A register of free associations in two sessions”). Avoiding the debate over the poetic value of this text “trouvé”, which were published after his death, the author points out some inner and unconscious poetic strategies and structures which make the poetic efficacy of the text. One of the major conclusions of the analysis is that linguistic automatisms, puns, chocking proximity of different verbal registers express a hopeless search for an ideal dialogue partner in the discourse of the subject of *Szabad-ötletek jegyzéke*.

GYÖRGY PÉTER HÁRS–ZOLTÁN KOMÁLOVICS, The language of the object loss – on the margin of the literature

The essay examines the representational system of “Patologika”, a text written by Gyula Juhász, a Hungarian poet while he was treated at a psychiatric clinic in Budapest 1917. The authors focus on the phenomenon of ‘object loss’, which simultaneously means the loss of the beloved being and that of any writeable theme. The authors explore the incapacity of writing, using the term “unoccupied language” (Juliet Mitchell), which means – according to Mitchell – words that are metaphores, similes and symbolic equations. These words are expressions of feelings rather than those of meanings. The paper also aims at exploring certain connections between the original and the guest text. The intertextual dynamics unfold by way of interpolated quotations and words that become the representations of the self-cencealment and self-recovery at the same time.

ORSOLYA PAPP, Alterations in the ‘space of reception’: divergent interpretations of *Füst* by Attila József

This essay attempts to examine, in the light of modern psychoanalytic of art and artistic reception, some interpretations of Attila József's poem *Füst* (“Smoke”), given by a specific group of readers. It focuses on the “transformation” model of literary experience developed by Norman N. Holland, and critically discusses the literary uses of certain concepts springing from object relation theories. The author suggests a careful analysis of every single literary work in order to decide whether it can be considered as a transitional object. The aspect emphasized here is the capacity of the poem for arousing the feelings, memories and patterns of the early mother-child relationship. The paper also touches upon the different ways in the construction of meaning specific for persons suffering from psychiatric problems.

JUDIT ZSÁK, “Dupes of orphanhood”. Ottó Orbán and the Cult of Attila József

The article focuses on the intertextual relationship between Attila József and Ottó Orbán’s (post)modern poetry. Orbán deconstructs and reinterprets *the literary cult of Attila József* and selfconstruction embodied in it. Orbán in his book titled *The Power of Poetry* (1994) wrote poems with a split personality, one part of his text represents the vulnerable Attila József, i.e. manifestation of his tragic life, the other pieces express the total rejection of his sufferings. The oeuvre of Orbán is characterized by this duality: he himself identifies with both sides.

WORKSHOP**GÁBOR PANETH, “The song of the Cosmos” and Imre Hermann’s theory of thermic orientation**

The focus of this essay is Attila József’s early masterpiece *A Kozmosz éneke* (“The song of the Cosmos”), a sonnet wreath written in his age of eighteen. The poem is permeated with concepts and ideas borrowed from the natural sciences, namely, from thermodynamics. According to the author, it originates not only from purely theoretical reasons. Rather, his interest in thermodynamics may be viewed as signs of pathology. These may be connected with the theory of thermic and olfactory orientation, developed by the Hungarian psychoanalyst Imre Hermann. In Hermann’s views, this orientation predominates in the pathological states of regression. The author argues that these pathological symptoms are thoroughly present in the life work of the poet. Nevertheless, he was not mentally ill, even though his personality showed, without doubt, some symptoms of schizophrenia. However, instead of identifying with divinity, he chose suicide, thus he himself becoming a “divine poet”.

GYÖRGY SZÓKE, The history and the psychological background of a poem

The author analyses a poem by Attila József, addressed to an older, well-established poet, Mihály Babits, with whom he had a serious conflict at the time. At first sight the poem appears as a gesture seeking reconciliation with Babits. However, the author argues that it is, in fact, a document of his self analysis. The rationalization of the insult elevates some more or less hidden elements to the surface. Lines which signal the process of sublimation were deleted by the poet from the final version of the poem.

ANNA VALACHI, The “mother-attached” poet and the “awakening science”. Sándor Ferenczi’s virtual presence in Attila József’s oeuvre. Contributions to reconstructing a possible relationship

The essay – based mostly on hermeneutical methods – reconstructs the possible spiritual influence of Sándor Ferenczi on Attila József’s psychoanalytically inspired poetry. The author suggests that it was rather the pre-oedipal dual union (the symbiotic relationship between mother and infant) and not the Freudian oedipal triad that the poet considered as the basic formula of his own conception of self and the world. Although Ferenczi’s name – in contrast to Freud’s – does not appear in the poet’s literary and theoretical works, the intimate, empathic, and evocative nature of his poems borrows their cathartic power from their capacity to revoke a communicative relationship which models mother-child attachment.

BALÁZS BARTÁK, Oedipal contexts in Attila József’s poetry. A possible typology of the father complex

In addition to the premature loss of the mother, the lack of the father had also left a discernible trace on Attila József’s oeuvre. The image projected about the father as well as the mother in the oeuvre cannot be regarded as homogeneous. It seems obvious that the poems touching upon the father or the lack of the father, either directly or indirectly, should be approached from a psychoanalytical perspective. On the basis of Sigmund Freud’s three different concepts of the Oedipus-complex, the present study attempts to put forward a possible typology for the interpretation of this heterogeneous world of poems.

ARCHIVES

In our **ARCHIVES** section we present Edit Gyömrői, a psychoanalyst whose name is mostly known in Hungary as one of the last therapists who treated Attila József before his suicide, and to whom, in his “transference love”, the poet addressed several love poems and a series of psychoanalytic notes *Szabad-ötletek jegyzéke* (A register of free associations). But who was Edit Gyömrői, apart from her encounter with the poet? In her article **Creation, healing and change. The life course of Edit Gyömrői (Gelb, Rényi, Újvári, Glück, Ludowyk)** ANNA BORGOS overviews her life course that was exuberant in terms of places and circumstances of living, languages and career, and of her manifold activities including psychoanalysis, literature, political activism, philosophy and art.

This biographical sketch is followed by EDIT GYÖMRŐI's recollections under the title **Remembering Otto Fenichel and the German Psychoanalytic Association**. These recollections, written in 1979, recall her Berlin years, her memories of her analyst, colleague and friend, Otto Fenichel and other significant figures of the German Psychoanalytic Association, like Siegfried Bernfeld, Annie and Wilhelm Reich, Karen Horney, Max Eitingon, Felix Boehm, in the late 1920s and early 1930. The memories also recall her own professional, social and existential circumstances and difficulties at that time, as well as the changing political situation that strongly influenced German psychoanalysis as well as the personal and professional life of several analysts, including Gyömrői herself, most of whom had been forced to emigration.

We accept contributions in Hungarian, English, German or French. Authors are requested to provide their papers with an English and/or Hungarian summary. Original articles, reviews, reflections, and suggestions should be sent to Dr. Ferenc Erős, Institute for Psychological Research of the Hungarian Academy of Sciences, Victor Hugo u. 18–22, H–1132 Budapest. Phone/fax: (36–1) 239–6043. E-mail address: thalassa@mtapi.hu and erosf@mtapi.hu

Homepage: <http://www.mtapi.hu/thalassa>

THALASSA is published by the Thalassa Foundation, Budapest (address above).

The present issue of THALASSA was supported by the Ministry of National Cultural Heritage and the National Cultural Fund of the Republic of Hungary.

Thalassa is edited in cooperation with the “Theoretical psychoanalysis” PhD program of the Doctoral School in Psychology of the University of Pécs, and of the Institute for Psychological Research of the Hungarian Academy of Sciences.

Contents

Introduction (<i>Ferenc Erős</i>)	3
---	---

MAJOR ARTICLES

<i>Antal Bókay</i> : Self-analysis and poetic construction in the poetry of Attila József	5
<i>Zoltán Varga</i> : Fragmentarity, intimacy and regularity in Attila József's <i>Szabad-ötletek jegyzéke</i>	48
<i>György Péter Hárs–Zoltán Komálovics</i> : The language of the object loss – on the margin of the literature	63
<i>Orsolya Papp</i> : Alterations in the 'space of reception': divergent interpretations of <i>Füst</i> by Attila József	81
<i>Judit Zsák</i> : "Dupes of orphanhood". Ottó Orbán and the Cult of Attila József	107

WORKSHOP

<i>Gábor Paneth</i> : "The song of the Cosmos" and Imre Hermann's theory of thermic orientation	128
<i>György Szőke</i> : The history and the psychological background of a poem . .	139
<i>Anna Valachi</i> : The "mother-attached" poet and the "awakening science". Sándor Ferenczi's virtual presence in Attila József's oeuvre. Contributions to a possible relationship	146
<i>Balázs Barták</i> : Oedipal contexts in Attila József's poetry. A possible typology of the father complex	178

ARCHIVES

<i>Anna Borgos</i> : Creation, healing and change. The life course of Edit Gyömrői (Gelb, Rényi, Újvári, Glück, Ludowyk)	185
<i>Edith Ludowyk-Gyömrői</i> : Remembering Otto Fenichel and the German Psychoanalytic Association	195

BOOK	203
-----------------------	-----

EVENTS AND INFORMATION	207
---	-----

ENGLISH SUMMARIES	212
------------------------------------	-----

Ára: 1200,- Ft

TARTALOM

Bevezető (*Erős Ferenc*)..... 3

TANULMÁNYOK

Bókey Antal: Szelf-analízis
és versépítés József Attila
költészetében..... 5

Varga Zoltán: József Attila
önelemző prózája.
Töredékesség, intimitás
és szabályszerűség
a *Szabad-ötletek jegyzékében*... 48

Hárs György Péter–
Komálovics Zoltán:
A tárgyvesztés nyelve
– az irodalom margóján 63

Papp Orsolya: A befogadási tér
változásai József Attila
Füst című versének
értelmezése során..... 81

Zsák Judit: „Az árvaság balekjai”.
Orbán Ottó és a József Attila-
kultusz 107

MŰHELY

Paneth Gábor: „A Kozmosz éneke”
és a Hermann-féle
hőjtájékozódási elmélet..... 128

Szőke György: Egy költemény
története és lélektani háttere ... 139

Valachi Anna: Az „anyás” költő
és az „ébredtő tudomány”.
Ferenczi Sándor virtuális
jelenléte József Attila
életművében 146

Barták Balázs: Ödipusz-kontextusok
József Attila költészetében 178

ARCHÍVUM

Borgos Anna: Alkotás, gyógyítás,
változás. Gyömrői (Gelb, Rényi,
Glück, Újvári, Ludowyk) Edit
életútja 185

Edith Ludowyk-Gyömrői:
Emlékek Otto Fenichelről
és a Német Pszichoanalitikus
Egyesületről 195

KÖNYV

Vajda Barnabás: Sigmund Freud
és a XX. század eleji magyar
irodalom (*Hárs György Péter*). 203

HÍREK, INFORMÁCIÓK 207

ENGLISH SUMMARIES 212

CONTENTS 217